

POLITISKT AKTÖRSKAP I EN OMVANDLINGSTID

Politiskt aktörskap i en omvandlingstid

Sverige 1880–1930

Anton Jansson, Josefin Hägglund
&
Erik Bengtsson (red.)

NORDIC ACADEMIC PRESS

CHECKPOINT

© Nordic Academic Press och författarna 2024

Denna bok är en utgåva från Nordic Academic Press Checkpoint – en serie för böcker som genomgått peer review enligt specifika riktlinjer. Den är samtidigt utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.

Nordic Academic Press
Lund
www.nordicacademicpress.se

Sättning: Aina Larsson/Sättaren
Omslag: Charlotta Rahm
Omslagsbild: *Political Drama*, Robert Delaunay, 1914.
National Gallery of Art, Washington DC. Public domain.
Tryck: ScandBook, Falun 2024
ISBN 978-91-89361-78-2
ISBN 978-91-89361-80-5 (epdf)
ISSN 2002-2131 Kriterium (online)
DOI 10.21525/kriterium.56

Innehåll

1. Inledning	7
Politiskt aktörskap i en omvandlingstid <i>Anton Jansson, Erik Bengtsson & Josefin Hägglund</i>	
2. ”Framstegspartiet skall segra”	29
Anton Nyström mot kristendomen <i>Anton Jansson</i>	
3. ”Hotande allt med blix och eld”	53
Pontus Fahlbeck och försvaret av kulturen <i>Anders Pedersson</i>	
4. ”En oförskämd idealist”	81
Den reaktionära radikalen Adrian Molin <i>Oscar Nygren</i>	
5. ”Osedlighetens apostlar”	111
Preventivmedelspropagandisterna Adamsson och den politiska offentligheten <i>Gunnela Björk</i>	
6. ”Alla dessa rörelser äro endast grenar på samma träd”	133
Nelly Thürings tillämpade teosofi <i>Malin Arvidsson</i>	
7. ”Storpolitisk hederspost åt svenska”	157
Anna Bugge Wicksells väg från rörelsearbete till diplomati <i>Christina Carlsson Wetterberg</i>	
8. ”Jag föraktade pennan just då”	183
Elin Wägner om journalism, skönlitteratur och krig 1920–1923 <i>Katarina Leppänen</i>	

9. ”Martin talar ikväll”	203
Martin Andersson som politisk aktör i den urbana arbetaroffentligheten <i>Hannes Rolf</i>	
10. ”Drömmen om den verkliga frigörelsen”	227
Carl Lindhagen och kampen om demokratin <i>Josefin Hägglund</i>	
11. Slutresonemang	245
Politiskt aktörskap i en omvandlingstid <i>Anton Jansson, Josefin Hägglund & Erik Bengtsson</i>	
Efterord	261
Om författarna	263
Bildkällor	265
Register	267

Inledning

Politiskt aktörskap i en omvandlingstid

Anton Jansson, Erik Bengtsson & Josefin Hägglund

År 1910 blickade Pontus Fahlbeck, professor i statskunskap och konservativ riksdagsledamot, tillbaka på sin bok *Stånd och klasser*, utgiven 1892. Även om Fahlbeck menade sig ha samma grundsyn på samhället efter dessa knappa två decennier erkände han att situationen han nu levde i var väldigt annorlunda. Han slog fast:

Sällan har väl en så kort tidsrymd varit mera rik på nya erfarenheter af förevarande slag än dessa aderton år. Ingen lär ha undgått att däraf taga intryck.¹

När Fahlbeck skrev detta hade han fortfarande två epokgörande omvälvningar framför sig: världskriget och införandet i Sverige av den allmänna och lika rösträtten. Men upplevelsen av att leva i ett samhälle som var under omstöpning – framför allt genom framväxten av en ny samhällsklass med nya politiska krav – var stark redan här. Ja, även tidigare var detta den dominerande känslan för många. 1890 hade läkaren och skriftställaren Anton Nyström slagit fast att ”[v]år tid är mer än någon annan en afgörande öfvergångsperiod”. Nyström, som hade en mer liberal samhällssyn än Fahlbeck, omfamnade detta, och talade om sina politiska fränder som framstegs- eller framtidspartiet.² För de som både välkomnade förändringarna och upplevde att de själva fick ett större utrymme i samhället än tidigare generationer kunde omvandlingen rentav vara berusande. Feministen och juristen

Anna Bugge Wicksell talade om att ”alla dörrar var uppslagna” för hennes generation, som formades i slutet av 1800-talet, och om hur hon och hennes likasinnade strömmade genom dessa dörrar för att ”ta i besittning all den andens frihet och härlighet” som nu erbjöds dem. I detta fanns ett kall, en plikt, en uppgift, att vara engagerad och handla för att stötta den förändring man upplevde som positiv och försöka frambringa den framtid man ville se.³

Fahlbeck, Nyström och Bugge Wicksell är tre av de personer vi kommer att möta i den här antologin. Gemensamt för dem och de andra som fokuseras i bokens empiriska kapitel är att de försökte förstå och göra avtryck i en komplex och föränderlig politisk värld. Antologin har därmed två fokus: dels tidens stora samhällsförändringar och specifika individers tolkningar av dem, dels själva aktörskapet, handlandet, det vill säga vad individer upplevde behövde göras politiskt, vilka verktyg och handlingsmöjligheter som stod till buds för syftet och hur detta förändrades över tid.

Urvalet av personer som studeras i de respektive kapitlen har gjorts utifrån en ambition att inkludera många perspektiv – vad beträffar såväl politiska åsikter och analyser som positioner och handlingsmöjligheter. Därför kommer vi att få möta personer som stod både till vänster och till höger i politiken, som såg den nya tiden som full av möjligheter eller överskuggad av hot. Några av dem var välutbildade och hade prestigefyllda uppdrag och yrken, andra hade långt ifrån samma förutsättningar. Fyra var kvinnor, sex var män. De kom från olika generationer; sammantaget spänner personernas liv över 130 år. Den äldsta var född 1842 och den yngsta 1886. Den först avlidna gick bort 1922 och den som levde längst dog 1972. Men de verkade alla under det ungefärliga halvsekel, 1880–1930, som står i fokus i boken. Med detta urval kan vi sätta ljuset på den mångfald tolkningar och handlingsmöjligheter som fanns under perioden såväl som på de likheter, både i analyser och i sätt att handla, som kunde finnas mellan personer som vanligtvis inte studeras i samma sammanhang. Tillsammans ger dessa studier nya perspektiv och infallsvinklar på en epokgörande tid i svensk politisk historia.

Målet med den här antologin är att ge en bild av politiskt aktörskap och förändring, alltså säga något om å ena sidan vilka typer av politiskt handlande som fanns kring förra sekelskiftet, å andra sidan hur den snabba politiska och samhällsförändringen inverkade på personers handlingsmöjligheter samt hur politiskt engagerade individer förstod och tolkade den förändring de upplevde och genomlevde. Genom detta syfte anknyter *Politiskt aktörskap i en omvandlingstid* framför allt till två stora forskningsinriktningar, en som definieras av sitt objekt, en av sin metod. Den förra är politisk historia, här brett uppfattad som ett fält som också inbegriper politisk idéhistoria. Den senare är biografi och aktörskap, forskning som utgår från individen för att skapa historisk förståelse. Boken spänner över ungefär ett halvsekel: den tar sin början i det 1880-tal som Nyström och Bugge Wicksell upplevde som fönsteröppnande och slutar kring 1930, en helt annan tid i efterverkningarna av världskrig och demokratisering. Innan vi återkommer till en genomgång av hur dessa aspekter syns i antologins empiriska kapitel, låt oss först säga något kort om hur vi ser på politisk historia och aktörskap.

Politisk historia då och nu

När American Historical Association grundades 1884 antog organisationen valspråket ”History is past politics and politics present history”.⁴ Under historievetenskapens etablering under 1800-talet, och långt in på 1900-talet, var det tydligt att det politiska livet stod i centrum för det vetenskapliga studiet av det förflutna, i alla fall inom historiedisiplinen i snäv mening. Vad som uppfattades som det politiska livet var också begränsat. Kungar, kanslerer, parlament, regeringsmakt och diplomati var vad historiker studerade och det var dessa personer och institutioner som man upplevde ”var” historien. Under 1900-talets första decennier stod politisk historia, statens liv och sammanhang, i centrum även för svenska historiker.⁵ Ännu på 1960-talet skrevs inom svensk historievetenskap doktorsavhandlingar i 1800-talets politiska historia som utan reflektion eller motivering avgränsade kretsen av relevanta aktörer till kungen, statsministern,

statsråden och riksdagsmännen.⁶ Adjektivet ”politisk” var underförstått definierat som statens sfär, apparater och mest centrala aktörer.

Men historiografer tycks vara överens om att inriktningen på den institutionella politiken blev om inte marginaliserad så i varje fall mindre dominerande inom historisk forskning från 1970-talet och framåt, tack vare först det socialhistoriska genombrottet och därefter kulturhistoriska och postmoderna strömningars starka ställning inom historievetenskapen. I antologin *Historieskrivningen i Sverige* hävdar visserligen varken Klas Åmark eller Eva Österberg, som skriver om tiden från 1970-talet och framåt, att den politiska historien har försvunnit ur den svenska historieforskningen, men de betonar att det särpräglade och nya under denna tid varit socialhistoria, arbetarhistoria, kvinnohistoria och kulturhistoria: inriktningar som ser historien på ett betydligt bredare sätt än vad det tidiga 1900-talets statscentrerade politiska historia gjorde.⁷

Oavsett trender och olika historievetenskapliga fälts varierande popularitet finns det alltid skäl att studera politisk historia. Det är och förblir, säger Columbia-professorn Susan Pedersen i ett betydelsefullt inlägg från början av 2000-talet, centralt och viktigt:

Of all forms of historical writing, political history is surely the one that needs no justification. Since it treats questions of power and resistance, authority and legitimacy, order and obedience, not only professional historians but everyone hoping to live out their days in a modicum of peace and prosperity has a stake in such scholarship.⁸

Vi läser Pedersens uppmaning så här: alla som lever i ett samhälle berörs av den politiska ordningen – våldsmonopolet (eller bristen därpå), systemets legitimitet, lagar och regleringar. Därför är det relevant att granska hur makt fördelats och utövats i samhället i ett historiskt perspektiv, alltså att bedriva politisk-historisk forskning.

För att kunna diskutera politisk historia behöver man en definition av politik. Som vi ser i Pedersens citat antar hon en vid definition: ”frågor om makt och motstånd, auktoritet och legitimitet, ordning

och lydnad”. Regeringen, parlamentet och de politiska partierna är då centrala, men de är inte politikens alfa och omega. Här kan vi gå tillbaka till en av de stora teoretikerna om politik (och samhälle), nämligen Max Weber. I sin klassiska föreläsning ”Politik som kall” 1919 inledde Weber med att diskutera vad politik egentligen är, och han öppnade för en vid definition: ”Vad menar vi med politik? Begreppet är utomordentligt brett och omfattar all slags självständigt *ledande* verksamhet.”⁹ Liksom Pedersen betonar Weber auktoriteten, ledarskapet, dock inte enbart som något som regeringen utövar; Weber fortsätter sitt resonemang: ”Man talar om bankernas valutapolitik, riksbankens räntepolitik, fackföreningens politik i en strejk, man kan tala om en by eller stads skolpolitik, om en föreningsordförandes politik i sitt ledarskap, ja om en klok kvinnas politik när hon försöker styra sin man.”¹⁰ I sin föreläsning säger Weber däremot vidare att han fokuserar på en snävare kategori av politik och politiskt agerande, nämligen staten. I denna analytiska manöver liknar Weber i mångt och mycket sin egen tids politiska historiker.

På 1970- och 1980-talen började historiker som var intresserade av politik ta intryck av den breddning av historievetenskapen som pågick och tillämpa den på politisk historia. På 1990-talet talade man i en anglosaxisk kontext om en *new political history*, en historieskrivning som inte utgick från att det var partier, politiker, parlament och statsmakt – det som i Storbritannien kallas *high politics* – som ensamma utgjorde politikens sfär.¹¹ Samhälleliga skeenden utanför politiken snävt definierad och kulturella föreställningar i olika samhällsskikt tillmättes nu en större roll. Själva greppet om det politiska vidgades och vad som studerades som ett politiskt uttryck kunde variera: valmötenas praktiker, röstningsdagens ritualer och politiskt laddade kläder kunde räknas som politisk historia. I den nya politiska historien spelade också språkbruk, ideologi och politiska föreställningar en större roll. Till skillnad från i det vid tiden dominerande marxistiska perspektivet, där folks politiska uppfattningar fördes tillbaka på deras ekonomiska position i samhällsstrukturen, blev mångfalden av identiteter och formandet av dessa – ”medelklass”, ”radikal” eller liknande – viktiga.¹²

En av Susan Pedersens poänger i hennes översikt från det tidiga 2000-talet var att peka på att det fanns starka kopplingar mellan *high politics* och den bredare politiska praktiken studerade inom *new political history*. En lovande väg framåt, menade Pedersen, var att förena perspektiven.¹³ I ett sådant angreppssätt, som vi är influerade av, kan den politisk-historiska forskningen alltså fokusera på riksdagar och regeringar, men också på folkrörelser, på sociala förhållanden där politiskt agerande och tänkande formas samt på idéer, kulturer och ideologier i bredare bemärkelse.

De personer som studeras i den här antologin agerade politiskt på en mängd sätt: genom att lägga motioner i riksdagen och agera på valmöten, genom att anta diplomatiska uppdrag för den svenska staten, men också genom grundandet av organisationer och arbetareinstitut, genom författande och föredrag, med mera. Alla dessa sätt att agera på hade politiska syften i bemärkelsen att man ville diskutera och påverka maktens fördelning och funktionssätt i samhället och i grund och botten ställa Pedersens och Webers frågor: Vem ska lyda och vem ska styra? Under vilka förhållanden? Vilken makt är legitim?

Med våra empiriska nedslag i tio personer ger *Politiskt aktörskap i en omvandlingstid* en rad nya perspektiv på perioden 1880–1930, utifrån det breda perspektiv på politik som vi skisserat ovan och med en biografisk metod. I detta kan kapitelförfattarna bygga vidare på en stor mängd tidigare studier om svensk politisk historia under 1800- och 1900-talen. Det finns en rik forskning om arbetarrörelsen, socialdemokratin och folkhemmet.¹⁴ Det finns en vidare litteratur om ”politik underifrån”, en radikal politik från periferin.¹⁵ Bland annat i svallvågorna efter Yvonne Hirdmans inflytelserika uppgörelse med välfärdsstaten och ”den sociala ingenjörskonsten” har flera studier ägnats åt 1900-talets välfärdspolitik i ett bredare perspektiv.¹⁶ Det finns viktiga arbeten om parlamentarisk politik, men också om politiska reformer inom specifika områden som socialpolitik och egnahems- politik.¹⁷ Näringslivets politiska historia har inte studerats lika mycket, men har sin naturliga plats i Sveriges politiska historia i kraft av företagsledares inflytande, maktutövning såväl i företagssfären som i den formella politiska sfären.¹⁸ Genus- och kvinnohistoriker har både

breddat och fördjupat den politisk-historiska forskningen de senaste decennierna, inte minst genom studier relaterade till den allmänna rösträtten.¹⁹ Demokratiseringsforskningen stod sig således redan stark, men jubileer och minnesdagar sporrar ofta till ny forskning och mycket riktigt tycks rösträttsjubileet ha gett en skjuts för forskning om demokratins införande, gränser och parlamentariska vardag.²⁰

Kort sagt anknyter studierna i denna antologi till, och bygger vidare på, en rik forskningslitteratur, eller egentligen flera rika forskningslitteraturer. De olika kapitlen bidrar med ny kunskap och nya perspektiv på lite olika sätt beroende på vilken person som studeras. En poäng vi vill göra är att mycket av den tidigare forskningen har haft något annat än politisk historia som rubricering. Snarare har den ordnats in i andra fält, som arbetar-, genus-, idé-, religions- eller socialhistoria.²¹ Också personerna i denna bok hade kunnat studeras under andra rubriker, men vi menar att med den breda definition av politik som vi tillämpar, utifrån Weber och Pedersen, finns det anledning att föra samman olika forskningsriktningar under det politisk-historiska paraplyet för att få bättre översikt över hur samhällelig makt, styrning, ordning och legitimitet fungerade, utmanades och förändrades. Genom att studera flera samtida personer bredvid varandra kan vi få syn på att de ofta talade om samma grundläggande samhällliga frågor om makt och auktoritet, men på helt olika sätt.

Idag kan vi skönja ett ökat intresse för att skriva om politisk historia. Historikern och statsvetaren Ira Katznelson har nyligen noterat en veritabel ”return to political history”.²² Nya nätverk, forskningsprojekt och konferenser har uppkommit både internationellt och i Sverige. Ett svenskt nätverk för politisk idéhistoria grundades 2017 och inom dess ramar har det arrangerats flera workshops, utifrån vilka en antologi nu föreligger.²³ Redaktörerna för den antologin konstaterar att forskningsfältet politisk idéhistoria i Sverige länge varit ”tämmligen anonymt och odefinierat” men att de upplever att det finns ett förnyat intresse och att ”[f]ältet ligger öppet för vidare arbete”.²⁴ Den bilden delar vi vad gäller den med politisk idéhistoria sammanflätade men bredare politiska historien, och vi hoppas att denna antologi kan bli ett bidrag till detta arbete.

Historia med individen som utgångspunkt

Att bedriva forskning med enskilda personer som utgångspunkt är en standardmetod inom humaniora, inte minst inom de historiska vetenskaperna. Det har i nutid talats inte bara om en ”biografisk vändning” utan till och med om en ”biografins guldålder”.²⁵ I Sverige vittnar uppmärksammade böcker som *Att skriva människan*, *Med livet som insats* och *Personligt talat* om detta.²⁶ Biografen framträder i denna litteratur som bärare av många historiografiska möjligheter; den har ”många liv”, som biografiforskaren Bernhard Fetz formulerat det.²⁷ Nyckelbegreppet är ”många möjligheter”, för att skriva biografi är inte ett enda givet tillvägagångssätt. Som Birgitte Possing, en av de internationellt mest framstående praktikerna och analytikerna inom biografifältet, påpekat tar sig biografen olika form beroende på vilken person man studerar, vilket material som finns att tillgå, vilka övriga teorier man gifter arbetet med och framför allt vilken typ av forskningsfrågor man är intresserad av.²⁸

Possing själv delar in biografen i åtta arketyper, beroende på var fokus, intresse och tyngdpunkt ligger – från hagiografi till kollektivbiografi. En av hennes arketyper, prismabiografen, kan användas för att belysa hur personer studeras i föreliggande antologi: ”the purpose of prism biography is to use an individual from the past to expose and tell a larger story about the society in which a protagonist was a player”.²⁹ Det finns flera metodologiska poänger med detta tillvägagångssätt. För det första är det ett effektivt sätt att öppna ett fönster till en större företeelse – en historisk förändringsprocess eller en kollektiv rörelse som den enskilda personen kan illustrera och kasta ljus över. Historiska personer är med och formar historien, men de handlar inte helt enligt eget gottfinnande utan under de omständigheter som råder. Därmed kan det biografiska perspektivet hjälpa oss att få syn på de omständigheter som strukturerade det politiska livet, och genom att undersöka hur en enskild persons ställningstagande eller handlande förändrades över tid kan vi förstå hur dessa omständigheter förändrades och försköts. För det andra kan det biografiska perspektivet, där vi möter enskilda personer med deras idiosynkra-

sier och särskilda kombinationer av egenskaper och engagemang, användas för att ifrågasätta och komplettera en bild som i en allmän historieskrivning riskerar att bli förenklad och endimensionell.³⁰ Att följa personer och ta dem på allvar i deras egen tid kan motverka ett ensidigt betraktelsesätt där vi letar efter rötterna till vår egen tid och bortser från de många öppna dörrarna och möjligheterna i historien. Biografin har här till använts som motgift mot metodologisk nationalism, mot stereotypa könsdikotomier eller för hårt dragna gränser mellan privat och offentligt.³¹ Inte minst feministiskt inspirerade historiker har använt den på detta sätt.³²

Personerna är alltså, för att återknyta till Possing, redskap för att berätta en historia också om något annat, om samhället de var en del av. De enskilda kapitlen belyser frågor i tiden som demokrati, religion, sexualpolitik och så vidare, men sammantaget kan de belysa något större. Det vi framför allt vill åt utifrån antologins politisk-historiska syfte är enskilda personers politiska agerande i offentligheten, särskilt gentemot tidens samhälleliga förändrings- och omvandlingsprocesser. Det rör sig alltså inte om studier av enskilda personers karaktär, ”för det mänskliga”, eller analyser av subjektsskapande, utan vi använder biografiska verktyg för att ge nya perspektiv på den politiska historien.³³

Aktörskap och *in-between figures*

Hållningen vi beskrev i det föregående avsnittet kan illustreras med en formulering från Christina Carlsson Wetterberg, som skriver att

det biografiska perspektivet ger oss möjlighet att utforska betingelserna för mänskligt handlande och historisk förändring på ett mer fullödigt sätt och att se hur de små berättelserna hänger samman med eller utmanar de större.³⁴

Biografin kan sätta ljuset på förändring och komplexitet, men vi är också mer specifikt intresserade av individuellt politiskt handlande för att förstå den politiska utvecklingen i tiden. Här finns en explorativ avsikt med antologin, som vi kommer att återknyta till i avslut-

ningskapitlet: att sätta fingret på handling, eller, med ett annat ord, aktörskap. Vad politiskt engagerade individer rent faktiskt gjorde samt vilka förutsättningar de hade att agera.³⁵ Aktörskap kan förstås kollektivt, som man inte minst gjort i studier av de för svensk historia så viktiga folkrörelserna. Det kollektiva sätter också ramar för det individuella handlandet – det senare äger rum i relation till rörelser, kollektiv och strukturella förutsättningar.³⁶ Klass och kön var vid denna tid absolut avgörande för var och hur man kunde handla politiskt, även om möjligheterna för kvinnor generellt och för både män och kvinnor ur lägre samhällsklasser förändrades under perioden.³⁷ Även förutsättningar som utbildning, nätverk och kontakt med sociala rörelser innebar att personerna i boken intog olika roller och positioner.

För att förstå aktörernas varierande utgångspunkter finns ett användbart begrepp i den tyske statsvetaren och idéhistorikern Jan-Werner Müllers arbete om 1900-talets politiska idéhistoria, *Contesting Democracy*. Müller menar att tiden kännetecknades av att de aktörer som påverkade det politiska livet inte bara var politiker, inte bara byråkrater och inte bara filosofer och tänkare, utan ofta både och samt något däremellan. Han talar om *in-between figures*:

statesmen-philosophers, public lawyers, constitutional advisers, the curious and at first sight contradictory phenomenon of "bureaucrats with visions", philosophers close to political parties and movements, as well as what Friedrich von Hayek once referred to as "second-hand dealers in ideas".³⁸

Dessa figurer med sina rörliga handlingsmönster var typiska för och centrala i att forma 1900-talet, i synnerhet det tidiga 1900-talet, menar Müller. Genombrottet för massdemokratin på 1900-talet ledde till att fler typer av aktörer drogs in i det politiska arbetet och det uppstod en ny form av dynamik mellan olika sfärer. Då behövdes personer som kunde röra sig över gränserna mellan intellektuellt liv, folkrörelse, juridik och en etablerad politik i förändring. Müller försöker fånga

detta och påpeka att personer som vi i efterhand gärna ser som intellektuella och kanske minns för böcker de skrev eller begrepp de myntade inte sällan satt i parlament eller var politiskt aktiva på andra sätt, medan de som gått till historien som politiker även var verksamma som idégivare och skribenter.³⁹ Det var inte minst tydligt under de omtumlande decennierna i början av århundradet, och vi kommer i boken att möta aktivister inom kvinnorörelsen som var diplomater eller journalister, radikaler som klev in i parlamentarisk politik, professorer som var riksdagsledamöter och så vidare. Perspektivet är inte lika framträdande i alla delstudier, och alla personerna var inte *in-between figures* i lika mån. Men sammantaget hoppas vi fånga det myller och den väv av politiskt aktörskap och agerande som epoken gav upphov till och bestod av.

Översikt över kapitlen

Politiskt aktörskap i en omvandlingstid innehåller nio empiriska kapitel som behandlar tio olika personer. Antologin avslutas med ett kort kapitel där vi redaktörer lyfter blicken och knyter an till de perspektiv som vi presenterat i denna inledning.

Anton Jansson undersöker i det första empiriska kapitlet en ideologisk innovatör som spelade en central roll i sekelskiftets offentlighet: läkaren, folkbildaren, debattören och fritänkaren Anton Nyström (1842–1931). Influerad av Auguste Comtes positivism menade Nyström att mänskligheten alltför länge dominerats av teologi och metafysik men nu var på väg in ett vetenskapligt stadium där människan på allvar skulle ta kontroll över sig själv och samhällsutvecklingen. Undersökningen innehåller en utläggning av Nyströms filosofisk-politiska system och idémässiga opinionsbildning, särskilt mot kristendom och kyrkans sammanblandning med staten. Men teoretiserande i textform är bara en form av aktörskap: Jansson lyfter också fram att Nyström verkade genom att starta organisationer samt att framträdanden i offentligheten, som en uppmärksammas talarturné 1909, kunde vara minst lika viktiga som själva idéinnehållet.

Anders Pedersson diskuterar i sitt kapitel riksdagspolitikern och professorn i statsvetenskap Pontus Fahlbeck (1850–1923) och hur denne tolkade de samtida utmaningarna mot klassamhället i sociologiska verk som *Stånd och klasser* (1892) och *Arbetarfrågan* (1910). Vad beträffade socialisternas ”storm” frågade Fahlbeck: ”Vi som tillhöra dessa ’högre klasser’ och som nu lysts i bann, hvad kunna vi göra för att besvärja stormen?” Fahlbeck menade visserligen att arbetarklassen förtjänade bättre omständigheter, men han befarade att en alltför långt gången utjämning skulle undergräva det intellektuella livet och kulturen genom att förstöra högkulturens materiella grundval. I kapitlet framträder hur nära politik och samhällsvetenskap låg varandra vid denna tid.

I Oscar Nygrens kapitel om publicisten och ideologen Adrian Molin (1880–1942) fortsätter vi att röra oss i den konservativa miljön runt sekelskiftet 1900, och det framgår tydligt att den var allt annat än enhetlig. Molin tillhörde den så kallade unghögern, vilken stod i opposition mot en höger som han kallade ”gammalmanskonservatism” och menade inte följde med i utvecklingen och inte kunde svara på tidens utmaningar. Nygren fokuserar på tre frågor där det fanns en tydlig spänning mellan olika konservativa läger: rösträtten, reformpolitiken och unionsupplösningen. Han målar upp en bild av en sammansatt ideolog som försökte följa med i tidens gång och ibland hamnade i självmotsättningar. Bäst förstås Molin som en ”reaktionär modernist”, menar Nygren.

Gunnela Björks kapitel är det enda som handlar om två aktörer: ett äkta par som delade både politiskt projekt och affärsverksamhet. Vi rör oss här i en helt annan social och politisk miljö, nämligen arbetarrörelsens. Nils Adamsson (1879–1939) och Karin Hollman-Adamsson (1883–1958) såg barnbegränsning som ett vapen i klasskampen: arbetarklassen skulle aldrig kunna resa sig ur fattigdomen om de inte begränsade sitt barnantal. De lyfte fram ensamstående mödrars utsatta position och betonade rätten till sexuell njutning för både kvinnor och män. Förutom att vara partipolitiskt aktiva agerade de för förändring genom AB Nils Adamssons gummi- och sjukvårdsaffär, där de sålde preventivmedel, vilket var politiskt kontroversiellt och

delvis olagligt. Björk visar att sexualitetsfrågor inte bara handlade om moral utan också var kopplade till yttrande- och tryckfrihet och därmed till demokratiseringsprocessen.

Malin Arvidsson introducerar en av de första kvinnorna i riksdagen, socialdemokraten Nelly Thüring (1875–1972). Exemplet Thüring visar hur mångfasetterad socialdemokratin var i detta tidiga skede. Arvidsson tar fasta på Thürings långvariga och starka engagemang i den esoteriska religiösa rörelsen teosofi, och hur detta engagemang var sammanvävt med och motiverade Thüring i hennes politiska arbete. Thüring själv menade att hennes arbete för fred, nykterhet, feminism och rättvisa motiverades av en strävan att göra det goda och närma sig det gudomliga. För henne blev partipolitiken i allmänhet och socialdemokratin i synnerhet de nödvändiga yttre formerna för detta arbete.

Med Christina Carlsson Wetterbergs kapitel rör vi oss till en av 1900-talets stora händelser: den geopolitiska kataklysm som var första världskriget. Sverige var neutralt i kriget men deltog i ansträngningarna för att bygga upp den europeiska ordningen igen efter krigsslutet, och Anna Bugge Wicksell (1862–1928), välkänd kulturradikal, aktivist i kvinnorörelsen och utbildad jurist, var en av de tre kvinnliga delegater som deltog i Nationernas förbunds första möte år 1920. Med sin studie av Bugge Wicksell visar Carlsson Wetterberg på det komplexa i vem som kunde vara en politisk aktör och på vilka villkor i Sverige vid 1900-talets början. Hon visar också hur viktig världspolitiken var för den svenska politiken.

Även Katarina Leppänens kapitel om Elin Wägner (1882–1949) berör första världskriget samt transnationella inslag i svensk politik och debatt. Wägners många roller i offentligheten – journalist, författare, feministisk agitator och fredsrörelseaktivist – gjorde henne till en av tidens viktiga politiska aktörer trots att hon inte var politiker i snäv mening. Leppänen fokuserar på hur Wägner förmedlade erfarenheter från ett krigshärjat Europa för en svensk publik i *Dagens Nyheter* och boken *Från Seine, Rhen och Ruhr*, och hon lyfter fram att olika typer av skrivande kan uppfattas som vitt skilda aktörskap; Wägner själv

brottades med frågan om hur det var möjligt att kombinera politisk journalistik med skönlitterärt författande.

Hannes Rolf skriver om Martin Andersson (1886–1946), vänsterpolitiker i Göteborg och ledande i Hyresgästföreningen i staden på 1910–30-talen. Andersson var sprungen ur arbetarklassen och Rolf tematiserar framväxten av en arbetaroffentlighet i en urban kontext. Genom Andersson framträder mellankrigstidens Göteborg som en stad full av organisationer och aktiviteter: förutom hyresgäströrelsen också fackföreningar och partier, antifascistiska organisationer, nykterhetsorganisationer, schackklubbar, cigarrklubbar med mera. Martin Andersson var hemma i detta myller av organisationer och genom sin aktivitet i organisationerna blev han en viktig politisk aktör i sin stad. Rolf belyser kulturen inom denna typ av arbetaroffentlighet och inte minst betydelsen av skötsamhet, med fokus på bildning, disciplin och medborgerligt engagemang, för en aktör som Martin Andersson och hans väg till politiskt inflytande.

I det sista empiriska kapitlet skriver Josefin Häggglund om Carl Lindhagen (1860–1946), sannolikt en av Sveriges mer långvariga och uthålliga riksdagsledamöter någonsin. Lindhagen satt i riksdagen mellan 1897 och 1940, som liberal, socialdemokrat, vänstersocialist och därefter socialdemokrat igen. Han är känd för att ha varit den andre riksdagsmannen som motionerade om kvinnlig rösträtt, och han var en av demokratins ivrigaste påhujare i Sverige. Desto mer intressant, till synes paradoxalt, är det därför när Häggglund visar hur besviknen Lindhagen var över demokratiseringen av Sverige. Lindhagens demokratisyn var krävande och omfattande och hans visioner om demokrati gick långt utöver de formella förändringar som genomfördes 1918 till 1921. På så sätt är kapitlet en lämplig avslutning på våra empiriska undersökningar: det visar hur mycket av det som tänktes och föreställdes under perioden 1880 till 1930 som förblev ogjort och hur öppen historien och samhällsutvecklingen var.

Sammantaget ger studierna en rik bild av och överblick över den politiska utvecklingen under de aktuella decennierna. Sammanförandet av personer som befinner sig på olika platser i samhällshierarkin, i den politiska offentligheten och på den politiska höger–vänster-skalan

menar vi är en viktig poäng med den här antologin. På samma sätt tror vi att sammanförandet av kapitel som skulle kunna kategoriseras som exempelvis arbetarhistoria, idéhistoria och religionshistoria under den gemensamma rubriken politisk historia är viktigt i ett forskningslandskap som tenderar att delas in i allt mindre fält. Även om kapitlen har sina egna ingångar och arbetar med bokens teman i olika hög grad finns det två tydliga röda trådar: dels samhällsförändring och hur enskilda individer tolkade den, dels hur politiskt handlande kunde se ut och hur möjligheterna för detta förändrades under perioden. Dessa trådar kommer vi att fortsätta diskutera i det kapitel som avslutar hela boken.

Noter

- 1 Pontus Fahlbeck, *Arbetarefrågan: Villa och verklighet* (Stockholm 1910) [Opaginerat förord].
- 2 Anton Nyström, *Framstegs-partiet skall segra – utan kompromiss: Maningsord* (Stockholm 1890) s. 3, 8, 16.
- 3 Anna Bugge Wicksell, ”Skuld”, i Clara Thue Ebbell (red.), *Kvinnelige studenters jubileumsskrift 1882–1907* (Kristiania 1907) s. 58. Denna syn på tiden har också bekräftats i efterhand av historiker. I Bo Stråths stora syntes om svensk historia mellan mitten av 1800-talet och 1920 är ”utveckling” och ”radikalisering” nyckelord och ”kampen om framtiden” huvudperspektivet. Vad framtiden skulle innebära var inte givet, men den skulle åtminstone se annorlunda ut än vad samtiden gjorde. Därtill var den både ”hägring och hot”. Se inledningen, särskilt s. 19, i Bo Stråth, *Sveriges historia: 1830–1920* (Stockholm 2012).
- 4 Se t.ex. Eli Zaretsky, ”What Is Political History? The Question of the Public and the Private”, *Reviews in American History*, 41:3 (2013) s. 557.
- 5 Ragnar Björk, ”Hjärne-traditionen”, i Gunnar Artéus & Klas Åmark (red.), *Historieskrivningen i Sverige* (Lund 2012).
- 6 En högkvalitativ studie från denna tid med snäv politikdefinition där kung Karl XV och justitiestatsminister Louis De Geer spelar huvudrollerna är Stig Ekmans *Slutstriden om representationsreformen* (Uppsala 1966). Ett lite äldre exempel är Axel Brusewitz *Kungamakt, herremakt, folkmakt: Författningskampen i Sverige 1906–1918* (Stockholm 1951). Han fokuserar, för att förstå vägen till allmän rösträtt och parlamentarism i Sverige, kungahuset, partiledarna och ministärerna under 1900-talets två decennier. En äldre svensk politisk historia fokuserade också partiernas framväxt: Edvard Thermaenius, *Lantmannapartiet: Dess uppkomst, organisation och tidigare utveckling* (Uppsala 1928); Hans-Krister Rönblom, *Frisinnade landsföreningen 1902–1927: Skildringar ur den liberala organisationsrörelsens historia i vårt land* (Stockholm 1929); Arne Wählstrand, *Allmänna Valmansförbundets tillkomst* (Uppsala 1946).

- 7 Klas Åmark, "Teoriernas intåg i svensk historieforskning" samt Eva Österberg, "Kultur, genus och samtiden: Svensk historieforskning från senare delen av 1980-talet till 2010", i Gunnar Artéus & Klas Åmark (red.), *Historieskrivningen i Sverige* (Lund 2012). För en större historiografisk översikt över detta, se Daniel Nyström, *Innan forskningen blev radikal: En historiografisk studie av arbetarhistoria och kvinnohistoria* (Umeå 2015).
- 8 Susan Pedersen, "What is Political History Now?", i David Cannadine (red.), *What is History Now?* (London 2002) s. 36.
- 9 Översättning av redaktörerna. I originalet: "Was verstehen wir unter Politik? Der Begriff ist außerordentlich weit und umfaßt jede Art selbständig leitender Tätigkeit." Max Weber, *Politik als Beruf* (München/Leipzig 1919) s. 3.
- 10 Översättning av redaktörerna. Weber (1919) s. 3.
- 11 Dror Wahrman, "The New Political History: A Review Essay", *Social History* 21:3 (1996). En mer kontinental parallell till den brittiska nya politiska historien är att ställa "det politiska" mot "politiken", vilket förknippas inte minst med den franske historikern Pierre Rosanvallon. I svensk översättning: "Att tala om 'det politiska' snarare än om 'politiken' innebär att tala om makt och rätt, stat och nation, jämlikhet och rättvisa, identitet och skillnad, medborgarskap och civilitet – kort sagt allt det som utgör en politisk sammanslutning bortom partiernas omedelbara kamp om makten." Pierre Rosanvallon, *Demokratin som problem* (Hägersten 2009) s. 18.
- 12 Gareth Stedman Jones studie *Languages of Class: Studies in English Working-class History 1832–1982* (Cambridge 1983) var mycket inflytelserik på denna punkt. I detta var de politiska partiernas retorik, ideologi och agerande viktigt, och så kom man – kan man säga – tillbaka till partierna. Ett fint exempel på detta är Jon Lawrences studie av arbetarklasskonservatism i Wolverhampton, *Speaking for the People: Party, Language, and Popular Politics in England, 1867–1914* (Cambridge 1998). Ett annat exempel på kopplingen mellan partier och bredare samhällsfenomen är hur Ross McKibbin kopplade ihop Labours misslyckanden att vinna valmajoriteter i 1920-talets Storbritannien med avpolitiserade och nöjesinriktade arbetarklasskulturer. Ross McKibbin, *The Ideologies of Class: Social Relations in Britain 1880–1950* (Oxford 1990). Helen McCarthy diskuterar McKibbins perspektiv i "Whose Democracy? Histories of British Political Culture between the Wars", *Historical Journal* 55:1 (2012).
- 13 Pedersen (2002) s. 42, *passim*. Detta rimmar också med den något bredare definitionen i citatet från hennes text ovan i not 8. För en diskussion som utgår från detta Pedersens påstående, se David M. Craig, "'High Politics' and the 'New Political History'", *The Historical Journal* 53:2 (2010).
- 14 Detta är en stor litteratur men se t.ex. Yvonne Hirdman, *Vi bygger landet: Den svenska arbetarrörelsens historia från Per Göttrik till Olof Palme* (Stockholm 1988); Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia: Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000* (Stockholm 2001); Jan Bolin, *Parti av ny typ? Skapandet av ett svenskt kommunistiskt parti 1917–1933* (Stockholm 2004); Jenny Jansson, *Crafting the Movement: Identity Entrepreneurs in the Swedish Trade Union Movement, 1920–1940* (Ithaca 2020); eller för studier med biografisk metod, Werner Schmidt, *C.H. Hermansson: En politisk biografi* (Stockholm 2005); Anders L. Johansson, *Rikshushållaren: Gunnar Sträng 1906–1992* (Stockholm, 2018). Det

- politiska begreppet ”folkhemmet” har väckt stort intresse sedan 1990-talet, se t.ex. Henrik Björck, *Folkhemsbyggare* (Stockholm 2008) och Nils Edling, ”The Primacy of Welfare Politics: Notes on the Language of the Swedish Social Democrats and their Adversaries in the 1930s”, i Heidi Haggrén, Johanna Rainio-Niemi & Jussi Vauhkonen (red.), *Multi-layered Historicity of the Present: Approaches to Social Science History* (Helsingfors 2013).
- 15 Martin Ericsson & Andres Brink Pinto, *Politik underifrån: Kollektiva konfrontationer under Sveriges 1900-tal* (Lund 2016); John Björkman, ”Må de herrskande klasserna darra”: Radikal retorik och reaktion i Stockholms press, 1848–1851 (Möklinta 2020).
 - 16 Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta* (Stockholm, 1989); Per Wisselgren, *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering i Sverige 1830–1920* (Stockholm/Stehag 2000), En senare studie om välfärdsstaten i bred bemärkelse är Annika Bergs studie av Signe och Axel Höjers ”folkhälsoideologi”: *Den gränslösa hälsan: Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen* (Uppsala 2009).
 - 17 Torbjörn Nilsson, *Elitens svängrum: Första kammaren, staten och moderniseringen 1867–1886* (Stockholm 1994); Nils Edling, *Det fosterländska hemmet: Egnahemsolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 1996); Julia Nordblad, *Den enspråkiga demokratin: Minoriteterna, skolan och imperiet. Sverige och Frankrike, 1880–1925* (Stockholm 2015).
 - 18 David Östlund, *Det sociala kriget och kapitalets ansvar: Social ingenjörskonst mellan affärsintresse och samhällsreform i USA och Sverige 1899–1914* (Stockholm 2003); Therese Nordlund Edvinsson, *Att leda storföretag: En studie av social kompetens och entreprenörskap i näringslivet med fokus på Axel Ax:son Johnson och J. Sigfrid Edström, 1900–1950* (Stockholm 2005), kap. 7 och 8.
 - 19 Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen: Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* (Eslöv 1997); Gunnela Björk, *Att förhandla sitt medborgarskap: Kvinnor som kollektiva politiska aktörer i Örebro 1900–1950* (Lund 1999); Josefin Rönnbäck, *Politikens genusgränser: Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921* (Stockholm 2004), Christina Florin, *Kvinnor får röst: Kön, känslor och politisk kultur i kvinornas rösträttsrörelse* (Stockholm 2006).
 - 20 Pasi Ihalainen, *The Springs of Democracy: National and Transnational Debates on Constitutional Reform in the British, German, Swedish and Finnish Parliaments, 1917–1919* (Helsingfors 2017); Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud (red.), *Rösträttens århundrade: Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige* (Göteborg 2018); Torbjörn Nilsson & Josefin Hägglund, *Tvåkammarriksdagen 1867–1970: 100 år av politik – 50 år av glömska* (Stockholm 2021); Annika Berg & Martin Ericsson (red.), *Allmän rösträtt? Rösträttens begränsningar i Sverige efter 1921* (Göteborg/Stockholm 2021). Relaterat explicit om historiska jubileer, historiskt minne och historisk forskning, se Ulla Manns, ”Minnet av kvinnors rösträtt: Jubileer och aktivister formar historien”, i Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud (red.), *Rösträttens århundrade: Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige* (Göteborg 2018).
 - 21 Ett likartat resonemang förs i relation till den amerikanska historiografin i Brent Cebul, Lily Geismer & Mason B. Williams, ”Beyond Red and Blue: Crisis and Continuity in Twentieth-Century U.S. Political History”, i Brent Cebul, Lily

- Geismer & Mason B. Williams (red.), *Shaped by the State: Toward a New Political History of the Twentieth Century* (Chicago 2019) s. 11.
- 22 Ira Katznelson, "On (Lost and Found) Analytical History in Political Science", i Richard Bourke & Quentin Skinner (red.), *History in the Humanities and Social Sciences* (Cambridge 2023) s. 277. Se även Brent Cebul, Lily Geismer & Mason B. Williams (red.), *Shaped by the State: Toward a New Political History of the Twentieth Century* (Chicago 2019).
- 23 Två av redaktörerna för denna antologi – Anton Jansson och Josefin Hägglund – är också med i den ursprungliga styrgruppen. För mer information, se Styrgruppen för Nätverket för politisk idéhistoria, Anton Jansson & Hjalmar Falk, "Nätverket för politisk idéhistoria", *Lychnos* (2020). Ett exempel på profilerad historisk forskning om politisk förändring, om än gällande en senare period än denna antologi, är det stora forskningsprogram om nyliberalismen i Sverige, som letts av idéhistorikern Jenny Andersson. Se t.ex. Jenny Andersson, Nikolas Glover, Orsi Husz & David Larsson Heidenblad (red.), *Marknadens tid: Mellan folkhems kapitalism och nyliberalism* (Lund 2023). Under 2023 sjösattes också en forskarskola i politisk idéhistoria med fyra inblandade universitet, under Anderssons ledning. Det kan nämnas att förutom att Historikermötet 2023 hade en lång rad politisk-historiska paneler, så har det under 2023 och 2024 anordnats workshops med titlar som "Politiska periodiseringar" och "Nya tolkningar av Sveriges politiska historia". Internationellt finns ett ambitiöst nätverk grundat 2014, Association for Political History, som har en profil som graviterar mot det snävt politiska – parlament, policy och partier – men uttrycker att de är måna om en bredare idé- kultur- och genushistorisk vinkel på politisk historia. https://www.associationforpoliticalhistory.org/?page_id=81 (30/1 2024).
- 24 Hjalmar Falk, My Klockar Linder & Petter Tistedt, "Inledning", i Hjalmar Falk, My Klockar Linder & Petter Tistedt (red.), *Perspektiv på politisk idéhistoria* (Hudinge 2023) s. 9, 21.
- 25 Barbara Caine, *Biography and History* (Basingstoke 2010) s. 1; Birgitte Possing, *Understanding Biographies: On Biographies in History and Stories in Biography* (Odense 2017) s. 22.
- 26 Ronny Ambjörnsson, Per Ringby & Sune Åkerman (red.), *Att skriva människan: Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre* (Stockholm 1997); Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats: Biografien som humanistisk genre* (Lund 2007); Maria Sjöberg (red.), *Personligt talat: Biografiska perspektiv i humaniora* (Göteborg 2014); Greger Andersson, Christina Carlsson Wetterberg, Carina Lidström & Sten Wistrand (red.), *Berättande, liv, mening: Fakta & fiktion, biografi, narrativ metod* (Örebro 2014). Innan den gyllene eran var biografien dock möjligen marginaliserad, eller i alla fall mindre framträdande. Berättelsen om hur biografien var uträknad under främst 1960–80-talen och sedan gjorde storstilad comeback har turnerats många gånger i biografiska översiktsverk. Se till exempel Henrik Rosengren & Johan Östling, "Med livet som insats", i Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats: Biografien som humanistisk genre* (Lund 2007) s. 7–8. Jämför även Berg (2009) s. 20–21; Possing (2017) s. 17–22.
- 27 Bernhard Fetz, "Die vielen Leben der Biographie. Interdisziplinäre Aspekte einer Theorie der Biographie", i Bernhard Fetz (red.), *Die Biographie – Zur Grundlegung*

- ihrer Theorie* (Berlin 2009). Särskilt om biografi som historievetenskapligt redskap, se s. 22–29. Detta är en tysk antologi som utforskar biografins möjligheter och ger en överblick över fältet. För en liknande, historiskt grundad teoretisk överblick över fältet, se: Hans Renders & Binne de Haan, *Theoretical Discussions of Biography: Approaches from History, Microhistory, and Life Writing* (Lampeter 2013).
- 28 Possing (2017) s. 8–9.
- 29 Possing (2017) s. 80. Det finns överlappningar med det hon kallar *life-and-times*. För hela indelningen se s. 68–85. En annan sexdelad kategorisering återfinns i Rosengren & Östling (red.) (2007) s. 175–177. Se även vad Caine (2010) skriver om ”the individual and the wider world” på s. 116–121.
- 30 Josefin Häggglund, ”Biografi som metod för politisk idéhistoria: Erfarenheter från ett forskningsprojekt om Carl Lindhagen”, i Hjalmar Falk, My Klockar Linder & Petter Tistedt (red.), *Perspektiv på politisk idéhistoria* (Huddinge 2023).
- 31 Två internationella antologier som fört samman politisk biografi med transnationell historia har framfört det förra perspektivet, se Desley Deacon, Penny Russell & Angela Woollacott, *Transnational Lives: Biographies of Global Modernity, 1700–present* (Basingstoke 2010); Ann-Christina L. Knudsen & Karen Gram-Skjoldager, *Living Political Biography: Narrating 20th Century European Lives* (Aarhus 2012). För det senare, se Christina Carlsson Wetterberg, ”Biografen som medel för att utmana stereotypa berättelser om manligt och kvinnligt”, i Greger Andersson, Christina Carlsson Wetterberg, Carina Lidström & Sten Wistrand (red.), *Berättande, liv, mening: Fakta & fiktion, biografi, narrativ metod* (Örebro 2014).
- 32 Se t.ex. Annika Berg, Christina Florin & Per Wisselgren (red.), *Par i vetenskap och politik: Intellektuella äktenskap i moderniteten*, (Umeå 2011); Kirsti Niskanen, *Karriär i männens värld: Nationalekonomen och feministen Karin Kock* (Stockholm 2007); Angelika Schaser, ”Women’s Biographies – Men’s History?”, i Volker R. Berghahn & Simone Lässig (red.), *Biography between Structure and Agency: Central European Lives in International Historiography* (New York/Oxford 2008).
- 33 Citat från Maria Sjöberg, ”Personligt talat: Biografiska perspektiv i humaniora”, i Maria Sjöberg (red.), *Personligt talat: Biografiska perspektiv i humaniora* (Göteborg 2014) s. 10.
- 34 Christina Carlsson Wetterberg, ”Den biografiska utmaningen”, i Sven E. O. Hort (red.), *På cykeltur genom livet: En vänbok till Gunnar Wetterberg* (Stockholm 2013).
- 35 För en diskussion om aktörskap i historien och dess relation till biografisk metod, se Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Knowledge Actors: Revisiting Agency in the History of Knowledge* (Lund 2023), särskilt redaktörernas inledningskapitel och den avslutande uppsamlingen av kulturhistorikern Peter Burke: Peter Burke, ”Epilogue. Knowledge – the Return of the Actor”, i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Knowledge Actors: Revisiting Agency in the History of Knowledge* (Lund 2023). För en framträdande antologi som tematiserar biografisk metod och politiskt (samt vetenskapligt) aktörskap, se Berg, Florin & Wisselgren (red.) (2011).
- 36 Det centrala verket är Sven Lundkvist, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920* (Stockholm 1977). Exempel på senare: Samuel Edquist, *Nyktra svenskar: Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918* (Uppsala 2001).

- 37 Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg (red.), *Rummet vidgas: Kvinnor på väg ut i offentligheten 1880–1940* (Stockholm 2002).
- 38 Jan-Werner Müller, *Contesting Democracy: Political Ideas in Twentieth-Century Europe* (New Haven 2011) s. 3. Boken finns på svenska, men den utgåvans översättning av ”in-between figures” till ”mellanhänder” tycks oss något bristfällig. Det senare tycks trycka på att en aktör medlar mellan olika sammanhang och kategorier utan att riktigt höra till, medan det förra fångar att en aktör är en del av flera sammanhang och rör sig däremellan.
- 39 Ett liknande begrepp är det primärt vetenskaps- och globalhistoriska teoretiska begreppet ”go-between”, som dock mer syftar på personer som kan tolka, översätta och flytta kunskap mellan sfärer och samhällen med olika språk, sedvänjor och strukturer. ”In-between figures” handlar mindre om tolknings- och översättningsprocesser och mer om vikten av den parallella verksamheten på åtskilda men besläktade arenor. Se Kapil Raj, ”Go-Betweens, Travelers, and Cultural Translators”, i Bernard Lightman (red.), *A Companion to the History of Science* (Chichester 2016).

”Framstegspartiet skall segra”

Anton Nyström mot kristendomen

Anton Jansson

År 1929 gav den offentliga mångsysslaren Anton Nyström (1842–1931) ut sina memoarer – något motvilligt, om man ska tro hans förord. Det fanns dock goda anledningar till att Bonniers valde att publicera dem. Nyström, till yrket primärt läkare, var berömd, och hade levt ett långt och innehållsrikt liv i medicinen, politiken, vetenskapen och kulturdebatten.

När Nyström trädde ut i vuxenliv och offentlighet hade Sverige ständsriksdag, inga politiska partier i modern mening och i princip ingen religionsfrihet. Någon socialdemokrati existerade inte och inte heller några nykterhets- eller frikyrkorörelser. När han gav ut sin självbiografi 1929 hade Sverige som bekant allmän och lika rösträtt för kvinnor och män. Landet hade visserligen en högerregering just då, men Sveriges socialdemokratiska arbetareparti var störst i andra kammaren med 37 procent av väljarstödet och Per Albin Hansson hade just hållit det folkhemstal som gett ekon ända in i vår egen tid. En fullständig religionsfrihet var fortfarande ett par decennier bort, men det fanns nu i alla fall möjlighet att träda in i ett annat kristet samfund än Svenska kyrkan, och framför allt var det inte längre särskilt kontroversiellt att inte tro på Gud eller att öppet kritisera kristendomen. Det politiska och offentliga Sverige hade under Anton Nyströms vuxenliv stöpts om i grunden.

Anton Nyström föddes in i en väletablerad familj, men kom att bli politiskt radikal. Hans memoarer skildrar kortfattat hans främsta

verksamhet och berättar om hans engagemang i internationella frågor, hans medicinska verksamhet och politiska engagemang. Men den tydligaste röda tråden är inte medicin eller politik, utan religion. Direkt efter en kort introduktion till sin barndom och ungdom börjar Nyström skriva om ”det religiösa tillståndet i Göteborg under 1850-talet”.¹ Och så fortsätter det: när han diskuterar ”de stora frågorna” under ungdomsåren är det diskussioner om helveteslära och bibelkritik, när han skriver om studietidens filosofiska utveckling rör det primärt argumentation emot gudstron. Efter detta följer ett antal redovisningar av offentliga debatter där han attackerat kristendomen samt hans införande i Sverige av positivismen, en lära vars *raison d'être* var att bidra till avvecklingen av teologi och metafysik. De sista åren, efter att han fyllt 80, hinner Nyström med att skriva inte mindre än två tjocka böcker som kritiskt behandlar kristendomens historia.

Som Malin Arvidsson påpekar i sitt kapitel i den här antologin var banden mellan religion och politik täta under perioden kring förra sekelskiftet. Ännu var det svårt att se på den kristna tron som något privat, även om socialdemokratin under 1880-talet började föra fram idealet ”religionen en privatsak”. Nej, religionen rörde gemensamma värderingar och det offentliga livet och inte minst rörde den staten: kyrkan var i allra högsta grad en statlig institution och den evangelisk-lutherska läran var påbjuden statens medborgare.²

Så om man ska betrakta Anton Nyström som en politisk aktör bör man inte bara se på hans deltagande i diskussioner om arbetarfrågan, rösträtten, kommunism eller sexualpolitik, utan kanske i första hand på hans engagemang i religionsfrågor eller, mer konkret, mot kristendomen som samhälleligt påbjuden lära och kyrkan som institution. Det menar jag är en röd tråd i hans offentliga engagemang, det är denna tråd som ska avhandlas i det här kapitlet, och fokus ska vara på aktörskapet. En viss tyngdpunkt kommer att ligga på 1880-talet, liksom i den tidigare (relativt sparsmakade) forskningen om Nyström.³ Jag vill emellertid även rikta viss uppmärksamhet på 1900-talet, eftersom kristendomskritiken som sagt var viktig för Nyström även efter det kulturradikala 1880-talet.

Nyström var framträdande i den våg av fritänkande som vällde fram under sent 1800-tal. Fritänkare refererade vid den här tiden närmast uteslutande till personer som tänkte fritt i religiösa frågor, i praktiken till dem som bröt med den konventionella kristendomen.⁴ Och vi kommer att se att mycket av det Nyström sysslade med också gjordes av andra fritänkare. Ja, jag använder snarast Nyström för att peka på tidstypiskt aktörskap och teckna en bild av det amorfa och komplexa fritänkarsammanhanget. I viljan att ta avsked från den nedärvda kristendomen i framstegets och förnuftets namn var Nyström inte ensam. Men hans position och idévärld var ändå något säregen, inte minst i det att han var anhängare av den comteanska positivismen. Åt grunderna i denna hans idévärld och opinionsbildning ägnar jag det första och tyngsta avsnittet av det här kapitlet, där jag diskuterar ett antal av Nyströms skrifter. Men kapitlet är inte bara strukturerat utifrån teoriernas innehåll, och är inte enbart en idéanalys. Mitt syfte är att framhäva Nyströms sätt att agera offentligt för att föra fram kristendomskritik och positivistiska ideal. Idéproduktion genom skribentskap var en aktivitet i denna strävan, men inte den enda. Så efter det första avsnittet flyttar jag fokus först till organisering och sedan till andra former av publikt handlande. Jag vill lyfta fram hur dessa aktiviteter främjade varandra för Nyströms syfte – ett idogt arbete mot kristendomen.

Idé och teori – positivism och vetenskap

Anton Nyströms uppgörelse med kristendomen pågick i princip livet igenom. Han menade sig ha förlorat tron på Gud redan som ung.⁵ På 1870-talet fann han vad han uppfattade som en sammanhängande lära och världsbild som för honom kom att ersätta kristendomen – positivismen, den filosofi som formulerats av fransmannen Auguste Comte under mitten av 1800-talet och sedan spridits internationellt. Positivismen blev aldrig någon massrörelse, och dess inflytande dalade mot slutet av 1800-talet, men under mitten av seklet lästes Comtes texter vitt och brett, inte minst i Storbritannien, där intellektuella berömdheter som John Stuart Mill, Harriet Martineau och George

Eliot tog intryck av honom.⁶ I Sverige omtalades Comte emellanåt på olika håll, men det var Anton Nyström som var den som mest omfamnade positivismen offentligt. Han informerade och propagerade för den i en rad skrifter från mitten av 1870-talet och ett par decennier framåt. Som Tore Frängsmyr påpekat avtog hans explicita mission för positivismen efter 1890-talet, men det positivistiska tolkningsschemat lyser igenom då och då även senare.⁷

Positivismen hade stora anspråk och flera dimensioner. En central aspekt, som Nyström också förde fram, var den historietolkning enligt vilken mänskligheten rör sig framåt genom tre stadier. Olika typer av trestadieläror var vanliga under 1800-talet och Comtes version tillhörde de tydligaste.⁸ Det teologiska stadiet var det första och hörde till mänsklighetens barndom. Där tillskrev människan övernaturliga makter förklaringsvärde i sin förståelse av världen, och denna förståelse kunde vara av fetischistisk, polyteistisk eller monoteistisk art. Det metafysiska stadiet var ett övergångsstadium – mänsklighetens ungdomstid. Där dominerade abstrakta principer och idéer samt metafysiska spekulationer mänsklighetens försök att förstå verkligheten. Det tredje stadiet, det som i Comtes och Nyströms egen tid var på väg att bryta fram, var det positiva, eller vetenskapliga, stadiet. I detta tolkningsschema handlar vetenskaperna om det empiriska och exakta och världen anses driven av lagar som mänskligheten är i färd med att avtäckas. Naturvetenskaperna har kommit längst i denna process, men även samhällslivet antas styras av lagar som kan studeras empiriskt och gagna mänskligheten. I detta stadium är mänskligheten äntligen vuxen. Nyström karakteriserar det tredje stadiet som följer, primärt i kontrast till det metafysiska:

I det positiva stadiet söker menniskoanden de verkliga *lagarne* – d. v. s. de oföränderliga förhållandena af följd och likhet – för alla företeelser, som hon uppfattar i deras rent naturliga förhållanden, bortkastande allt sökande efter *orsakerna*. Han ersätter det *absoluta* med det *relativa*, söker förklara *huru*, ej *hvarför* och lemnar studiet af *varelserna* för att egna sig åt *tilldragelserna*.⁹

Stadierna avlöser inte varandra med tydliga brott, och aspekter av alla stadier finns närvarande genom mänsklighetens historia, men de tre logikerna – den teologiska, den metafysiska och den positiva – dominerar idélivet i varsin epok: forntiden, en mellanperiod och den moderna period som står inför sitt genombrott. Således finner Nyström teologer och metafysiker även i sin samtid, och dem gäller det att polemisera mot. För även om det är en utveckling som emellanåt beskrivs som relativt förutbestämd ger inte äldre läror vika av sig själva, utan man måste ”tillbörligen bemöta dem och med förnuftsskäl framvisa deras brister och falskheter”.¹⁰ Och det är en mission som Nyström tar på allvar i sina skrifter.

I den dialogskrift som är en av de första Nyström ger ut kan man säga att de tre stadierna samtalar. En fiktiv positivist möter först en kristen teolog som försvarar uppenbarelsens eviga sanningar, och sedan en idealistiskt lagd metafysiker. Metafysikern för fram filosofiska teorier från seklet; mycket av den filosofi som bedrevs under 1800-talet uppfattade Nyström som metafysisk – inte bara de tyska idealisterna, som G.W.F. Hegel och Friedrich Schelling, utan också den svenske C.J. Boström räknar han till de spekulativa metafysikerna. I en senare skrift kopplar han de båda stadierna till olika falanger inom den svenska kristenheten och gör då en åtskillnad mellan en dogmtrogen och konservativ kristendom, som han kallar teologisk, och en mer liberalt tolkad tro, som han kallar metafysisk kristendom.¹¹

Dessa dialoger – likt mycket annat av Nyströms skrifter om positivismen – handlar mycket om vad människan kan veta och hur hon kan veta det, och rör sig därmed på ett teoretiskt plan. Men det som komplicerar bilden av positivismen för eftervärlden är att den hade större ambitioner än att vara en filosofisk eller kunskapsteoretisk lära. Den hade också anspråk på att vara politik och – faktiskt – religion. Religionsbegreppet var inte entydigt och självklart i denna tid av religiös omvandling. Nyströms religionsbegrepp är inte helt enkelt att fånga, men man bör ha i åtanke att religion för honom inte definieras av något övernaturligt eller transcendent, och givetvis inte av teologi eller metafysik. I Nyströms tolkning framträder Comtes ”mänsklighets-religion” som en form av strävan mot ett högsta ideal,

fyllt av moral och av vördnad för och dyrkan av människan – ett religionssystem där vetenskap ersätter tro. Som religion, filosofi och politik skulle positivismen förverkliga mänsklighetens fulländande.¹²

Positivismen odlade en väldigt ljus bild av vetenskapen och vetenskapens framsteg. Det var något som Nyström framhävde i sin textproduktion. Han kan sägas vara en viktig exponent i Sverige för vad som inom vetenskapshistoria kallas *the conflict thesis*, idén att det genom den mänskliga historien finns en evig konflikt mellan förnuftig vetenskap och vidskeplig religion. Tesen konstruerades under sent 1800-tal, delvis genom att debatter om darwinismens och evolutionslärans implikationer för förståelsen av Bibeln och av människan som skapad av Gud projicerades bakåt i historien. Amerikanerna Andrew Dickson White och John William Draper pekade ofta ut som tesens skapare, men i själva verket hade den många källor och Nyström knöt inte an till White och Draper i den bok där han främst behandlade den: *Kristendomens strid mot den vetenskapliga kulturen*.¹³ Han skriver en berättelse om hur kristendomen genom historien förföljt och gjort det svårt för ”forskare” som Roger Bacon, Nicolaus Copernicus och Galileo Galilei att föra fram vetenskapliga sanningar, och i slutet av boken sammanfattar han det som att

den kristna kyrkan, sedan den blifvit herskande, stridt mot den vetenskapliga kulturen, hindrat det rationela förutseendet, företagsamheten och den dagliga omsorgen, och ändtligen genom vissa af sina dogmer befordrat vidskepelsen och förföljt samt mördat tusentals upplysta människor, däribland flere af mänsklighetens yppersta forskare och tänkare.¹⁴

Han kopplar samman det historiska förloppet med en systematisk syn på relationen mellan vetenskap och religion. Utvecklingen han beskrivit är inte kontingent, utan nödvändig:

Det ligger i teologiens natur, i läran om Guds allmakt och förutseende, i förkunnandet af undret och i förnekandet af att människan genom

egna krafter kan finna sanningen o. s. v., att denna lära alltid måste kämpa mot den vetenskapliga forskningen.¹⁵

Motsättningen är för Nyström nödvändig och befrämjandet av den vetenskapliga kulturen måste därmed åtföljas av en kamp mot det kristna inflytandet i samhället. Konflikttesen är tydlig. Nyström var inte ensam om att föra fram vetenskap som stöd för sin religionskritik, men bland det sena 1800-talets svenska fritänkare var han förmodligen den som lade störst vikt vid Vetenskapen med stort V och bidrog till att sprida den sedermera vanliga uppfattningen att vetenskap och religion med nödvändighet står i strid med varandra.¹⁶ Denna tankefigur användes i en kamp för att försvaga kyrkan som institution, en samhällsförändring som radikaler av olika schatteringar ville se.

Positivismen och dess vetenskapstro bär på en annan tankestruktur från 1800-talet och det tidiga 1900-talet, nämligen den idé om framsteget som var central i förståelsen av samhället och historien. Den definieras av en tro på att historien har en riktning, att mänskligheten utvecklas till något högre och bättre och oftast att människan avsiktligt och av egen kraft kan bidra till att befrämja denna utveckling. Idéhistorikern Sven-Eric Liedman är en av dem som utforskat idén tydligast i ett svenskt sammanhang. Titeln på hans bok *I skuggan av framtiden* speglar att upplevelsen av nuet ständigt tolkas utifrån den tid som är på väg. En tydlig parallell är titeln på Nyströms första bok med positivistiska dialoger: *Den gamla tiden inför den nya*.¹⁷ Framsteget stod uttryckligen i centrum för positivismen. Ett av Comtes kända dictum var (i Nyströms översättning): ”leva för andra – kärlek som grund – ordning som stöd – framsteg som mål”. Framsteget var således inte bara ett medel för att nå någonting eller någonstans, utan ett självändamål. Detta motto använde Positivistiska samfundet i sitt program och Nyström återkom till det i sina skrifter.¹⁸

Vetenskapen, konsten och filosofin är alltså inga självändamål utan är till för den ständiga förädlingen av mänskligheten, den ständiga rörelsen mot ökad lycka. I Nyströms helhetssyn är naturligtvis också politiken indragen i framstegstänkandet. Hur Nyström kopplar framstegstanken till politiken och vilken relation denna koppling

har till kristendomen kom tydligast till uttryck i tillfällighetsskriften *Framstegs-partiet skall segra – utan kompromiss* 1890. Han gick där emot dem som förespråkade politiskt samarbete mellan å ena sidan fritänkare och å andra sidan frireligiösa eller ”läsare”, det vill säga kristna från tidens väckelserörelser som missionsförbundare, baptister och metodister. Dessa båda grupper hade gemensamma intressen i det att de var för någon form av religionsfrihet och mot banden mellan den lutherska kyrkan och svenska staten. Samtidigt var det förstas kontroversiellt med allianser dem emellan eftersom de idémässigt och religiöst var varandras motpolar. Nyström var en av dem som tydligast avrådde från samarbete, inte minst i *Framstegs-partiet skall segra*. Han talade om framstegets förutsättningar i förhållande till politik, hur man ska ”skjuta landet framåt”.¹⁹ Ett resonemang tidigt i boken är talande:

De frisinna ha två medel att värka för utvecklingen: den *intellektuella upplysningen* och de *politiska valen*. Det förra är i allmänhet mer konsekvent och ärligt, det senare är i öfvergångsperioder, då ännu mycket af den gamla surdegen finnes kvar, ofta tvetydigt, då politiska kompromisser i allmänhet måste ingås, hvilka kunna hindra den intellektuella kulturens framsteg genom en framtvingad hänsyn, som binder tunga och penna.²⁰

Det vill säga: gärna ökad demokrati genom större rösträtt, men först ordentlig upplysning. Och mot det senare stod enligt Nyström de frikyrkliga. För honom var det i grund och botten ingen skillnad mellan deras ovetenskapliga dogmtro och den statskyrkliga, vilket betyder att de i grund och botten var emot framsteget och upplysningen. Nyström säger rakt ut om väckelserörelserna att ”de måste helt enkelt uteslutas från den demokratiska politiken såsom fiender till densamma” och menar att toleransens gränser bör dras vid vidskelpelse: ”att de vetenskapligt upplysta skola **göra läsarne till sina lagstiftare**, är i sanning en tolerans utan like”.²¹ Kort sagt, även om Nyström inte var emot demokrati, tolerans och ökad rösträtt vid

den här tiden trumfades detta av hans korståg mot vad han såg som oupplyst vidskepelse, framför allt all form av kristendom.²² Det positivistiska framstegsidealet stod högre.

Nyströms positivism är alltså en helhetssyn på tillvaron: på kunskap, samhälle, existens. Det är en utopisk världsbild och en tilltro till en ständigt stegrande fulländning av mänskligheten. Nödvändigt för att förstå detta är att inse att positivismen är riktad mot kristendomen och kyrkans dominans i det svenska samhället vid tiden och är tänkt att utgöra en form av ersättning för den kristna religionen. Den positivistiska läran och Nyströms vetenskaps- och bildningsvurm tog sig sedan uttryck i ett antal aktiviteter, och jag börjar med att betrakta dem som gick ut på organisering.

Organisering för upplysning och påverkan – institut, samfund och förening

Under 1800-talet utvecklades de frivilliga sammanslutningar – associationer, föreningar, förbund, organisationer, samfund, sällskap – som sedan kom att anta massproportioner och utgöra grunden för de stora svenska folkrörelserna mot slutet av 1800-talet, något som Hannes Rolf berör i sitt kapitel i denna antologi. Nyströms verksamhet var knuten till den här utvecklingen i och med att han tog initiativ till och var med i flera sådana sammanslutningar.

I december 1879 grundades Positivistiska samfundet, som i mångt och mycket var ett uttrycksmedel för Nyströms egen positivism. Nyström hymlade inte med att samfundet grundades av honom själv och det tycks inte ha lockat andra intellektuellt eller politiskt bemärkta; i den första styrelsen satt en typograf och en målare, vilket speglar organisationens medlemsbas.²³ Målet var, enligt det program som gavs ut efter några år, att sprida kännedom om Comtes positivism, att verka för en upplyst och ”sant mänsklig allmän opinion” och att ”vara en broderlig samlingshärd” för liktänkande över klassgränserna.²⁴ Samfundet gav ut broschyrer, skrifter och en högst oregelbundet utkommande tidskrift, *Den positivistiske budbäraren*. Dessa förmedlade det positivistiska budskapet i tillgänglig form samt informerade

om Nyströms positivistiska verksamhet. Därtill anordnade samfundet regelbundna möten för medlemmar och övriga intresserade med föredrag, diskussioner och gemensam läsning. Anspråken på att positivismen skulle vara en mänsklighetens religion och ”äldre kyrkans arftagare” kom till praktiskt uttryck i att samfundet skulle mötas på söndagar klockan 11 – en traditionell gudstjänsttid.²⁵

Nyströms positivism blev väl aldrig någon ersättningsreligion i den utvidgade mening som Comte tänkte sig, med kulter, ritualer, liturgi och så vidare, men en samfundsbildning kring en till kristendomen alternativ livsåskådning kan man ändå kalla det. Det fanns paralleller: brittiska National Secular Society och British Secular Union var kända i Sverige, och under 1880-talet grundades svenska De förnuftstroendes samfund och inte minst Viktor Lennstrands något bredare Utilistiska samfundet. Släktskap fanns också med hur väckelserörelserna organiserade sig och arbetade i samfundsform.²⁶ Till skillnad från de frikyrkliga samfundsbildningarna blev Positivistiska samfundet dock inte direkt någon massrörelse. Enligt Tore Frängsmyr, som något närmre kartlagt samfundets verksamhet, innehåller den enda bevarade medlemslistan 38 namn – härtill kommer listor på cirka 170 intresserade, eller passiva medlemmar. Även om samfundet fanns kvar till 1902 tycks aktiviteten ha falnat något efter 1880-talet.²⁷

Det man nog får kalla Nyströms mest lyckade skapelse var Stockholms arbetareinstitut. Det kan ses som ett försök att isolera och förverkliga ett av positivismens ideal, nämligen upplysning och utbildning för hela folket. På så vis var det inte tänkt att vara ett uttryck för positivismen i sin helhet, inte tänkt att vara partipolitiskt, inte religiöst agiterande eller kristendomskritiskt, utan en föreläsningsverksamhet där nya vetenskapliga rön skulle förmedlas i populärvetenskaplig form av olika lärare. Nyström själv var en av dem, men mot slutet av seklet fanns också andra mer eller mindre bekanta, exempelvis Ellen Key, lärarinnan och rösträttskämpen Anna Whitlock, författaren och populärastronomen Hjalmar Strömer samt Hjalmar Brantings svåger, geodeten Edward Jäderin. Programmet var ambitiöst och föreläsningar hölls i princip dagligen. Första läsåret anordnades 224

föreläsningar på temana matematik, astronomi och geografi, fysik och kemi, anatomi och fysiologi, kulturhistoria, statskunskap och ekonomi samt svenska språket. Föreläsningarna hade hundratals åhörare varje vecka.²⁸

Institutet var emellertid inte okontroversiellt. Att det var Anton Nyström som låg bakom det och att det erbjöd en form av utbildning för de breda folklagren utan traditionell kristen fostran var tillräckligt för att få vissa delar av etablissemangen att höja på ögonbrynen. Den stora striden utkämpades till följd av den protest som historikern och före detta finansministern Hans Forssell inlade mot att institutet skulle få finansiering av stadsfullmäktige i Stockholm. Forssell lyfte fram att institutet var Nyströms skapelse och menade att Nyström var ateist och en samhällsfarlig politisk radikal.²⁹ Därmed var det enligt Forssell – bland annat – en kanal för antireligiositet. I någon bemärkelse får man nog ge Forssell rätt. Som Tore Frängsmyr skriver i sin översikt över institutets verksamhet betydde vetenskap för Nyström även i det här fallet, i vart fall implicit, ”naturligtvis vetenskap i motsats till kristendom” och många av dem som var engagerade i institutets verksamhet var fritänkare.³⁰ Så även om det inte nödvändigtvis var en uttryckligt antikristen eller antiklerikal propaganda som förmedlades i institutets föreläsningar var även detta projekt i alla fall indirekt emot kristendomen.

Stockholms arbetareinstitut var den av Nyströms sammanslutningar som nådde flest människor under sent 1800-tal. Det var också den som blev mest varaktig. Institutet fick en egen byggnad 1893 och kom att leva vidare länge. Föreläsningsverksamheten upphörde först 1968 och formellt lades institutet ner till hundraårsdagen 1980.³¹

I Positivistiska samfundets program underströks att positivismens ”första politiska princip” var att kyrkan skulle skiljas från staten. Detta förde med sig andra specifika krav, som att kristen religionsundervisning i folkskolan skulle upphöra och att de teologiska fakulteterna inte skulle finnas kvar vid universiteten. Detta politiska frågekomplex var hela programmet för en annan förening där Nyström spelade en avgörande roll, nämligen Föreningen för religionsfrihet. Den grundades i november 1884 och de aktiva utgjorde något av en *Who's who*?

av det tidiga 1880-talets fritänkare och religionskritiker. I den första styrelsen satt socialdemokraten Hjalmar Branting, A.F. Åkerberg, som startat och gett ut fritänkartidskriften *Sanningsökaren*; Carl von Bergen, som var exponent för unitarism och bibelkritik; Knut Wicksell, som sedermera blev världsberömd professor i nationalekonomi såväl som dömd för hädelse; författaren Viktor Rydberg (som emellertid aldrig deltog i arbetet) samt Anton Nyström, som brukar anges som initiativtagare till sammanslutningen.³²

Till skillnad från Positivistiska samfundet var man i Föreningen för religionsfrihet noggrann med att understryka att föreningen var konfessionslös och ställde sig neutral till medlemmarnas trosuppfattningar. Det saken gällde här var de rent formella, rättsliga banden mellan kyrka och stat. I programmet som stod färdigt i början av 1885 formuleras detta uttryckligen. Där står bland annat att religionen är en ”samvetssak” som staten inte bör ingripa i och att föreningen ska ”söka att medelst möten, föredrag, petitioner och andra opinionsyttringar samt genom att verka på riksdagsmannavalet upphäva alla de lagar, förordningar och institutioner som tillsammans utgöra de statskyrkliga banden”.³³ Dessa band anges senare inkludera allt från skola och universitet, via äktenskap och begravning till formuleringar i successionsordningen, regeringsformen och tryckfrihetsförordningen.

Föreningen fanns kvar till 1892 men uppnådde inte sina mål i direkt mening: en ny religionsfrihetslagstiftning lät vänta på sig till början av 1950-talet och stat och kyrka skildes som bekant inte åt förrän vid millennieskiftet. Men föreningen fick visst genomslag i offentligheten, tycks ha influerat riksdagsmän att motionera i denna typ av frågor och kan säkerligen ha bidragit till den gradvisa sekularisering av skolväsendet som ägde rum kring förra sekelskiftet.

Tiden som tecknas i den här antologin var en period då enstaka individer kunde föras fram till viktiga politiska positioner genom sitt engagemang i ideella föreningar och organisationer. Det gäller i någon bemärkelse Anna Bugge Wicksell, och typexemplet bland de aktörer vi möter i boken är väl Martin Andersson, vars enorma engagemang i den lokala föreningsoffentligheten satt nära samman med att han fick en framskjuten position inom partipolitiken på

vänsterkanten. Nyström kan knappast räknas till denna grupp. Han kom från en burgen borgerlig släkt och hade adliga anor på modernet, läste med den blivande samhällseliten i Uppsala och var en av landets mest framstående läkare – han skulle ha tillhört landets politiska och kulturella etablissemang även utan rörelse- och föreningslivet.³⁴ Dock är det talande för det sena 1800-talets organiseringsvåg och växande offentlighet att Nyström var aktiv i dessa föreningar. Och han var inte bara aktiv, han grundade dem som ett sätt att sprida och förverkliga sina idéer.

Offentligt handlande

Nyström var mångsidig och en oerhört produktiv skribent. Han skrev och publicerade sig i över ett halvsekel, såväl på eget förlag och i perifera tidskrifter som i landets största tidningar och på ledande förlag. Och förutom att vara skribent var Nyström en offentlig talare. Han förkunnade på Positivistiska samfundets möten och han föreläste på Arbetareinstitutet, men också i många andra sammanhang. Han var en av talarna vid en serie uppmärksammade debatter om huruvida kristendomen och kulturen ”stå i strid med varandra” som studentföreningen Verdandi ordnade i Uppsala hösten 1891. Det var Nyströms föredrag där som låg till grund för hans bok om den eviga konflikten mellan vetenskap och kristendom. Här väljer jag att fokusera på några andra särskilt inflytelserika publika framträdanden.

Nyström påpekar själv att han efter det tidiga 1890-talet låg lågt med religionspolemiken under en period. Återkomsten kom sig av att två förläggare bad honom skriva något kulturhistoriskt. Det resulterade 1908 i en historik över kristendomen – *Kristendomen och den fria tanken: En kritisk historisk framställning* – som var besläktad med några tidigare skrifter men mycket mer ingående.³⁵ Boken innehöll bland annat en diskussion om kristendomens djävulslära som indirekt blev orsak till 1909 års stora mediehändelse: den kulturradikala Stockholmstidningen *Dagens Nyheter* ”djävulskampanj” under första halvåret. Tidningen gjorde en rundfrågning bland teologer och präster som fick ge sin syn på den kristna djävulslärens plats i

den samtida kristendomen, men även bland läkare och naturvetare som hävdade att djävulen inte existerade. Ett resultat blev att DN fick delar av det kyrkliga etablissemang att säga emot varandra kring djävulstron och dess innebörd och centralitet i kristendomen, och i en artikel i maj 1909 konstaterade tidningen triumfatoriskt att djävulen hade "avskaffats".³⁶

Även om *Dagens Nyheter* var den instans som drev djävulskampanjen, stod den utlösande faktorn till den att finna hos Anton Nyström. Och då inte primärt i hans bok, där djävulsdiskussionen visserligen var utförlig men låg inbäddad mitt i ett 500-sidigt verk.³⁷ Journalisten Anton Karlgren, som var drivande i kampanjen, fick i stället idén efter att ha bevittnat ett möte i Stockholms Folkets Hus den 4 februari 1909 där Anton Nyström talade på temat djävulsläran inom kristendomen och krävde kyrkans totala "afdiabolisering". Nyström "gjorde fullkomlig furor" på mötet, skrev DN, och de 800 åhörarna antog en resolution som bland annat krävde av riksdag och regering att djävulsläran skulle bort från all kult och undervisning.³⁸

Enligt Sven Thidevall, som skrivit en bok om djävulskampanjen, var detta årets stora mediehändelse, det som fick störst spaltutrymme under 1909 – mer än den i svensk historieskrivning långt mer uppmärksammade storstrejken samma år. Storstrejken var förstås en stor händelse i tiden, och är central för att förstå socialdemokratins och arbetarrörelsens utveckling, men djävulsdebattens prominens säger något om att det inte alltid är det som historieskrivningen uppfattar som relevant som engagerar mest i samtiden.³⁹ Och denna stora mediehändelse orsakades alltså av Nyströms offentliga aktörskap. Men Nyströms publika framträdande var inte bara gnistan som tände brasan, utan han fortsatte engagera sig, inte minst som talare, för att hålla debatten levande. I mars var det dags för ett nytt möte på Folkets Hus i Stockholm. Då talade Nyström på ett något bredare tema – "Hvarför öfverge vi kristendomen?" – inför en publik som var "så talrik att den varit tillräcklig att förse 10 Stockholmskyrkor med anständigt stora åhörarskaror".⁴⁰

Under våren 1909 gav sig Nyström dessutom ut på en veritabel "djevulsturné" och framträdde på 28 platser runt om i landet. Dessa

möten var i regel välbesökta och blev omskrivna i lokal och nationell press. Efter turnén, den 16 juli, tryckte *Dagens Nyheter* en teckning på Anton Nyström i jägarkläder som höll i sitt nedlagda byte, en tanig djävulsfigur.⁴¹

Dagens Nyheter var drivande i debatten, men även övrig press rapporterade brett. ”Doktor Anton Nyström har nu avskaffat Fan på 28 ställen”, skrev *Arbetet* i juli.⁴² Nyström skrev också själv några artiklar i frågan under 1909, men det var hans offentliga framträdanden i polemik mot kristendomen och mer specifikt mot djävulstron som hade störst betydelse, i symbios med den växande dagspressen, framför allt kulturradikala *Dagens Nyheter*.

Det sena 1800-talets fritänkare identifierade en bred palett av saker som problematiska och felaktiga med kristendomen som lära och kyrkan som institution. En av dem var bristen på religionsfrihet, det vill säga den närapå obligatoriska kopplingen mellan att vara svensk medborgare och medlem i Svenska kyrkan. Just den benämningen – Svenska kyrkan – hade börjat användas relativt nyligen, i 1860 års lag om främmande trosbekännare, som var den första av två lagar som reglerade möjligheten att träda ur Svenska kyrkan för att gå med i ett annat samfund. Den andra, som kom att gälla i många decennier, stiftades 1873.⁴³ En liten reform av kyrkans relation till staten och medborgarskapet genomfördes alltså, men betoningen bör ligga på ”liten”. Här kan man jämföra med Danmark, som redan 1849 hade fått en långtgående religionsfrihetslag enligt vilken det stod varje medborgare fritt att vara medlem i den danska folkkyrkan eller ej.⁴⁴

Föreningen för religionsfrihet verkade mot det statskyrkliga systemet genom opinionsbildning, men det fanns också protesthandlingar som tillhörde standardrepertoaren bland tidens fritänkare. Ett sätt att så att säga performativt utmana systemet var att försöka gå ur Svenska kyrkan.

Dissenterlagen från 1873 medgav utträde ur Svenska kyrkan, men det var ett komplicerat företag. För det första var man tvungen att anmäla utträdet hos sin kyrkoherde två gånger med minst två månaders mellanrum. För det andra gick det inte att gå ur kyrkan utan att träda in i ett annat samfund, godkänt av Kungl. Maj:t, och till

kyrkoherden behövde man anmäla vilket samfund. Att helt stå utanför alla religiösa samfund var inte möjligt. I praktiken var det bara romersk-katolska kyrkan och Metodistkyrkan som fungerade som ”annat kristet samfund”. De förnuftstroendes samfund, som hade bildats i Göteborg och var knutet till fritänkartidskriften *Sanningssökaren*, försökte bli erkänt som annat samfund genom att formulera en trosbekännelse som underströk den (unitariska) kopplingen till kristendomen, men ansökan underkändes bryskt av domkapitlet i Göteborg.⁴⁵

De förnuftstroendes samfund samlade vid denna tid hundratals personer till sina ”gudstjänster” på söndagarna, och de närde nog ett visst hopp om att verkligen kunna sätta dissenterlagen i bruk och erkännas som annat samfund. I andra fall var det nog snarare någonting emellan en principfråga och en offentlig aktion för att väcka uppmärksamhet. Så omskrevs den ateistiske rabulisten Viktor Lennstrands försök att utträda 1890 brett i pressen. Hjalmar Branting tog sig längre i processen och fick intyg på utträde i akt och mening att inträda i Metodistkyrkan, vilket han dock aldrig gjorde.⁴⁶

Anton Nyström var i detta en föregångare. Han hade redan 1875, när såväl hans positivistiska övertygelse som dissenterlagen var färska, prövat lagen genom att ansöka om utträde. I ett referat i tidskriften *Sanningssökaren* berättade han om försöket och återgav sin dialog med ansvarig pastor – en dialog där Nyström framhöll att han som ej accepterade några kristna dogmer knappast kunde anses tillhöra den svenska evangelisk-lutherska kyrkan, men att han uppskattade Jesu liv och lära och tillhörde den positivistiska religionen. Pastorn ansåg sig inte behöva vidta någon åtgärd eftersom han inte ansåg att Comtes lära var en kristen lära.⁴⁷ Nyströms försök skildrades även i dagspressen och var känt i offentligheten; bland annat gjorde det starkt intryck på den unga Ellen Key, som var på väg ”från kristendom till livstro”.⁴⁸

Några år senare, 1882, gjorde Nyström om numret. Den gången fick han kyrkoherde Evald Bergman att skriva ett intyg om att Nyström avsåg att träda ur Svenska kyrkan för att övergå till Positivistiska samfundet. Bergman, som med Nyströms terminologi var ”frisinnad”,

kände sig nödgad att göra detta då han menade att Positivistiska samfundet tillhörde kristenheten, eller den kristna kulturen. Samtidigt var samfundet inte erkänt av Kungl Maj:t som annat trossamfund, och därmed kunde Nyströms utträde inte vinna laga kraft. Men tilltaget uppmärksammades, och ärkebiskop Anton Niklas Sundberg anklagade Bergman för att ha begått tjänstefel.⁴⁹

Till den textuella opinionsbildningen och organiseringssträvandena kom alltså mer performativa handlingar i offentligheten. Turnéerna inbegrep förstås en opinionsbildning liknande den som skedde i text, men själva framträdandet spelade också roll för att samla och övertyga – den persona Nyström odlat som en modig sanningssägare och intellektuell i strid med ett etablissemang och de resolutioner som åhörarna inbjöds att ta ställning till torde ha varit lika viktiga som det han sade vid varje möte.⁵⁰ Förutom att tala publikt adderade Nyström och hans meningsfränder en dimension till opinionsbildningen genom att inte bara klaga på religionsfrihetslagstiftningen utan försöka utmana den i praktiken. Något som i sin tur kunde spridas i tidningar, böcker och pamfletter och vid offentliga uppträdanden.

Avslutande diskussion

Anton Nyström kan i efterhand uppfattas som en något säregen figur med sin blandning av medicin, politik, religion och kulturdebatt, med sitt förespråkande av en så totaliserande världsåskådning som den positivistiska, med sitt politiska engagemang som inte kanaliserades in i ett politiskt parti eller en politisk karriär. Men det finns en logik i detta på ytan möjligen säregna.

Nyström levde och gjorde sig hörd långt in i mellankrigstiden. När han avled var andra världskriget inte långt borta, men den storkonflikt som hade format honom mest var inte ens det första världskriget. Nej, som ung hade Nyström deltagit som fältläkare i dansk-tyska kriget 1864, ett halvt sekel före första världskriget. Sverige hade vid den tidpunkten fortfarande ståndsriksdag. Även om Nyström blev delvis politiskt radikal tillhörde han en samhällselit, och en elit som var mindre än den som kom att växa fram i det demokratiska 1900-talet.

Kombinationen av börd, materiell trygghet, utbildning och nätverk från åren som student i Uppsala – och för den delen kön – gjorde att han hade tillgång till, och stor auktoritet att verka och uttala sig i, många offentliga sammanhang. Han var en form av *in-between figure*, med Jan-Werner Müllers ord, men möjligen inte en typisk mellanfigur för det demokratiska och folkrörelsegrundade 1900-talet.⁵¹ Den politiska offentlighet han verkade i under det sena 1800-talet var inte partipolitikens, och den vägen gick han aldrig.

Även på andra sätt var Nyström en produkt av 1800-talet. Positivismen har med sin speciella kombination av utopiska, spekulativa och systematiska drag mer gemensamt med det tidiga 1800-talets utopiska socialism och högtflygande historiefilosofi än med modern sekularism och ateism. Den framstår ur ett 1900-talsperspektiv som främmande. Men man ska minnas att tiden när Nyström lanseerade den på svensk mark var en brytningstid, då det förekom en mängd mer eller mindre märkvärdiga försök att bryta med och ersätta kristendomen. Ulf Wittrocks magistrala studie över Ellen Keys väg till sin egen "livstro" vittnar tydligt om detta: i Nyströms och Keys generation var brottandet med livs- och världsåskådningarna högst angeläget, utbudet av åskådningar var stort och tanken att det gick att leva utan religion och tro var svår att omfatta. Key tog för övrigt intryck av Nyströms offentliga handlande såväl som av positivismen som idésystem, men formulerade så småningom en livstro som var mer beskedlig och anpassad till 1900-talet, och som kom att spela stor roll för många intellektuella under det seklet.⁵²

Nyström var en mångsysslare och allt han företog sig har inte berörts här. Inte minst är han känd för sina debatter med den socialdemokratiska agitatorn August Palm. Och även om det Nyström gjorde kan tyckas ha gått i olika riktningar finns det – särskilt under de senare delarna av 1800-talet – en linje i hans världsåskådning: i positiv mening positivismen och vetenskapstron, i negativ mening den ihållande kritiken och kampen mot kristendomen, som fortsatte till hans döddagar.⁵³ Den här röda tråden kan man även anse relaterad till det som inte direkt rörde kyrkan som institution, det vill säga bildningsarbetet och polemiken med Palm och andra socialdemokrater.

Förutom att understryka att kampen om religionen var en väsentlig del för det politiska och offentliga livet under förra sekelskiftet har jag i detta kapitel förhoppningsvis satt fingret på något som är ett av antologins återkommande teman: det offentliga livet hade en mängd olika arenor som förstärkte varandra och kunde stärka dem som verkade på dem. I Nyströms fall är det tydligt att mötesoffentlighet, mer eller mindre öppna sammanslutningar och organisationer, performativa eller aktivistiska handlingar, dagspress, bokproduktion och tidskriftsverksamhet samverkade och att denna samverkan fick saker att hända politiskt.

Noter

- 1 Arbetet med det här kapitlet har bedrivits inom ramarna för forskningsprojektet ”Visioner om ett samhälle utan Gud: ateismens historia i Sverige 1879–1968”, finansierat av Vetenskapsrådet (Dnr 2019-02873). Anton Nyström, *En 70 års historia: Personliga minnen och iakttagelser* (Stockholm 1929) s. 18.
- 2 Om socialdemokratins och religionens som privatsak, se Anton Jansson, ”Friends and Foes: Two Secularisms in late Nineteenth-Century Sweden”, i Carolin Kosuch (red.), *Freethinkers in Europe: National and Transnational Secularities, 1789–1920s* (Berlin/Boston 2020).
- 3 Någon fullödlig biografi över Nyström har aldrig skrivits. Sigfrid Leander, själv föreståndare för Stockholms arbetareinstitut 1953–1968, har skrivit ett par böcker där Nyström spelar en huvudroll, framför allt *Folkbildningens födelse: Anton Nyström och Stockholms arbetareinstitut 1880–1980* (Stockholm 1980). Men den är inte riktigt akademiskt vederhäftig utan liknar till stora delar ett kåseri över folkbildningens historia. Ett annat försök till historieskrivning är den kollektivt författade rapporten eller uppsatsen *Anton Nyström: En svensk positivist före och efter sekelskiftet 1900 om frihet och jämlikhet* av Irene Andersson, Marianne Forssman, Adelgaard Grossmann, Håkan Peterson, Anne-Marie Sammelselg & Anne Tamleht (Uppsala 1971) som skrevs av en grupp pedagogikstudenter under professor Wilhelm Sjöstrands ledning. Den är spretig och i många delar rent ahistorisk. Om Nyström som folkbildare och grundare till arbetareinstitutet har idéhistorikern Tore Frängsmyr skrivit en kortare artikel: ”Föreläsningar för folket: Om Arbetareinstitutet och folkbildningen”, som publicerades i *Lychnos* 1991. Men den tydligt främsta studien om Nyström är Frängsmyrs uppsats om den unge Anton Nyström som först publicerades i *Lychnos* 1963/64 och sedan som ett kapitel i Frängsmyrs bok *Svärmaren i vetenskapens hus* 1977. Frängsmyr fokuserar på Nyströms positivistiska livs- och världsåskådning och sätter den i relation till tidens idéströmningar i övrigt. Han använder ett blandat material. Till denna texts begränsning hör dock att Frängsmyr högst medvetet stannar tidigt i Nyströms liv; han följer Nyström till ”en positivistisk kulmen i början

- av 80-talet” och gör enbart några korta utblickar framåt: Tore Frängsmyr, ”Den unge Anton Nyström och positivismen”, *Lychnos*, (1964); Tore Frängsmyr, ”Positivismen på barrikaderna”, i Tore Frängsmyr (red.), *Svärmaren i vetenskapens hus: Idéhistoriska essäer* (Stockholm 1977).
- 4 Anton Jansson, ”Ateism”, i Jonas Hansson & Kristiina Savin (red.), *Svenska begreppshistorier: Från antropocen till åsiktskorridor* (Stockholm 2022) s. 33–37.
 - 5 Nyström (1929) s. 52.
 - 6 Det klassiska arbetet om positivismen i Storbritannien är T. R. Wright, *The Religion of Humanity: The Impact of Comtean Positivism on Victorian Britain* (Cambridge 1986).
 - 7 Frängsmyr (1964) s. 115–116. Anton Nyström, *Den gamla tiden inför den nya: Positivistiska dialoger* (Stockholm 1875); Anton Nyström, *Positivistisk andakts-bok: Hymner och språk* (Stockholm 1875); Anton Nyström, *Positivismen: En systematisk framställning af denna lära jemte en biografi öfver dess grundläggare Auguste Comte* (Stockholm 1879); Anton Nyström, *Samhälliga tidsfrågor: En följd af folkskrifter. 2:2, Positivismens politiska nutids-program* (Stockholm 1881); Anton Nyström, *Positivismen och Herbert Spencer, eller är H. Spencers filosofi ett framsteg eller en tillbakagång? Kritik och sjelfförsvar* (Stockholm 1887). Härtill kom översättningar av Auguste Comte samt olika småskrifter som Positivistiska samfundet gav ut. Inga Sanner har i sin studie om moralisk utopism förtjänstfullt satt in Comte både i 1800-talets allmänna idéutveckling och i den svenska debatten under sent 1800-tal. Inga Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv: Om moraliska utopier under 1800-talet* (Stockholm 1995) s. 88–90, 117–119, 187–191.
 - 8 Nyström (1879) s. 202–211. Om trestadieläror, se Anton Jansson, *Revolution and Revelation: Theology in the Political Thought of Friedrich Julius Stahl, Wilhelm Weitling and Karl Theodor Welcker* (Göteborg 2017) s. 172–173.
 - 9 Nyström (1879) s. 202–203.
 - 10 Nyström (1879).
 - 11 Nyström (1875); Anton Nyström, *Kristendomens strid mot den vetenskapliga kulturen* (Stockholm 1892).
 - 12 Comte utvecklade detta än mer till att omfatta också ritualer, liturgi och sakrament, se Wright (1986). Detta tycks dock något nedtonat hos Nyström.
 - 13 Peter Harrison, *The Territories of Science and Religion* (Chicago 2015); Christoffer Leber & Claus Spenninger, ”The Many Histories of The Conflict Thesis: The Science vs. Religion Narrative in Nineteenth-Century Germany”, *Annals of Science* 80:4 (2023). Denna tes är idag diskrediterad av vetenskapshistoriker, se också Ronald L. Numbers (red.), *Galileo Goes to Jail: And other Myths about Science and Religion* (Cambridge 2009); Thomas Dixon & Adam R. Shapiro, *Science and Religion: A Very Short Introduction* (Oxford 2022).
 - 14 Nyström (1892) s. 56.
 - 15 Nyström (1892) s. 43.
 - 16 Temat är återkommande hos Nyström även om det kanske är mest koncentrerat här. Se till exempel kapitel 5 i Anton Nyström, *Kristendomen och den fria tanken: En kritisk historisk framställning* (Stockholm 1908).
 - 17 Sven-Eric Liedman, *I skuggan av framtiden: Modernitetens idéhistoria* (Stockholm 1999); Nyström (1875).

- 18 Detta står som motto på framsidan av Anton Nyström & Positivistiska samfundet, *Positivistiska samfundets program* (Stockholm 1886). Se vidare Nyström (1879) s. 185, 357, 424; Anton Nyström, *Samhälliga tidsfrågor: En följd af folkskrifter. [1]:6, Särskiljandet af kyrka och stat* (Stockholm 1881) s. 42–43.
- 19 Anton Nyström, *Framstegs-partiet skall segra – utan kompromiss: Maningsord* (Stockholm 1890) s. 3.
- 20 Nyström (1890) s. 4.
- 21 Nyström (1890) s. 6. Fetstil i original.
- 22 Nyströms syn på demokrati utvecklades genom hans liv, men han var inte entydigt positiv under 1880-talet. I en diskussion om demokrati och rösträtt 1881 menade han att demokrati tyvärr ofta innebär plebokrati, massans styre, och att politiken måste underordnas sociologiska naturlagar. Därtill menade han att positivismen är positivt inställd till ökad rösträtt (för män), men att detta förutsätter allmän utbildning och upplysning, Nyström (1881) s. 16–26. För mer om relationen mellan frikyrka och fritänkare vid den här tiden, se Anton Jansson, ”Fly kyrkan! Den ostädade predikanten Emil Sibiakoffsky och relationen mellan frikyrkliga och fritänkare kring 1890”, i Sune Fahlgren, Joel Halldorf, Erik Sidenvall & Cecilia Wejryd (red.), *Ostädade väckelser: Modernitetens förtrupper* (Stockholm 2023).
- 23 Nyström (1929) s. 103; Frängsmyr (1964) s. 108.
- 24 Nyström & Positivistiska samfundet (1886) s. 1. Vidare om samfundet se Frängsmyr (1964) s. 108–111; Lennart Stähle, *Organisationer för svensk religionskritik 1880–1910* (Stockholm 1979) s. 8–12.
- 25 Nyström & Positivistiska samfundet (1886) s. 5, 9.
- 26 Exempelvis var Viktor Lennstrand uttryckligen influerad av de nya frikyrkorna i tanken på en nationell sammanslutning, med gemensamma tidskrifter, men med lokala församlingar som hade regelbundna söndagsmöten med anföranden och gemensam sång. William Öhrman, ”Viktor E. Lennstrand, en anti-Waldenström”, *Kyrkohistorisk årsskrift* 74, (1974). Liknande fanns också hos Nyströms samfund, även om de aldrig spred sig utanför Stockholm. Men man kan till exempel se namnet på deras tidskrift, *Den positivistiske budbäraren*, som en parafras på Evangeliska fosterlands-stiftelsens *Budbäraren*. Frängsmyr (1964) s. 110.
- 27 Frängsmyr (1964) s. 108–109.
- 28 Frängsmyr (1991); Johan Kärfelt, *Mellan nytta och nöje: Ett bidrag till populärvetenskapens historia i Sverige* (Stockholm/Stehag 2000) s. 182–191. Nyströms egen berättelse om institutet i efterhand: Nyström (1929) s. 108–139.
- 29 Frängsmyr (1991) s. 42–45; Nyström (1929) s. 115–120.
- 30 Frängsmyr (1991) s. 40.
- 31 Frängsmyr (1991).
- 32 Utförligast berättas om föreningen och dess verksamhet i Ture Nerman, *Hjalmar Branting – fritänkaren* (Stockholm 1960).
- 33 Ur förbundets program, återtryckt i Nerman (1960) s. 23–25.
- 34 Om Nyströms härstamning, som inkluderade släkterna Oxenstjerna och Bielke samt gick tillbaka till Sten Sture den yngre, se Nyström (1929) s. 11–13.
- 35 Nyström (1908).
- 36 En mycket läsvärd kartläggning över djävulskampanjen ur religions- och presshistorisk synvinkel finns i Sven Thidevall, *Kampen om samhällsreligionen: Dagens nyheters djävulskampanj 1909* (Skellefteå 2016). För en kortare redovisning av

- händelsen som sätter in den i ett kyrkopolitiskt sammanhang, se även Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka: Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933* (Uppsala 2004) s. 179–183. DN-medarbetaren Anton Karlgren samlade ett stort antal inlägg i debatten och gav ut på Bonniers förlag: Anton Karlgren, *Djävulsstriden våren 1909: En serie uttalanden om djävulen och helvetet* (Stockholm 1909).
- 37 Nyström (1908) s. 131–166.
- 38 *Dagens Nyheter* 5/2 1909. Thidevall (2016) s. 67–72.
- 39 Thidevall (2016) s. 15.
- 40 *Dagens Nyheter* 22/3 1909.
- 41 Thidevall (2016) s. 138–142.
- 42 *Arbetet* 24/7 1909.
- 43 Om religionsfrihetslagstiftningen, se Oloph Bexell, *Sveriges kyrkohistoria: 7. Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid* (Stockholm 2003) s. 94–107.
- 44 Martin Schwarz Lausten, *Danmarks kirkehistorie* (Köpenhamn 2004) s. 239–243.
- 45 Anton Jansson, ”Ateister, utilister och förnuftstroende: Tre göteborgska fritänkarorganisationer 1881–1931”, i Jan Christensen, Per Cornell, Johannes Daun & Martin Linde (red.), *Göteborg genom tiderna: Nedslag i stadens sociala och politiska historia* (Göteborg 2021) s. 442–448.
- 46 Ture Nerman, *Hjalmar Branting: Kulturpublicisten* (Stockholm 1958) s. 71–73.
- 47 Anton Nyström, ”Positivismen och den svenske dissenterlagen”, *Sanningsökaren*, 1:5 (1877).
- 48 Ulf Wittrock, *Ellen Keys väg från kristendom till livstro* (Uppsala 1953) s. 190–191.
- 49 Nyström (1929) s. 106–107.
- 50 Jämför diskussion om iscensättande och dramatisering av religionspolemik på ”apologetikens scen” i Anton Jansson, ”Humanister på apologetikens scen: Ateism och kristendomskritik i efterkrigstidens offentlighet”, i Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg (red.), *Humaniora i välfärdssamhället: Kunskapshistorier om efterkrigstiden* (Stockholm/Göteborg 2023) s. 107–108.
- 51 Jan-Werner Müller, *Contesting Democracy: Political Ideas in Twentieth-Century Europe* (New Haven 2011) s. 3–4.
- 52 Wittrock (1953).
- 53 Anton Nyström, *Kristendomen: Dess uppkomst, utveckling och upplösning* (Stockholm 1926); Anton Nyström, *Kyrkans revolutionering genom upplysningen* (Stockholm 1930). Och, kan nämnas, inte enbart den traditionella kristendomen. Även andra enligt Nyström icke-vetenskapliga idéer och världsåskådningar kritiserades. Ett sådant exempel är den kring år 1900 aktuella spiritismen, som han motsatte sig, se Julia Falk, *En andlig terra incognita: Spiritismen i det sena 1800-talets Stockholm* (Umeå 2024) s. 98–103.

”Hotande allt med blix och eld”

Pontus Fahlbeck och försvaret av kulturen

Anders Pedersson

Ett aktuellt och allt hotande problem, svavelosande eder över socialismen, sociologiska och statistiska argument. Det var tre huvudingredienser i en typ av texter som producerades av Pontus Fahlbeck (1850–1923), professor i statskunskap vid Lunds universitet under årtiondena kring 1900. Brinnande antisocialism var givetvis inget ovanligt inom konservativa kretsar vid förra sekelskiftet, men Fahlbecks sätt att hantera frågan var om inte unikt så åtminstone särpräglat. Brännande frågor tarvade behandling; det politiska ställningstagandet både gav riktning till och förstärktes av den vetenskapliga praktiken. Jag kommer i detta kapitel att argumentera för att en analys av delar av Fahlbecks verk ger oss en djupare förståelse av den förändringens tid som skildras i denna antologi. Syftet är att tydliggöra Fahlbeck som en aktör som verkade i en specifik historisk kontext.

Pontus Fahlbeck är för eftervärlden känd för att ha grundat och i många år varit redaktör för *Statsvetenskaplig tidskrift*, men också för att runt sekelskiftet 1900 ha verkat som såväl profilerad högerpolitiker som välrenommerad samhällsvetenskaplig forskare. Hans väg till statskunskapen gick genom studier i historia vid Lunds universitet. Han disputerade för doktorsgraden 1880 med avhandlingen *Kritiska studier öfver det frankiska rikets äldsta samfundsskick*, och flera av hans tidiga verk handlade om äldre svensk historia.¹ År 1889 blev han extra ordinarie professor i historia och statskunskap vid

Lunds universitet. Professuren blev i sinom tid ordinarie och från 1902 betecknades den som en professur i statskunskap och statistik. Parallellt med sin vetenskapliga karriär satt Fahlbeck i riksdagen från 1903 till 1911. Han hade också en rad styrelseuppdrag i det privata näringslivet. Även efter sin pensionering 1915 var Fahlbeck aktiv både som forskare och i den offentliga debatten. Han avled 1923.²

Fahlbeck verkade som aktör i sekelskiftets politiskt turbulenta Sverige och deltog i en framväxande samhällsvetenskaplig diskussion. Jag vill djupare studera delar av Fahlbecks forskargärning och hur han bedrev vetenskaplig verksamhet utifrån en konservativ politisk hållning. Jag kommer att analysera honom genom hans vetenskapliga interventioner inom ett relativt begränsat problemområde, och han framträder därmed mer i rollen som etablerad professor och mindre i roller som till exempel riksdagsman. Detta trots att han ofta fått representera en typ av akademiker som vid tiden förkroppsligade ett möte mellan politisk teori och politisk praktik; det är ett återkommande tema i den historiska och statsvetenskapliga forskningen om Fahlbeck.

Det saknas nämligen inte studier om Fahlbeck och om hur politik och vetenskap gick hand i hand i hans gärning. Det har argumenterats för att Fahlbecks myckna skrivande i *Statsvetenskaplig tidskrift* främst var av politisk natur, för att han mobiliserade vetenskapen i sitt ivriga debatterande som riksdagsman och för att han uttryckligen ansåg att samhällsvetenskapens uppgift var att stötta staten.³ Allt detta äger sin riktighet, men jag vill här göra något annat än att studera politisk vetenskap och vetenskaplig politik.⁴ Jag vill rikta mitt intresse mot det grundläggande politiska incitamentet som en viktig del av Fahlbecks verk, inte främst som det tar sig uttryck i hans vetenskapsteori utan i en konkret vetenskaplig praktik, hans forskning om klassamhällets sociologi.⁵

Jag fokuserar på de sociologiska studierna eftersom de visar på en sammanhållen kunskapsproduktion kring en utveckling som har definierat både sekelskiftets politiska Sveriges förståelse av sig själv och vår uppfattning om den tiden. Fahlbecks verksamma år sammanföll med socialismens och demokratins genombrott i Sve-

rige. Han tillträdde sin professur samma år som Socialdemokratiska arbetarepartiet grundades; samma år som Landsorganisationen såg dagens ljus publicerade han första delen av ett av sina viktigare verk, *Sveriges adel*; efter storstrejken 1909 och arbetarrörelsens framflyttade positioner gav han 1910 ut *Arbetarefrågan* och 1920, mitt under den period då Sverige fick allmän och lika rösträtt, vilket skulle göra Socialdemokraterna till den ledande kraften i svensk politik, släppte han sitt sista verk, *Klasserna och samhället*.⁶ Fahlbeck följde socialdemokratins utveckling nära och hans sociologiska diskussioner om klassamhället adresserade ständigt – direkt eller indirekt – problemet med socialdemokratin. Ett centralt begrepp för Fahlbeck i detta sammanhang var ”kulturen”. Han använde termen tämligen fritt och den kunde i vissa fall hänvisa till det lärda tänkandet och de ädla konsterna, men framförallt var den ett sätt att tala om den mänskliga civilisationen i bredare mening. ”Kulturarbete” kunde därmed betyda såväl arbete som skapade förutsättningar för människans reproduktion och utveckling som den verksamhet genom vilka frukterna av detta arbete skördades.⁷ För Fahlbeck var det tydligt att den framväxande socialdemokratin var ett konkret hot mot kulturen och han tog på sig ett ansvar att försvara den. Samhällsvetenskapen var här ett verktyg.

Den akademiska samhällsvetenskapen vid förra sekelskiftet

Fahlbeck lyfts ofta fram som en viktig aktör i samhällsvetenskapens akademiska institutionalisering i Sverige. När han tillträdde sin professur i slutet av 1880-talet fanns det få antydningar till den typ av samhällsvetenskap som vi idag ser vid våra universitet. Fahlbecks eget ämne, statskunskap, var något annat än en empirisk och modern vetenskap.⁸

Vid denna tid hade samhällsvetenskapen ingen given plats vid svenska universitet, och ämnet utvecklades till att börja med i en utomakademisk kontext. Kunskap om samhällslivet producerades av statliga myndigheter, sociala reformrörelser, företag och journa-

lister. Att hanteringen av denna kunskap skulle ha en vetenskaplig dimension i så måtto att den skulle representeras vid universiteten var så sent som på 1880-talet långt ifrån självklart i Sverige. I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet instiftades så nya lärostolar inom ämnen som statskunskap, pedagogik och nationalekonomi med sociologi, medan representanter för etablerade discipliner som medicin, juridik, filosofi och historia började ställa samhällsvetenskapliga frågor och arbetade för att den moderna samhällsvetenskapen skulle beredas plats bredvid naturvetenskaperna och de klassiska humanistiska ämnena i det högre utbildningsväsendet.⁹

I detta rum för samhällsvetenskapen fanns det möjlighet för enskilda aktörer att ta plats, och det gjorde Fahlbeck. Han markerade avstånd mot en äldre statskunskap där statsrättsliga problem diskuterades ur rättsvetenskapliga perspektiv och flyttade fokus till realiteterna som lagar och konstitutioner påverkade och påverkades av.¹⁰ Hans produktion uppvisar en bredd som skulle vara omöjlig att upprätthålla idag. Beroende på hur man definierar saken kan Fahlbecks forskning sägas innehålla fyra spår: nationalekonomi, statskunskap, sociologi och statistik.¹¹ Han kom att representera en ny statskunskap där hans intresse för dagsaktuella politiska problem, statistisk metod och nationalekonomiska överväganden gav genomslag. Fahlbecks mångsidiga vetenskap har delvis förklarats med att den skulle motsvara hans breda intressen för samtida brännande frågor (frihandel, arbetarfrågan, rösträtten, unionsupplösningen och så vidare), men också med att den överensstämde med hans syn på vad statsvetenskap och samhällsvetenskap borde vara. Samtidigt har det påståtts att Fahlbecks bredd var till förfång för etableringen av en ny och modern statsvetenskap; hans forskning var alltför splittrad.¹²

Det kan mot bakgrund av den forskning som så tydligt pekar på Fahlbecks spretighet och mångsidighet vara klokt att inte försöka greppa Fahlbeck i all hans bredd utan i stället fokusera på en specifik problematik i hans forskning: den om kulturen och civilisationen, vilken han tydligast bearbetade genom historiska och sociologiska analyser och diskussioner om klassamhällets uppkomst och funktion och i förlängningen om vikten av dess bevarande. För att situera

Fahlbeck som en samhällsvetenskaplig aktör kommer jag att analysera hans uppfattning om klassamhällets betydelse genom en förståelse av samhällsvetenskapen som en institutionaliserad form av sökande efter social visshet.

Sökandet efter visshet

Samhällsvetenskapernas utveckling under 1800-talet studeras med fördel i relation till de konvulsioner som västvärlden upplevde under denna tid. Processer vi i dag anser oss kunna analysera, såsom urbanisering, industrialisering och den kapitalistiska marknadens framväxt, var då fenomen som djupt påverkade livet, och kraften i dem gjorde att de sällan gick att överblicka eller förutse. I detta historiska rum växte den moderna samhällsvetenskapen fram som ett sätt att söka det som vetenskapsociologen Helga Nowotny benämnt ”visshet”.¹³ Vid denna tid började man samla in, publicera och diskutera statistik över en lång rad företeelser som vi idag tar för givet att vi har kunskap om (till exempel arbete, bostäder, hälsa och brottslighet). Det var ett svar på en i samhällets övre skikt utbredd uppfattning att världen skälvde under dess fötter. Kunskapsproduktion om samhället upprättades, rättfärdigades och reproducerades inom sociala rörelser, inom offentlig administration och inom akademien. Kunskapen, särskilt när den institutionaliserades, blev ett sätt att stadga och säkra samhällets fortbestånd. Historiska processer hotade otyglade att slita civilisationen i stycken, endast med rätt kunskap i rätt sammanhang kunde politiska och administrativa program för ordningens upprätthållande komma till stånd. Detta pekar på samhällsvetenskapens fundamentala roll i den moderna välfärdsstatens uppkomst.¹⁴

Fahlbeck var en kunskapsaktör i de etablerade klassernas sökande efter visshet i Sverige runt förra sekelskiftet. Även om hans politiska program och syn på världen inte nödvändigtvis var representativ för den svenska borgerlighet han var en del av så kan hans sentiment att bedriva sin forskning sägas spegla vad stora delar av det svenska etablissemanget kände inför en värld i förändring. De oroade sig dels för en accelererande industrialisering och urbanisering som förde

med sig nya typer av både sociala och ekonomiska problem och som drev på upplösningen av rådande sociala strukturer, dels för hot från politiska grupperingar som krävde social, ekonomisk och politisk jämlikhet, krav som skulle förändra samhället i grunden om de uppfylldes. Hotet befann sig således både i samtiden och i framtiden, och att i detta läge ägna sig åt omfattande empiriska studier av den sociala verkligheten var en typ av motståndshandling som skapade underlag för att bevara samhällets grundläggande struktur.

Nowotny understryker ovisshetens produktiva karaktär. Känslan av att inte ha grepp om världen och förändringen omkring en driver på kunskapsproduktionen. När kunskapen institutionaliseras får världen fast form, men det varar bara så länge institutionen som sådan inte utmanas. Ovissheten om sakernas tillstånd är, understryker Nowotny i ett annat sammanhang, inte bara ett starkt incitament att producera kunskap för att uppnå stadga, utan ovissheten i sig öppnar upp för agerande i framtiden.¹⁵ I fråga om samhällsvetenskaperna kan man konstatera att de inte bara ordnar sin samtid, de har också möjlighet att forma sin framtid. För att det ska vara möjligt måste samhällsvetenskapen förhålla sig till den sociala världen som ett komplext system som kan hanteras, inte ett fenomen som slutligen kunskapsmässigt kan bestämmas. En samhällsvetenskap som inte slår fast kunskap om lagmässigt bundna fenomen utan i stället används för att kunna skapa ny visshet under förändrade omständigheter har större möjligheter att reproduceras och skapa socialt och politiskt relevant kunskap.

Jag kommer i detta kapitel att analysera hur Fahlbeck i sin samhällsvetenskapliga praktik skapade visshet och öppnade upp för att hantera framtida ovisshet. När undersökningen förläggs till den nivån kan Fahlbecks agerande förstås som konkret handling som gav kropp till en abstrakt, existentiell och politisk ovisshet. Utifrån detta ställer jag tre frågor till en rad av Fahlbecks texter: Vilken typ av ovisshet är det som adresseras i texten? Hur adresseras den? Och hur öppnar Fahlbeck upp för fortsatt ovisshet och möjlighet till intervention i framtiden? I centrum för undersökningen står Fahlbecks sociologi. Den är utspridd på en rad större och mindre arbeten. De arbeten som utgör stommen för den följande analysen är *Stånd och klasser* (1892),

Arbetsfrågan (1910) och *Klasserna och samhället* (1920), vilka också får representera varsitt sammanhang för att belysa hur Fahlbecks forskning utvecklades och förändrades.¹⁶

Stånd och klasser vid 1800-talets slut

Fahlbecks två första längre samhällsvetenskapliga texter publicerades i *Ny svensk tidskrift* i slutet av 1880-talet. Här syntes två teman som skulle bli återkommande hos honom: dels kritiken mot socialismens felaktiga verklighetsuppfattning, dels artikuleringen av ”kulturen” som det som allt annat utgick från.¹⁷ Kulturen var för Fahlbeck redan här existensvillkoret för människan som människa:

Men huru vanmäktigt individen, lidandets och dödens offer, må vara; släktet är stort och mäktigt, och på dess dagar ser vi ingen ände. Släktet är som en ung gud, hvars styrka ständigt växer. Om dess lefnadslöpp har ett slut i tiden och hvar detta ligger, veta vi lika litet som hvar gränserna för dess makt och storhet finnas. Släktet – och det är det, som utvecklar sig och växer i kulturen – släktet är inbegreppet af allt stort och mäktigt, som vi känna.¹⁸

I denna tidiga text ger Fahlbeck uttryck för ett sentiment på ett sätt han sällan skulle göra igen; han befann sig här en bit bort från den kritiska samhällsforskare han oftast uppträdde som. Passagen hjälper oss dock att förstå vilken position Fahlbeck talade från i *Stånd och klasser: En socialpolitisk öfverblick*, som utkom 1892 och som var hans första större försök att diskutera klassamhällets väsen och dess betydelse för den mänskliga kulturen.

Stånd och klasser inleds med en diskussion om förändringarna i samtiden. Kortfattat kunde problemet enligt Fahlbeck beskrivas som att den borgerliga revolutionens rättmätiga och förnuftiga krav på ”frihet” hade följts av nya revolutionära rörelser som ställde krav på ”jämlighet”. Jämlikheten handlade inte om allas politiska frihet och likhet inför lagen utan om social frihet där ”egendomen och bildningen” var jämnt fördelade i befolkningen. Därmed, konstate-

rade Fahlbeck, var den fullständiga jämlikheten samma sak som det klasslösa samhället. Detta fick honom att utbrista:

Bort med klasserna, är alltså innehållet uti det rop på jemlikhet, som nu brusar genom de civiliserade samhällena likt en åska, från fjerran stigande allt högre öfver våra hufvuden, hotande allt med blix och eld.¹⁹

Det ”allt” som hotades var uppenbarligen kulturen, som utvecklade släktet och allt stort som gick utanför människan som dödlig individ. Det fanns ett närmast existentiellt hot som Fahlbeck hade att förhålla sig till, inte minst i sin egenskap som medlem av en klass vars privilegier nu utmanades. Det var den socialdemokratiska rörelsens framväxt som hade förändrat situationen. Värst var det i Tyskland, men även i Sverige hade arbetarrörelsen flyttat fram sina positioner. Det var i detta politiska sammanhang som Fahlbecks sökande efter visshet tog sig uttryck. Det fanns ett vetenskapligt innehåll i Fahlbecks antisocialism, den var inte ett ”mot” utan snarare ett ”för”. Det skulle kunna formuleras som att samhällsforskningen blev ett verktyg för en privilegierad samhällsklass att artikulera varför den borde vara privilegierad. Själva dess fortsatta existens tycktes för Fahlbeck bero på förmågan att göra detta:

Vi som tillhöra dessa ”högre klasser” och som nu lysts i bann, hvad kunna vi göra för att besvärja stormen? Eller första frågan: böra vi göra något alls? Är vår tid kanske redan ute, och vi som [...] en jordens onyttiga börda, endast värde att kastas bort? Har klassväsendet fört ut sin rol i mensklighetens utveckling, och stundar verkligen det klasslösa samhället, såsom den nya läran förkunnar? Svaret på dessa frågor kan gifvas endast genom studiet af de sociala åtskilnaderna sjelfva, af deras uppkomst och betydelse.²⁰

Detta citat är ett kondensat av ett helt vetenskapligt program som Fahlbeck skulle bedriva under de följande decennierna. Den samhällsvetenskapliga forskningen skulle, i Fahlbecks tappning, utövas

som motstånd för att tydliggöra nödvändigheten av den egna klassens existens för civilisationens fortbestånd.

Fahlbeck menade att den socialistiska analysen var felaktig. Det var inte så att han ansåg att klassamhället inte fanns eller att det var del av en gudomlig ordning eller ett resultat av att varje individ hamnat på den plats i hierarkin den förtjänade. Det var helt enkelt så att socialisterna inte förstod vad klassamhället egentligen var, hur det vuxit fram och vilken funktion det fyllde.²¹

Ståndssamhället och senare klassamhället var för Fahlbeck i grunden ett sätt att organisera arbetet och därmed ett sätt att organisera utvecklingen av den mänskliga kulturen. Det var helt enkelt en fråga om arbetsdelning. Medan ståndssamhället definierades av olika gruppers relation till kulturarbetet, vilket i sin tur ledde till att egendom fördelades på ett visst sätt, var det i klassamhället egendomsfördelningen som definierade klasserna. Enligt Fahlbeck fanns det grovt sett tre klasser: en högsta klass som bestod av stora egendomsägare och de främsta intellektuellt arbetande, en mellanklass som bestod av tjänstemän, administratörer och så vidare, och sedan den lägsta klassen, kroppsarbetarna. Det var de högre klasserna som stod för kulturarbetet – det arbete som förde den mänskliga kulturen framåt – men det var inte det som definierade dem. Det som skilde klasserna från varandra var deras levnadsstandard och vad den medgav för verksamheter. Det var således inte bildning och kulturell förfining som särskilde de högre klasserna från de lägre, utan stora egendomar eller hög förvärvsinkomst skapade de omständigheter som kulturarbetet krävde. Av detta följde för Fahlbeck att klasskillnaderna var en förutsättning för civilisationen så som man kände den.²²

Det var denna förståelse som gjorde att Fahlbeck fylldes av skräck inför socialismens krav. Socialisterna krävde samma omvälvning som den borgerliga klassens maktövertagande från aristokratin inneburit. Men som Fahlbeck såg det hade den processen varit en organisk utveckling. Det högsta ståndet hade inte förmått att utveckla kulturen samtidigt som borgerligheten steg fram som samhällsbärare. Frågan var om de högre klasserna vid slutet av 1800-talet stod i vägen för utvecklingen och om arbetarklassen hade förmåga att överta

ledningen av samhället. Fahlbecks svar var ett otvetydigt nej. Den högsta klassen och det Fahlbeck kallade ”mellanklassen” fyllde gott sin historiska uppgift att utveckla samhället, och kroppsarbetarna saknade den duglighet som krävdes för att ansvara för kulturarbetet.²³

Fahlbeck såg inte en lösning på tidens problem i skärpta konflikter eller arbetarklassens underkuvande. Många av dess krav på ett drägligare liv var mer än rimliga. Arbetarna behövde bättre utbildning och bättre arbets- och anställningsvillkor, de behövde ökad fysisk såväl som social trygghet. Här hade de högre klasserna ett stort ansvar och Fahlbeck såg framför sig en framtid där klassklyftorna hade minskats radikalt med statens hjälp. Han menade till och med att det moderna klassamhället var orättfärdigt i det att dess logik var den enskildes väl; det allmänna intresset borde komma i första rummet. Men det måste ta tid, utvecklingen måste röra sig i en viss takt. Förändringen skulle då komma nästan obemärkt och välstånd skulle komma alla till del utan blod och revolution.²⁴ På kort sikt, för att förbereda för framtiden och hjälpa för stunden, förespråkade Fahlbeck arbetarnas fostran och utbildning och en ökad nationalprodukt. Sådant som olika slags reglerade socialförsäkringar borde övervägas.²⁵

I Fahlbecks lösningsförslag känner vi igen den så kallade katedersocialismen. Den växte fram i Tyskland som ett alternativ till både Manchesterliberalism och socialdemokrati. Katedersocialisterna förespråkade kraftiga socialpolitiska åtgärder för att förbättra arbetarnas situation i de moderna samhällena utan att utmana egendomsrätten eller den grundläggande samhällshierarkin.²⁶ De var inflytelserika i arbetet med ”den sociala frågan”. Fahlbeck själv kallade problemet med arbetarklassens växande krav på jämlikhet och integrering omväxlande ”den sociala frågan” och ”arbetarfrågan”, och det är tydligt att han ansåg sig ingå i en pågående debatt på området. Han hade besökt Tyskland flera gånger under 1880-talet och förmodligen mött representanter för detta tänkande.²⁷ Värt att notera är att Fahlbeck flera gånger publicerade sig i *Schriften des Vereins für Socialpolitik*, men aldrig i dess närmaste svenska motsvarighet, *Social tidskrift*, som drevs av Centralförbundet för socialt arbete (CSA).²⁸ Kanske berodde det på att den svenska sammanslutningen var alltför liberal, men hur

som helst är detta nog en anledning till att Fahlbeck inte betraktas som den forskare i den sociala frågan som han var.²⁹

Det framgår tydligt av Fahlbecks sociologiska och historiska analys att han inte arbetade med en vetenskap som identifierade förutbestämda skeenden. Inget var oundvikligt. Detta går tillbaka på Fahlbecks uppfattning om samhällsvetenskap som något radikalt annat än naturvetenskap. Han tillhörde inte dem som ansåg att samhällsvetenskap skulle bedrivas genom att applicera naturvetenskapliga metoder på sociala fenomen. Det gjorde han tydligt redan före *Stånd och klasser* när han i en kritik av frihandelsförespråkarna sablade ner deras dogmatiska tolkningar av Adam Smith och sedan slog fast att i sådant som människan skapat – samhället och ekonomin – fanns inga färdiga vetenskapliga svar, omprövningen var tvungen att gå hand i hand med förändringen.³⁰ Även i sina vetenskapsteoretiska diskussioner om statistiken visade Fahlbeck denna hållning; han kritiserade utbredningen av den matematiska statistiken på bekostnad av en enklare och mer användbar statistik.³¹ Dessa epistemologiska ställningstaganden tycks svara mot en ontologi där naturen och kulturen var tydligt åtskilda enheter. Tidigt i sin verksamhet uppträdde Fahlbeck som motståndare mot samhällsvetenskapliga teorier som försökte förklara sociala skillnader med biologiska skillnader.³²

Det som Fahlbeck aldrig backade från var det tvingande i ett systems interna logik. Den västerländska kulturen skulle gå under utan klassamhället. Detta var säkert, det som stod på spel var om denna katastrof skulle inträffa eller inte. Det var kring tendenserna till denna undergång som Fahlbeck i sin sociologi sökte visshet. Även om *Stånd och klasser* signalerar en viss brådska och ett tydligt hot var Sverige 1892 ett relativt stabilt klassamhälle. Hoten om kraftiga samhällsförändringar och klasskonflikter var till stora delar just hot. Rösträtten var starkt kringskuren och det fanns inte nog starka fackföreningar för att påverka kulturarbetets organisering. Inte heller var Fahlbeck själv särskilt etablerad. Han var professor, men en nybliven sådan och ännu inte en stark kraft inom samhällsvetenskapen, och även om hans arbete uppmärksammades politiskt hade han ännu inte förärats något förtroendeuppdrag för den klass vars position

han så passionerat försvarade. Under de kommande decennierna skulle mycket förändras.

Storstrejck och rösträtt

Under 1900-talets första år skärptes klasskonflikterna i Sverige. Socialdemokraterna hade konsoliderats som politisk kraft, kraven på allmän och lika rösträtt ökade i styrka och spänningarna på arbetsmarknaden kulminerade iorstrejken 1909. Samma år hade en utvidgning av rösträtten skett som öppnade för kraftigt ökad representation för den organiserade arbetarrörelsen i riksdagen (där Fahlbeck satt sedan 1903).³³

Fahlbeck återkom nu allt mer frekvent till frågan om rösträtten och arbetarrörelsens växande krav. Tydligast tog det sig uttryck i hans bok *Arbetarfrågan: Villa och verklighet*, som utkom 1910. I förordet återknöt Fahlbeck till *Stånd och klasser*. Han hävdade att hans grundhållning stod fast, men en värld i förändring hade tvingat honom att justera vissa ståndpunkter: ”Sällan har väl en så kort tidsrymd varit mera rik på nya erfarenheter af förevarande slag än dessa aderton år. Ingen lär ha undgått att däraf taga intryck.”³⁴

Bokens undertitel tydliggjorde Fahlbecks hållning. Å ena sidan var arbetarfrågan en reell problematik. De styrande klasserna var tvungna att erkänna de brister i samhällsordningen som gjorde att arbetarna levde osäkert, fattigt och ohälsosamt och alienerades allt mer från etablissemangen. Å andra sidan bestod arbetarfrågan så som den diskuterades, särskilt av den organiserade arbetarrörelsens representanter, av en lång rad villfarelser som styrde tankar och handlingar i fel riktning. Denna dubbelnatur gjorde frågan speciell och svår att göra reda i. Som Fahlbeck konstaterade: ”Villa och verklighet är oskiljaktigt förbundna uti våra dagars ’sociala fråga’, den moderna arbetarrörelsen.”³⁵ Denna dubbelhet skapade utrymme för Fahlbecks egen vetenskapliga praktik. Boken hade en ingång som var vanligt förekommande i Fahlbecks texter: någon eller några hade fel och skribentens uppgift var att berätta om vad som var rätt.

Olika typer av ”villor” hade lett till att den organiserade arbetarrörelsen dragit felaktiga slutsatser om arbetarklassens roll och framtid. Framförallt handlade det om en genomgående ”jämlighetstanke” som stipulerade att fördelningen av arbetets frukter skulle fördelas jämnt men som inte tog med i beräkningen att summan av det som skulle fördelas skulle bli radikalt mindre i en socialistisk ekonomi. Men det handlade i grunden om något mer fundamentalt, och här tog Fahlbeck frågan till sin verkliga hemmaplan. Ropen på klassernas upphävande avslöjade en bristande förståelse för samhällets grundläggande struktur: ”Källan till dessa vidtflygande drömmar är att söka icke endast i jämlighetstanken utan lika mycket uti en oriktig uppfattning af de sociala åtskillnadernas, m.a.o. klassernas grund och betydelse.”³⁶ Även om Karl Marx hade fel i sin analys förtjänade han erkännande för att han faktiskt förstått klassernas betydelse i den mänskliga historien. Här fanns en lärdom att dra, att vetenskaperna inte fick försumma studiet av denna fundamentala del av människans existens: ”Ståndsbildningen är alla samhällsvetenskapers utgångspunkt, statslärans, nationalekonomiens och först och sist sociologiens.”³⁷

Fahlbecks argument från *Stånd och klasser* känns igen i *Arbetarfrågan*. Han inskräppte de samhälleliga hierarkiernas grundläggande betydelse för den mänskliga civilisationen. Det gick inte att ändra på eftersom arbetets och samhällsutvecklingens väsen var sådant att arbetarklassen aldrig skulle kunna inta rollen som härskande klass: ”Arbete med hufvudet och arbete med händerna, arbetets ledning och arbetets utförande är åtskillnader, grundade i kulturarbetets teknik, som aldrig kunna upphävas så länge det finnes en kultur.”³⁸ Det som skilde 1910 från 1892 var vad Fahlbeck föreslog för lösning på arbetarfrågan.

Fahlbeck erkände att arbetarklassen långt ifrån fick det den förtjänade. Arbetarklassen hade proletariserats och den fria marknaden hade fått den att konkurrera inbördes och hamnat i konflikt med arbetsgivarna. Frågorna var vad arbetarna egentligen behövde och hur de skulle kunna förses med detta. På den första frågan gav Fahlbeck ett tämligen progressivt svar: arbetare skulle få en lön som motsvarade deras verkliga behov, rimlig arbetstid, bättre arbetsmiljö,

olika typer av socialförsäkringar, frihet utanför arbetstid samt goda bostäder. Löste sig detta kunde arbetarfrågan sägas vara löst, menade Fahlbeck.³⁹ Men hur skulle dessa förändringar kunna komma till stånd i det nuvarande samhället?

I *Stånd och klasser* hade Fahlbeck satt sin lit till statens inblandning i det ekonomiska livet. På olika sätt skulle staten stå som garant för arbetarnas välbefinnande. I *Arbetarfrågan* hade hans fokus skiftat: nu var det i relationen mellan arbetarna och arbetsgivarna som lösningen stod att finna. Grunden till arbetarklassens utarmning stod nämligen enligt Fahlbeck att finna i det faktum att arbetaren successivt sedan medeltiden synbart hade frigjorts från arbetsgivarna, och ”däraf följde först och främst, att alla personliga och moraliska band afklippes mellan arbetsgivare och arbetare. I den förres ögon blef arbetaren blott en produktionsfaktor likt alla andra sådana och *arbetet en vara*, som köptes af den ena parten och såldes af den andra till det pris, som lagen om efterfrågan och tillgång bestämde”.⁴⁰ En fullständig lösning på klasskonflikten kunde endast komma till stånd om arbetare och arbetsgivare fördes närmare varandra. Genom att friheten på arbetsmarknaden kraftigt inskränktes och arbetsgivare tog ett ansvar för arbetarna som gick utöver det fria arbetsavtalet kunde arbetarna få åtnjuta välbefinnande och säkerhet: ”Arbetaren ska åter förenas med företaget i lifsvärdig anställning, men som oberoende och fri man.”⁴¹ Detta menade Fahlbeck var en organisk lösning: ”Den är organisk först och främst därför, att den naturligt inpassar sig uti den stora sociala utvecklingen sedan medeltidens slut. Den är organisk vidare därför, att den i stället för att lösa det naturliga bandet mellan arbetarne och företaget förenar dem.”⁴² Lösningen på problemet var således inte att ignorera arbetarklassens rättmätiga krav, inte heller att ge vika för socialistiska villor, utan att omvandla de sociala relationerna för att desarmera konflikten och säkra kulturens fortlevnad. Fahlbeck rörde sig i riktning mot någon typ av nationell korporativism.

I en artikel i *Statsvetenskaplig tidskrift*, ”Den svenska arbetare rörelsen på afvägar”, som publicerades några år innan *Arbetarfrågan*, konstaterade Fahlbeck att situationen ”att den svenska fackföreningsrörelsen såsom varande uteslutande en kamporganisation med

socialistiska tendenser är fördärlig”.⁴³ Facken borde i samförstånd med företagen se till landets bästa och hålla tillbaka sina egna krav. Men inte nog med att ekonomin var hotad, även moralen var det. Det svenska folkets sammanhållning och andliga karaktär drevs ner av de socialistiska idéerna, och Fahlbeck konkluderade: ”Fackföreningarna skapa vidare en klassmoral vid sidan om och öfver den allmänna; de försvaga ärligheten och plikt känslan hos arbetarne samt verka därför i hög grad demoraliserande.”⁴⁴ Enligt Fahlbeck gagnade den allmänna moralen samhället som sådant, det var den moral som bar upp kulturen. Särskilt var det en moral som såg bortom individer och särintressen.

Hotet mot kulturen tedde sig för Fahlbeck således i slutändan vara av materiell karaktär (ekonomisk jämlikhet eller till och med klassamhällets upphävande), men katastrofen skulle föregås av idé- mässiga och andliga strider. Därmed innebar vetenskapligt motstånd mot klassamhällets upphävande även ett motstånd mot dessa skadliga idéer. Det är förmodligen därför som Fahlbecks framställningar ofta tog formen av vetenskapligt vederläggande av ett påstående eller en uppfattning. Det var inte bara ett retoriskt grepp utan bottnade i hur Fahlbeck såg på världen. I en annan skrift från 1910 av något mer filosofisk karaktär, *Världsåskådning och lifsutsikter*, utvecklade han i nära relation till *Arbetarfrågan* sin syn på vissa idéers samhälls- upplösande tendenser.⁴⁵

Fahlbeck plockade upp den i hans samtid brännande frågan om degeneration av folken. Ett successivt förfall hotade de västerländska samhällena när folket och kulturen blev sämre och sämre i en ned- åtgående spiral. Han avfärdade utan omsvep risken för fysisk dege- neration, men på kulturens område var risken mer oroande: ”Ty på det *psykiska* området, i afseende på människors känslor, åskådningar och handlingssätt, yppa sig i nutiden mångahanda företeelser, som måste tydas såsom tecken till degeneration icke blott hos enskilda individer och släkter utan som massföreteelse.”⁴⁶ Det var inte bara Socialdemokraterna eller ens arbetarklassen som var drabbad av denna psykiska nedgång, det var det svenska folket som sådant.

Fahlbeck identifierade fem tendenser i Sverige: obenägenhet att gifta sig och bilda familj, fosterlandskänslans försvagande, klasskamp, tilltagande religionslöshet och den vetenskapliga forskningens inflytande. Alla dessa hängde i någon mening ihop och utgjorde sammantaget ett hot mot samhället. Det kan te sig överraskande att han pekade ut vetenskapen som ett hot med tanke på hans eget värv. Men det var naturvetenskapligt tänkande han vände sig emot, och specifikt mot vetenskap som präglades av Charles Darwins utvecklingstänkande. Denna vetenskap sökte i sin strävan att förstå världen alltid efter kausala i stället för teleologiska förklaringar, menade Fahlbeck. I kombination med ett fokus på kvantiteter i stället för kvaliteter gjorde det vetenskapen ensidig, och värre ändå: ensidigt materialistisk. När naturvetenskapens slutsatser extrapolerades till att gälla för människan och samhällen skedde den verkliga skadan:

Kan någon vara tillfreds med den föreställningen, att tillvarons oändliga rikedom af växande gestalter och krafter, själens djupaste känslor och de som lefvande energi verksamma idéerna, de stora tänkarnes tankar, skaldens drömmar och statsgrundläggarens planer, att allt blott är – massa och rörelse?⁴⁷

Och här handlade det inte om oskyldiga villfarelser. En materialistisk syn på världen ledde enligt Fahlbeck till en materialistisk moral som gjorde ”egen fördel och bekvämlighet till enda norm för handlings-sättet”.⁴⁸ Det var anledningen till kortsiktigheten och egenintresset som grasserade och det var också så man skulle förstå hotet mot samhället. För ett samhälle utan andligt liv var enligt Fahlbeck dömt att gå under, och då var frågan om vetenskapens validitet sekundär: ”Det teoretiska spørsmålet om sannt och falskt förvandlas till det praktiska om lif och död. Hvad som ger lif är sannt, hvad som ger död är falskt.”⁴⁹ Försvaret för klassamhället blev på så sätt ett motstånd mot osunda och falska idéer och Fahlbeck sökte som intellektuell i kulturarbetets tjänst att göra sin del. I arbetarfrågan stod den rådande kulturen på spel och 1910 fanns fortfarande skäl att hoppas

på att den skulle bevaras. Samhället stod ännu pall mot socialismens framryckningar och det fruktansvärda kriget hade ännu inte kommit.

Rikenas uppgång och fall

Men kriget kom. Och även om Sverige inte hörde till de stridande parterna påverkades det svenska samhället. Inte minst tog man det slutliga steget till allmän och lika rösträtt under trycket från händelseförlopp i andra länder som svenska aktörer lyckades mobilisera kring på hemmaplan. Sverige vid krigets slut var ett annat land än vid krigets början.⁵⁰

Under världskrigets sista år tog en modstulen Pontus Fahlbeck till pennan och skrev en betraktelse i tidskriften *Ord & bild*. Han försökte få grepp om det som nu skedde och om det som skulle ske:

Så länge man står midt uti detta Ragnarök, är sinnet mest fyllt av känslöstämningar, sorg och vrede, hopp och fruktan. Men även om värdeomdömen sålunda bilda grundtemat uti våra tankar under denna tid, så tränga sig dock rent förståndsmässiga omdömen och slutsatser fram. Tanken känner ett obetvingligt behov att orientera sig uti det som sker. Och nu som alltid söker den därvid svar på frågorna: varför? Och vartill? Vad är orsaken till detta krig? Och vilka äro dess följder? Men också, kan man se någon mening däri?⁵¹

Fahlbeck tillstod förvisso att det inte fanns några enkla svar på dessa frågor. Han återvände ändå till för honom bekanta teman. Fahlbeck noterade de reella politiska intressekonflikterna, men menade att dessa byggde på bland annat en materialistisk tanke om ”kampen för tillvaron”, hämtad från vetenskapen och Darwins utvecklingslära. Även kapitalismen, i sig en faktor i kriget, drevs på av en materialistisk filosofi där egennyttan och vinstintresset sattes i första rummet. Måne kände sig Fahlbeck med kriget stärkt i sin uppfattning om de moderna mekaniska synsätten, som han redan decennier tidigare pekade ut som hot mot kulturen och klassamhället. Men hur skulle kriget påverka de områden som intresserade Fahlbeck? Här återvände

han till sin arbetarfråga. Arbetarklassens uppslutning och deltagande i kriget hade fört tidigare antagonistiska klasser närmare varandra, möjligheten att lösa det praktiska livets problem hade utan tvekan blivit större. Dock hade den folkliga insatsen i kriget också en gång för alla avgjort frågan om den allmänna och lika rösträtten och det menade Fahlbeck var av ondo, för ”alla människors likhet gäller blott inför Gud och den borgerliga lagen. I övrigt är den naturvidrig och har ej tillämpning i det enskilda livet”.⁵² En kulturs och en stats välmående var beroende av att dugliga medborgare skötte styret; för Fahlbeck fanns det aldrig ett enda argument för att allmänt deltagande i det politiska livet i sig skulle vara något gott – tvärtom. Han konstaterade att ”den obegränsade jämlikheten är alla demokratiers Achilleshäla”.⁵³ Det fanns anledning till oro. Uppenbarligen var för Fahlbeck faran inte över. Även om inte världskriget störtat civilisationen kunde dess efterverkningar göra det.

År 1918 återstod inte mycket av den optimism som präglat delar av Fahlbecks arbete. Det är omvittnat att han vid denna tid blev alltmer nedstämd. Det har delvis tillskrivits den politiska utvecklingen, såväl i Sverige som internationellt, men också det faktum att han åldrades och att hälsan svek honom.⁵⁴ Han skrev allt mindre och 1919 frångick han ägarskapet av *Statsvetenskaplig tidskrift* till förmån för den av honom upprättade Fahlbeckska stiftelsen. I den ofta citerade instruktionen till den nya stiftelsens förvaltare kondenserades Fahlbecks vetenskapliga testamente. Tidskriften skulle fortsätta vara ett brett forum men borde framgent ägna sig särskilt åt en typ av statsvetenskaplig företeelse: ”det stora ämnet om folks, staters och kulturers förfall och undergång”.⁵⁵ Här började Fahlbecks vetenskapliga gärning på många sätt nå sin slutpunkt. Inte bara i faktisk mening utan också intellektuellt. I hans sista texter är undergångstemat mycket närvarande.⁵⁶

Vid denna tid blev Fahlbecks hälsa allt sämre. Han fick ett slag-anfall 1919, lämnade det offentliga livet, skrev aldrig något mer för publicering, och när han avled i hemmet 1923 var det efter en längre tids sjukdom.⁵⁷

Fahlbecks sista bok färdigställdes 1919 och publicerades 1920. Den blev slutpunkten på den klassamhällets sociologi som han på allvar börjat ägna sig åt 1892 med *Stånd och klasser*. Det sista verket fick titeln *Klasserna och samhället: En historisk-sociologisk studie över klassväsendets uppkomst, utveckling och betydelse*. Den ursprungliga planen var att det skulle bestå av tre delar som gavs ut samtidigt. Den första delen, den enda som kom att ges ut, behandlade tiden fram till och med antiken. Den andra delen skulle behandla tiden från medeltiden fram till 1900-talet och den sista Fahlbecks samtida klassamhälle och dess framtid. Fahlbeck tillstod själv i förordet till den första delen att livets förgänglighet var det som hade lett till att delarna i stället skulle ges ut en och en, för ”när man närmar sig sjuttioalet, är bäst att säga, vart efter annat, vad man har på hjärtat och vad man önskar få sagt”.⁵⁸

Vad var det då han hade på hjärtat? Han ville djupare undersöka och diskutera det som han även i tidigare sammanhang kallat klassamhällets ”objektiva” sida. Klassamhällets subjektiva sida handlade om fördelningen av egendom mellan olika grupper och individer, och den objektiva handlade om ”samhällets organisation för kulturarbetet. Som sådan innebär [klassamhället] en arbetsfördelning i kulturens tjänst, den första och största, utan vilken ingen högre kultur synes vara möjlig”.⁵⁹ Detta område var försummat av samhällsvetenskapen och sin egen *Stånd och klasser* karaktäriserade han som endast ”en trevande orientering på området”.⁶⁰

Klasserna och samhället skilde sig inte från de andra texterna som här diskuterats vad beträffade den grundläggande synen på klassamhällets uppkomst och funktion utan var snarare ett ytterligare vetenskapliggörande av detta resonemang. Men historien och nutiden kopplades samman med en eventuellt stundande undergång. Fahlbeck gjorde kopplingen redan i bokens förord. Han betraktade ”de tilldragelser vi senast fått uppleva att ställa fram den antika högkulturens förfall och undergång som ett memento för dagen. Ty huru stora olikheterna mellan då och nu äro, så äro likheterna ändå större, särskilt beträffande klasserna och den demokratiska utvecklingen”.⁶¹ Trots det stora människooffer som kriget mellan nationerna skördat

tedde sig för Fahlbeck jämlikhetssträvandena fortfarande som det existentiella hotet.

Undersökningen inleddes med ett långt citat från *Kommunistiska manifestet*. Det var mot Karl Marx och Friedrich Engels uppfattning om klassväsendet som Fahlbeck sedan tog spjörn i sin egen utläggning. De uppfattningar som socialister hyste var ett resultat av en förståelse som brast i både bredd och djup. Socialisterna kunde varken greppa klassamhällets komplexitet i samtiden eller dess historiska ursprung. Detta gällde för övrigt inte bara socialister utan också andra som undersökte klassamhället som partikulärt och avgränsat i tid och rum. Fahlbeck ämnade ta ett helhetsgrepp: ”Den sociala differentieringen är ett moment i människans utveckling från natur till kultur och måste därför fattas som en enhetlig företeelse.”⁶² En världshistorisk analys av klassamhällets uppkomst kunde bli en nyckel till hela den mänskliga kulturen.

Jag ska inte här behandla alla delar av detta helhetsgrepp (*Klasserna och samhället* är på mer än 400 sidor) utan fokusera på en aspekt, en som inte hade framskrivits hos Fahlbeck lika tydligt tidigare. När man behandlade sociala relationer och sociala skillnader som en helhet nödgades man, tillstod Fahlbeck, ta i beaktande inte endast kultururs uppkomst utan även deras fall. I ett av bokens avslutande kapitel, ”Antikens undergång och samhällets reversion”, tog Fahlbeck frågan om undergången till en principiell nivå: ”Historiens gravfält rymmer icke endast individer och släkter. Snart sagt otaliga äro de folk och riken, som skattat åt förgängelsen, och varav nu endast minnet lever i hävderna kvar och ofta icke ens det.”⁶³ Men precis som kultururs uppgång var deras fall dåligt utforskade.

Även om denna volym inte var tänkt att behandla tiden efter antiken försökte Fahlbeck inte ens dölja att detta var ett sätt att diskutera hans samtid. I samtiden fanns nämligen båda de faktorer som enligt Fahlbeck sänkte riken och kulturer: yttre våld och inre sjukdom. Det som nu skedde, imperiernas fall efter världskriget, hade sin grund i det våld som världskriget fört med sig, och det yttre våldet ledde till svår inre sjukdom: ”Ty sjukdom är det, när de lägre mindervärdiga element, som finnas hos varje kulturfolk, men under normala

omständigheter hållas nere, stå upp och störta styrelserna samt sätta sig i besittning av statsmakten och egendomen.”⁶⁴ Detta måste ha varit en veritabel mardröm och ett järtecken för Fahlbeck, som trots att han i slutändan inte motsatt sig utökad rösträtt för män ansåg att duglighet för styre var ett fundament i ledningen av kulturländer.

Trots talet om ”mindervärdiga element” hade Fahlbeck inga tankar om att biologiska faktorer spelade någon roll i rikenas nedgång. Det var en distinktion han gjort många gånger tidigare och som han nu återkom till. Han vände sig mot en inflytelserik forskningsströmning och även politiska rörelser som allt mer började hänföra social organisering till folkens rasbiologiska konstitution. Men biologin skulle undersöka naturen; kulturen skulle undersökas med psykologi. Fahlbeck gick så långt att han likställde psyke med kultur: ”Det är icke uti fysiska utan uteslutande uti psykiska förhållanden, d.v.s. kulturförhållanden, som man har att söka orsakerna till folksjukdomarna.”⁶⁵ Här slog Fahlbeck vakt om sin vetenskapliga syn på frågan, men också i någon mån sin institutionella position. Han var en aktör som sökte att förklara med hjälp av kulturen. Vissheten om världens ordning säkrades genom att förstå kulturen, och politisk och social förändring möjliggjordes genom att peka på ovissheter, men alltid ovissheter som rörde kulturen och samhällsstrukturen. Det gjorde att Fahlbeck hade ett intellektuellt incitament att vara skeptisk mot reduktionistiska biologiska kommentarer (även om han lämnade öppet för att dessa framöver skulle kunna beläggas vetenskapligt).

Fahlbeck uttryckte i detta sammanhang också i någon mån sin ändå optimistiska människosyn och sin tro på förändring: ”Kulturen är människans eget verk, avseende hennes behov och hennes bästa. Men den kan ofta vända sig till ondo och bli hennes fördärv. Folkens sjukdomar äro alltid kultursjukdomar, vartill de själva äro skulden.”⁶⁶ Om vi läser detta i relation till Fahlbecks texter om samtida förhållanden förstår vi att det för honom inte var människans natur som drev kulturen mot avgrunden, utan tidens sociala rörelser, ökad jämlikhet, skadliga idéer, religionslöshet och en otyglad egennytta. Det hade kunnat undvikas, kunde fortfarande undvikas. Den hierarkiska samhällsorganisering som var förutsättningen för

den mänskliga civilisationen kunde försvaras om människor bara insåg att det krävdes. Mot den bakgrunden kan man betrakta det som en passning till Fahlbecks mindre insiktsfulla medmänniskor när han konstaterade att ”[g]reker och romare förstörde sig sålunda själva genom egna verk och handlingar, låt vara att ingen anade de ödesdigra följderna därav, när de utfördes”.⁶⁷

Avslutande diskussion

Fahlbecks verk och hans klassamhällets sociologi kom att avslutas med en diskussion om den antika kulturens fall. Det är en händelse som ser ut som en tanke. Även om klassamhället inte föll så gjorde ett antal imperier det. Och även om klassklyftorna var fortsatt stora så hade socialdemokratin kommit att få ett mycket stort inflytande över den politiska processen. Någon omvälvning som den som skedde i det antika Rom eller Grekland blev aldrig av, men för Fahlbeck, som såg rösträttens kontinuerliga utvidgande som ett hot mot det goda samhället, hade världskriget och åren därefter varit ett nederlag.

Även att Fahlbecks bana tog slut där den gjorde ter sig symboliskt. Hans projekt med klassamhällets sociologi inleddes när socialdemokratin etablerade sig i Sverige och tog slut i samband med att rörelsens stora inflytande i riksdagen var säkrat genom den allmänna och lika rösträtten. Hur Fahlbeck själv innerst inne kände inför detta går bara att spekulera kring, men utifrån hans vetenskapliga texter kan vi konstatera att han såg sig själv och sin klass som alltmer ansatt.

Jag har gjort nedslag i tre texter som publicerades vid tre olika tider, i syfte att förstå Fahlbecks sociologi som ett pågående projekt som formades under trycket från inte bara vetenskaplig insikt utan också politiska och sociala förändringar. Jag har undersökt Fahlbeck som en aktör som utifrån sin samhällsvetenskapliga position inter- venerade i en av tidens mest brännande frågor. På många sätt förändrades inte Fahlbecks grundläggande förståelse av samhället från 1890-talet och *Stånd och klasser* till 1920 och *Klasserna och samhället*. Klassamhället, den sociala differentieringen, var fundamental för kulturen och dess utveckling. Den sociala differentieringen bestod

i en arbetsdelning som producerade och reproducerade kulturen på olika sätt vid olika tider. Det gjorde att Fahlbeck vid varje tillfälle strävade efter att beskriva och analysera klassamhällets funktion för samhället, bortom individerna.

Det som skilde texterna åt var snarast hur de sökte visshet, de olika sätten att försöka handskas med hotet från socialdemokratin och andra upplösande krafter. Vid olika tider agerade Fahlbeck på olika vis för att med sina sociologiska argument bidra till klassamhällets fortlevnad. Hans främsta vetenskapliga insats kokade i slutändan ned till detta, och det är i det ljuset vi kan förstå och artikulera en stor del av hans forskargärning. År 1892 hade striden just inletts och Fahlbeck föreslog en typ av eftergifter i form av aktiv socialpolitik. År 1910 hade analysen förändrats och mitt i striden fokuserade han i stället på den historiska enheten mellan arbetare och ägare som problemets kärna och lösning. År 1920 var slaget mer eller mindre förlorat och den åldrade Fahlbeck riktade intresset mot en samhällets och kulturens förestående undergång som tedde sig alltmer sannolik. Så kan man sammanfatta ett sociologiskt projekt till värn mot moderna jämlikhetssträvanden.

Noter

- 1 Pontus Fahlbeck, *Kritiska studier öfver det frankiska rikets äldsta samfundsskick* (Lund 1880); Pontus Fahlbeck, *Den s.k. striden mellan Svear och Götar, dess verkliga karaktär och orsaker* (Stockholm 1884) och Pontus Fahlbeck, *Forskingar rörande Sveriges äldsta historia I Beovulfsqvädet såsom källa för nordisk fornhistoria* (Stockholm 1884).
- 2 Om Fahlbecks liv och karriär se Oskar Pettersson, *Politisk vetenskap och vetenskaplig politik: Studier i svensk statsvetenskap kring 1900* (Uppsala 2000) s. 61–95 och Olof Ruin, *Analys & engagemang: Sex statsvetare under 1900-talet* (Stockholm 2017) s. 17–106.
- 3 Göran Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statsskepp?: Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schüeck* (Lund 1992); Pettersson (2000); Erik Ringmar, ”Pontus Fahlbeck, tidsandan och folkrörelserna”, i *Statsvetenskaplig tidskrift* 116:3 (2014); Ruin (2017) och Carl-Filip Smedberg, ”Klassriket: Klasskuns-kaper i den svenska partipolitiska sfären, 1911–1940”, i *Historisk tidskrift* 142:2 (2022).

- 4 Detta ska förstås som en hänvisning till titeln på Petterssons avhandling *Politisk vetenskap och vetenskaplig politik* där han så karaktäriserar statsvetenskapen i Sverige vid sekelskiftet 1900 i en övergripande analys.
- 5 Att notera är att Piterim Sorokin i sin internationella översikt av sociologin från 1928 lyfter fram Fahlbeck just som en klassamhällets sociolog, se Piterim Sorokin, *Contemporary Sociological Theories* (New York 1928) s. 408.
- 6 Pontus Fahlbeck, *Sveriges adel: Statistisk undersökning öfver de å riddarhuset introducerade ätterna. D. 1 Ätternas demografi* (Lund 1898); Pontus Fahlbeck, *Arbetsfrågan: Villa och verklighet* (Stockholm 1910a) och Pontus Fahlbeck, *Klasserna och samhället: En historisk-sociologisk studie över klassväsendets uppkomst, utveckling och betydelse* (Stockholm, 1920).
- 7 I sitt sista verk sammanfattade Fahlbeck det som att "[k]ulturutvecklingen [...] vilar på arbete och medvetet arv; och det stora allmänna verktyget härför är klassväsendet. Differentieringen i skilda klasser sammanfaller med den primära arbetsdelning, som följer med uppkomsten av religion och stat och skilda näringar, samt grundlägger därigenom den mänskliga civilisationen", Fahlbeck (1920) s. 18.
- 8 Ruin (2017) s. 26ff.
- 9 Per Wisselgren, "Sociologin som inte blev av: Gustaf Steffen och tidig svensk socialvetenskap", i *Sociologisk forskning* 34:1–2 (1997) och Per Wisselgren, "Women and Extra-academic Social Research in Sweden 1900–1950: A Sociology of Knowledge Approach", *International Review of Sociology* 31:1 (2021). Det är inte förrän efter andra världskriget Sverige får en akademisk samhällsvetenskap som liknar den vi har i dag, se t.ex. Anna Larsson, *Det moderna samhällets vetenskap: Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955* (Umeå 2001).
- 10 Pettersson (2000) s. 63ff; Ruin (2017) s. 30f.
- 11 Torbjörn Vallinder, "Pontus Fahlbeck – en statsvetenskaplig klassiker?", i Gunnar Falkemark (red.), *Statsvetarporträtt: Svenska statsvetare under 350 år* (Stockholm 1992).
- 12 Blomqvist (1992).
- 13 Helga Nowotny, "Knowledge for Certainty: Poverty, Welfare Institutions and the Institutionalization of Social Science", i Peter Wagner, Björn Wittrock & Richard Whitley (red.), *Discourses on Society: The Shaping of the Social Sciences Disciplines* (Dordrecht 1991).
- 14 Se för ett svenskt sammanhang t.ex. Per Wisselgren, *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830–1920* (Stockholm/Stehag 2000).
- 15 Helga Nowotny, *The Cunning of Uncertainty* (Cambridge 2015).
- 16 Pontus Fahlbeck, *Stånd och klasser: En socialpolitisk öfverblick* (Lund 1892); Fahlbeck (1910); Fahlbeck (1920).
- 17 Pontus Fahlbeck, "En amerikansk socialist", *Ny svensk tidskrift* (1886); Pontus Fahlbeck, "Vetenskapen och samhället: Tre bref om universiteten och de fria högskolorna", i *Ny svensk tidskrift* (1887).
- 18 Fahlbeck (1887) s. 463. I texten förde Fahlbeck framförallt ett resonemang om det intellektuella arbetets roll i samhället. Han menade att de intellektuella, akademikerna, skulle ta en allt större del i samhällets styre. Detta har ansetts vara ett upprop för ett skifte från ämbetsmännaideal till expertideal, se Blomqvist (1992) och Pettersson (2000).

- 19 Fahlbeck (1892) s. 4.
- 20 Fahlbeck (1892) s. 5.
- 21 Fahlbeck var genomgående kritisk till bristerna i forskningen kringståndens och klassernas betydelse för människan och historien. Dels så var det för få som ägnade det sitt intresse, dels så var den forskning som bedrevs många gånger för ytlig eller för smal eller förde diskussionen på fel nivå, t.ex. som analogier med djurriket eller på ett idealistiskt plan, se t.ex. Fahlbeck (1920) s. 20ff.
- 22 Fahlbeck (1892) s. 44ff. Frågan om arbetsdelningen som konstituerande för samhället var en fråga i tiden för den internationella vetenskapen. I ett annat arbete förhöll sig Fahlbeck aktivt till denna forskning, bland annat till Durkheims *De la division du travail social* (publicerad året efter *Stånd och klasser*) och menade att ingen riktigt angrep frågan på djupet på det sätt han själv avsåg att göra, Fahlbeck (1898).
- 23 Fahlbeck (1892) s.163ff.
- 24 Fahlbeck (1892) s.163ff.
- 25 Fahlbeck (1892) s.181ff.
- 26 Termen var ursprungligen nedsättande och skulle åsyfta förespråkarnas akademiska och verklighetsfrånvända politik. Om katedersocialismen i svensk samhällsvetenskap se Wisselgren (2000).
- 27 Benny Carlson, *Ouvertyr till folkhemmet: Wagnerska tongångar i förra sekelskiftets Sverige* (Lund 2002).
- 28 Se t.ex. Pontus Fahlbeck, ”Die ländliche Arbeiterfrage in Schweden”, *Schriften des Vereiens für Socialpolitik*, 59 (1897). Om CSA se Wisselgren (2000) och Shamal Kaveh, *Det villkorade tillståndet: Centralförbundet för socialt arbete och liberal politisk rationalitet 1901–1921* (Uppsala, 2006).
- 29 Den sociala frågan var ännu inget som det konservativa Sverige slöt upp kring på bred front vid denna tid och Fahlbeck vann för stunden inget djupare gensvar i sitt eget läger, se Nils Elvander, *Harald Hjärne och konservatismen: Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922* (Stockholm 1961) s. 29; Ruin (2017) s. 56ff. Om Fahlbeck och den sociala frågan se också Pettersson (2000) s. 89ff.
- 30 Pontus Fahlbeck, *Den ekonomiska vetenskapen och näringsskyddet: Några ord för dagen* (Lund, 1887).
- 31 Pontus Fahlbeck, *Den statistiska typen eller regelbundenheten uti de mänskliga företeelserna: Ett bidrag till statistikens teori*, (Lund 1897); Pontus Fahlbeck, *Statistiken och den numeriska kunskapsmetoden: Ett bidrag till frågan om statistikens ställning som vetenskap* (Lund 1918).
- 32 Fahlbeck (1898). Det betydde inte att han inte ansåg att det fanns en biologisk komponent i samhällslivet. Han ansåg att det var skillnad mellan olika folkgrupper, men framför allt hade han ett starkt biopolitiskt drag och ägnade befolkningsfrågan i form av emigrationen och den vikande nativiteten stort utrymme, se t.ex. Pontus Fahlbeck, ”Nymalthusianism”, i *Statsvetenskaplig tidskrift* 5:4 (1902) och Pontus Fahlbeck, ”Emigrationen”, i *Statsvetenskaplig tidskrift* 6:4 (1903).
- 33 Ebba Berling Åselius, *Rösträtt med förhinder: Rösträttsstrecken i svensk politik 1900–1920* (Stockholm 2005); Bernt Schiller, *Storstrejken 1909: Förhistoria och orsaker* (Göteborg, 1967) och Birger Simonson, *Socialdemokratin och maktövertagandet: SAP:s politiska strategi 1889–1911* (Göteborg 1985).
- 34 Fahlbeck (1910a) [opaginerat förord].

- 35 Fahlbeck (1910a) s. 1.
 36 Fahlbeck (1910a) s. 15.
 37 Fahlbeck (1910a) s. 16.
 38 Fahlbeck (1910a) s. 18.
 39 Fahlbeck (1910a) s. 32f.
 40 Fahlbeck (1910a) s. 32. Kursiv i original.
 41 Fahlbeck (1910a) s. 117.
 42 Fahlbeck (1910a) s. 117.
 43 Pontus Fahlbeck, ”Den svenska arbetarerörelsen på afvägar”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 11:4 (1908) s. 193.
 44 Fahlbeck (1908) s. 193.
 45 Pontus Fahlbeck, *Världsåskådning och lifsutsikter: Föredrag* (Lund 1910b).
 46 Fahlbeck (1910b) s. 6. Kursiv i original.
 47 Fahlbeck (1910b) s. 30.
 48 Fahlbeck (1910b) s. 30.
 49 Fahlbeck (1910b) s. 32.
 50 Om första världskriget och Sverige se t.ex. Lina Sturfelt, ”Skandinavien och första världskriget”, i *Scandia*, 80:2 (2014).
 51 Pontus Fahlbeck ”Världskriget: Några betraktelser”, i *Ord & bild* 27 (1918) s. 81.
 52 Fahlbeck (1918) s. 88.
 53 Fahlbeck (1918) s. 88.
 54 Ringmar (2014); Ruin (2017) s. 100f.
 55 Pontus Fahlbeck, ”Stiftelse till statsvetenskapernas främjande”, i *Statsvetenskaplig tidskrift* 21:4 (1918) s. 235.
 56 Detta var inget ovanligt för intellektuella av Fahlbecks politiska kulör, särskilt inte vid den här tiden. Närmast till hands ligger Oswald Spengler och hans *Västerlandets undergång*, men han var bara den tydligaste representanten för en bredare strömning, se t.ex. Arthur Herman, *The Idea of Decline in Western History* (New York 1996).
 57 Ruin (2017).
 58 Fahlbeck (1920) s. VIII.
 59 Fahlbeck (1920) s. VI.
 60 Fahlbeck (1920) s. VI.
 61 Fahlbeck (1920) s. VIII.
 62 Fahlbeck (1920) s. 7.
 63 Fahlbeck (1920) s. 367.
 64 Fahlbeck (1920) s. 368.
 65 Fahlbeck (1920) s. 371.
 66 Fahlbeck (1920) s. 372.
 67 Fahlbeck (1920) s. 372.

”En oförskämd idealist”

Den reaktionära radikalen Adrian Molin

Oscar Nygren

Två begrepp som brukar tas för givna inom både den akademiska och den samhälleliga debatten är ”konservatism” och ”politisk höger”. På grund av svårigheten att definiera olika former av ideologier kommer det alltid att finnas en risk att begrepp förvanskas och frikopplas från sin historiska kontext. Det är särskilt vanligt när det gäller konservatism, som kanske är den minst precisa av de klassiska ideologierna.¹ En anledning till att det ser ut på det sättet kan vara att konservatismen historiskt kan anses ha varit en särskilt flexibel ideologi. Det är en konsekvens av att det inte finns någon särskild konservativ doktrin eller deklaration att utgå från, till skillnad från socialism och liberalism.²

Enligt den klassiska nitbilden är konservatism en anti-ideologi. Den brukar definieras som en kulturell företeelse och en psykologisk disposition; båda kännetecknas av ett motstånd till samhällelig och kulturell förändring.³ Det är en förenklad syn på den konservativa ideologin, vilket historikern Torbjörn Nilsson har behandlat i sin 100-årsexposé över det svenska högerpartiet. Enligt Nilsson bör inte skilda ideologiska motsatspar som höger–vänster, modern–traditionell och liberalism–konservatism sammanblandas. Att ta för givet att politisk höger alltid är traditionell och att då konservatism per definition är antimodernistisk skapar inget annat än förutsättningar för en analytisk klichébild.⁴ Dessutom är inte ”högerpolitik” och ”konservatism” självklara synonymter, och i denna studie står

begreppet ”höger” för den borgerliga politiska sfären och dess partier, organisationer och företrädare.⁵

Enligt statsvetaren Noël O’Sullivan kan den äldre ideologiska konservatismen delas in i tre skolor: den reaktionära, den radikala och den moderata. Den reaktionära konservatismen, som representerar den mest kompromisslösa hållningen till den progressiva tankevärlden, utgår från idén om att inget samhällssystem kan bestå utan att dess politiska institutioner är underbyggda av ett holistiskt och religiöst moralsystem. Den radikala konservatismen kan sägas stå i ett motsatsförhållande till den reaktionära eftersom dess förespråkare ansåg att konservatismen behövde omfamna det modernistiska masshället för att vara relevant. Syftet var att samla massorna kring idéer som avvisade både den liberala parlamentarismen och socialismens betoning på klasskonflikter. På så sätt kan den reaktionära konservativa ideologin ses som konstruerad uppifrån och den radikala som konstruerad underifrån.

Medan den reaktionära konservatismen vill se ett statiskt samhälle och radikal konservatism eftersträvar en aktiv mobilisering av befolkningen, är den moderata skolan för en begränsad stat som styrs genom lagstiftning, med representativa institutioner och en författning som inrymmer kontroller av den verkställande makten.⁶ I Sverige kom den svenska partikonservatismen främst att utgöras av den moderata och den reaktionära falangen. De mest betydelsefulla grupperingarna med radikalkonservativa drag var under tidigt 1900-tal den svenska unghögern, och senare under mellankrigstiden Sveriges nationella ungdomsförbund (SNU).

Jag kommer i detta kapitel att problematisera svensk konservatism och anlägga ett nytt perspektiv på den rörelse som låg närmast den europeiska radikalkonservatismen. Min utgångspunkt är skriftställaren och unghögern Adriaan Molin (1880–1942) och hans tankevärld.⁷

Den svenska unghögern har gått till eftervärlden som en samlingspunkt för det tidiga 1900-talets antidemokratiska högerradikalism.⁸ Men även om unghögern hade en viktig ideologisk roll i svensk politik har den också i efterhand definierats som en särlingsrörelse

fyllt av ytterlighetsmän.⁹ Att denna löst sammanhållna konservativa samlingsplats också var en pragmatisk och reformradikal rörelse är något som ofta förbigåtts i tidigare studier. Genom att rikta blicken mot publicisten och samhällsdebattören Adrian Molin, unghögerns främsta och längsta förespråkare, kan jag få syn på ett antal frågor och utmaningar som var särskilt viktiga för unghögern. Av dessa har jag valt att belysa rösträtten, reformpolitiken och arvet från unionsupplösningen – frågor där unghögern och Molin var i opposition mot den svenska partihögern.

Svensk konservativ opinionspolitik mellan unionsupplösningen 1905 och första världskrigets utbrott är underutforskad och de viktigaste verken skrevs i mitten av 1960-talet.¹⁰ Idéhistorikern Conny Mithander har påpekat, helt riktigt, att de tidiga konservativa försöken till social ingenjörskonst, där Molin var en föregångsman, är en av den moderna svenska politiska historieskrivningens ”minnesförluster”.¹¹ Jag ämnar undersöka den radikala konservatismen under just detta tidsspänn, som Rolf Torstendahl beskrivit som den ”radikala högerns blomstringstid”.¹² Genom att studera Adrian Molins tankevärld hoppas jag kunna belysa en viktig del av svensk konservatism som ofta har hamnat i skymundan i svensk politisk historia. Således blir studien ett bidrag till att öka vår förståelse för den svenska radikalkonservatismens rötter.

Svensk konservatism

Svensk konservatism var den starkaste parlamentariska kraften från representationsreformen 1867 fram till Carl Swartz kortlivade ministär 1917. Det går att argumentera för att den svenska högern var den politiska makten *par excellence* fram tills Arvid Lindmans andra regering avlöstes av Per Albin Hanssons första ministär 1932. För att förstå den svenska konservatismen och dess mångtydiga ideologiska innehåll under 1900-talets första decennier behöver vi beakta en rad historiska förutsättningar för dess uppkomst och organisering.

Det är tydligt att många konservativa betraktade framväxten av den moderna parlamentariska demokratin och partiväsendet som

något främmande. Allmänna valmansförbundet (AVF) grundades 1904 som ett svar på de liberala och socialdemokratiska partiernas allt mer framträdande positioner. Men AVF var inte ämnat att leda riksdagens arbete utan endast samla de konservativa och moderata valmännen vid val.¹³ Samtidigt var inte svensk konservatism en enhetlig rörelse utan bestod av ett flertal förgreningar, partier och intresseorganisationer. Utvecklingen under det sena 1800- och tidiga 1900-talet innebar därmed både ett nytt nationellt narrativ och uppkomsten av tydligare ideologiska skiljelinjer. Unionsupplösningssdilemmat blev, tillsammans med emigrationshotet och förryskningspolitiken i Finland, startskottet för en ny radikal konservativ rörelse, unghögern. En rörelse som enligt statsvetaren och riksdagsmannen Rudolf Kjellén var ”den längst åt vänster framskjutna flygeln av den numera allmänna reformhögern i vårt land”.¹⁴

Historiskt har begreppet ”unghöger” använts på ett sätt som gjort att det kommit att beteckna vad många forskare menar var två rörelser som uppstod runt sekelskiftet 1900: den västsvenska unghögern, vars främsta företrädare var Molin och Kjellén, och den uppsaliensiska unghögern, som leddes av historikern och riksdagsmannen Harald Hjärne.¹⁵ Uppdelningen är till stor del en efterhandskonstruktion. Det vi med säkerhet kan säga är att Hjärne var förlöparen, vars ideologiska credo ägde vissa likheter med den västsvenska unghögern. Molin beskrev Hjärne som en föregångare till den unghöger han själv företrädde. Det Molin främst åsyftade var Hjärnes mer liberala tid, som gick under parollen ”försvar och reformer”, och inte hans mer partitillvända period.¹⁶ Unghögern bör i stället ses som samma eller i alla fall två kronologiskt efterföljande idérörelser. Samtidigt var unghögern inte en rörelse, utan snarare en sammanslutning av kravattklädda akademiker med en gemensam ideologisk tillhörighet som konkurrerade med andra reformcentrerade ideologier som liberalism och socialdemokrati. Den stora skillnaden mellan upplysningsideologierna och unghögern var att motivet bakom dess politiska program inte var humanism utan nationalism. Det är således talande att det från vänsterhåll var svårt att bemöta unghögerns reformivrande idépolitik och deras kritik av den svenska partihögern.¹⁷

Många personer har associerats med unghögerns storhetstid under 1900-talets första decennium. Statsvetaren Pontus Fahlbeck, politikern och juristen Carl Axel Reuterskiöld och historikern och journalisten Hjalmar Haralds, för att nämna några få, men som den amerikanska historikern Michael D. Shepard har påpekat var det bara Molin och Kjellén som presenterade försök till ett enhetligt program för unghögern.¹⁸ Det skulle kunna tilläggas att Emil A.G. Kleens *Svenska kannstöperier* från 1908 skulle kunna ses som en programmatisk idéskrift i unghögerns anda.

Adrian Molin och *Det nya Sverige*

Varbergsonen Adrian Molin kom från en fattig familj och blev som barn tidigt faderlös. Han inledde sin akademiska karriär vid Göteborgs högskola och efter en tids vistelse vid Uppsala universitet dispute-
rade han i Göteborg 1906 med en avhandling om Erik Gustaf Geijers ungdomsarbeten. Under studietiden lärde han känna statsvetaren Rudolf Kjellén och filosofen Vitalis Norström, och det var i mötet med dem som Molin utvecklade sina filosofiska och politiska tankar. Utbytet var ömsesidigt och Molin kom stundtals att bli en ideologisk referenspunkt för både Kjellén och Norström.¹⁹

Enligt Molin hade ”de djupast liggande stenarna i grunden för unghögerns åskådning hämtats från Vitalis Norströms tänkande”.²⁰ Hans relation till Norström kom med tiden att utvecklas från lärare och student till ”vän och broder”, vilket framgår av deras brevkorrespondens.²¹ Norström försökte ofta tygla Molins mer rabulistiska sida. Det är ett återkommande tema att den äldre läromästaren ville att Molin skulle akta sig för att hamna i ett ”patenteradt patriotskrän” utan i stället argumentera på ett försiktigare sätt för att vinna uppskattning även hos sina motståndare.²²

Historikern Per Thullberg skriver i sin artikel om Molin i *Svenskt biografiskt lexikon* att han av sin samtid uppfattades som en ”verklig-
hetsfrämmande idealist” och att han i sin kompromisslöshet ”hade drag av moralisk pliktmänniska präglad av viss intellektuell rigiditet.”²³ En syn på Molin som till viss del delades av hans samtid. Till

exempel skrev hans gamla arbetsgivare *Svenska Dagbladet* (SvD) en pliktskyldig 60-årsdagsappell som de senare kopierade rakt av till hans dödsruna. Det samlade omdömet löd: ”Adrian Molin hörde emellertid till det sällsynta – och omstridda – slag av samhällsförbättrare som äro mer framgångsrika i praktiken än i teorin.”²⁴ Detta sätt att beskriva Molin på kan vi även se i de beskrivningar av honom som finns i stora delar av den tidigare forskningen.

Molin bytte med tiden bana från det akademiska till publicistik och samhällsdebatt. Först var han ledarskribent vid *Göteborgs Aftonblad* (GAB) 1906, en tidning som under ledning av allsvenska rörelsens frontman Vilhelm Lundström var unghögerns viktigaste röst utåt.²⁵ Efter det skötte han ledaravdelningen på SvD under 1907 för att sedan skapa sin egen idétidskrift: *Det nya Sverige – tidskrift för nationella spörsmål* (DNS), som gavs ut 1907–1928.²⁶ I ett brev till skriftställaren Gustaf Stridsberg förklarade Molin att han ämnade göra sin nya tidskrift DNS till ett ”diskussionsinstitut” som redigerades i en ”nationellt frisinnad anda”.²⁷ Med detta menade Molin att olika politiska åskådningar skulle få komma till tals. Han eftersträvade en viss ideologisk balans mellan de olika skribenterna för att legitimera tidskriftens nationella huvudinriktning. Det visade sig dock inte vara helt enkelt. Liberaler som Karl Staaff, Nils Edén och Fridtjuf Berg tackade nej till att medverka i tidskriften. Liberalen och ”de lärda mödors patriark”²⁸ Emil Svensén medverkade dock tillsammans med socialdemokraten (som gick med i SAP 1910) Gustaf Steffen.²⁹ Tidskriftens vänsterinslag minskade avsevärt efter 1910, då en socialdemokratisk idépress började få luft under vingarna.³⁰ År 1910 innebar också ett brott mellan Molin och medarbetarna Eli Heckscher och Gösta Bagge, vilka lämnade DNS för att återuppta *Svensk Tidskrift*, en händelse som anses vara ett viktigt skede i den svenska konservatismens historia.³¹ Enligt statsvetaren Nils Elvander var 1910 året då unghögern rättade in sig i ledet och tonade ned sin kritik av första- och andrakammarhögern, vilket stod i kontrast till den politisk-kulturella konflikt mellan de två lägren som hade pågått åren innan.

I inledningen till första numret av DNS skrev Molin att tiden var mogen för denna typ av stridsskrift även i Sverige, då både de ”stora kulturfolken” och Sveriges ”små grannfolk” hade denna typ av betydande tidskrifter. Han ansåg att det svenska folket stod vid ett historiskt vägskäl på grund av det ”pånyttfödda nationella lif” som uppstått efter årtionden av ”nationellt och statligt förfall”.³² Förfallet hade kulminerat med unionsupplösningen den 7 juni 1905. I stället för att Norges självständighet från Sverige skulle markera slutet på den svenska historien pläderade Molin för att det ”ödesdigra” datumet skulle markera början på ett svenskt uppvaknande. Denna motsättning mellan vitalisering och förfall gör sig även gällande i tidskriftens namn *Det nya Sverige*. Namnet anspelar på den ”västerländska kulturella degenerationen”, som var ett tydligt idéstråk – en fin-de-siècle-pessimism – i de europeiska konservativa och nationalistiska rörelserna vid denna tid. Det anspelade även på en utopi där alla bildade personer som satte plikten först skulle kunna hitta ett hem: ”idén om ett nytt Sverige börjar stiga allt klarare, och det är de, som skola bära upp den nationella samling, som nu är en fras, men som det gäller att göra till en allvarlig realitet”.³³

Enligt Molin var det tankens aristokrater som skulle höja sig ur den tunga svenska myllan där dyster konservatism främst utmanades av en socialdemokratisk rörelse som hade växt sig stark i huvudsak genom sitt utomparlamentariska arbete. Molin skrev ironiskt att den svenska unghögern var ”fruktansvärdt akademisk”, men tack vare det kunde den enligt Molin stå som alternativ när ”de grofva skollärarypekpinnarna, de raka juristlinjalerna och fackföreningsschablonerna spelat ut sin roll”.³⁴ Han var återigen noggrann med att stadfästa att dessa företeelser och rörelser hade spelat en viktig roll, men tiden var mogen för något nytt. Historien blev här både förpliktande – med vissa givna men ospecificerade fosterländska krav – och en ståndaktig motpol till det som Molin kallade ”flack kosmopolitism”. Enligt Molin var hans politiska program något som gick bortom partitillhörigheten och utgick ifrån att ”fosterlandskärleken” var något som ”[e]tt folk med sunda instinkter och starka känslor” skulle besitta.³⁵ Molins program var i sin historiesyn generöst i den mening att de

historiska skeendena kunde betraktas som meningsfulla, oavsett vad han hade för åsikt om dem, eftersom de var en del av en utvecklingskedja. Detta utan att Molins program var deterministiskt i vare sig historiesyn eller framtidsvisioner. Det var med nationen och med folket som insats som det framtida svenska riket skulle uppnås.

Unionsupplösningen som politisk katalysator

För att förstå uppkomsten av unghögern som rörelse behöver vi förstå ta den stora politiska stridsfrågan under det sena 1800-talet i beaktande, unionsfrågan.³⁶ Unionsfrågan bör betraktas som en av den svenska parlamentarismens förgårdar och innan unionen upplöstes 1905 hade personalunionen Sverige–Norge genomgått och avvärjt två stora unionskriser. Utfallet av 1884 års författningsstrid var att den norska parlamentarismen fick sitt genomslag.³⁷ I de båda unionsländerna rådde skilda parlamentariska verkligheter och det sena svenska 1800-talet kan sägas ha varit en tid då svensk politik gick in i ett nytt mer polemiskt skede som kännetecknades av skarpare ideologiska skiljelinjer och embryot till ett modernt partiväsende. Det var även runt sekelskiftet 1900 som den svenska högerens position som politikens självklara mittpunkt började att ifrågasättas. Förutom att det fanns en stark liberal rörelse ökade allt fler arbetare sina inkomster till följd av industrins utveckling, vilket förlänade dem rösträtt som de tidigare inte haft. Allt fler valdistrikt tillföll högerens motståndare.

Enligt Torbjörn Nilsson kan inte unionsfrågans betydelse för den svenska högerens utveckling begränsas till upplösningåret 1905. Han menar att den militanta konservatism där nationalism förbands med rösträttsmotstånd, protektionism och en järnhård linje i unionsfrågan uppkom under senare hälften av 1800-talet. När den norska nationalistiska rörelsen fick en vänsterprägel i kampen mot överheten, i form av den svenska monarkin, blev den svenska motsvarigheten en högerörelse. Utvecklingen fick stor inverkan på svensk 1900-talspolitik; högerens nationalistiska motiv och historiebruk härstammar till stor del från denna period.³⁸

Elvander menar att denna nationalistiska konservatism uppkom av en kombination av orsaker, dels under inflytande av en stark kontinental ideologisk tidsströmning, dels som en reaktion på den äldre officiella patriotism som den nya generationens högermän såg som steril och andefattig. Samtidigt artikulerades denna konservatism som ett svar på vad som ansågs vara ett liberalt och socialistiskt angrepp mot den rådande samhällsordningen.³⁹ Även Mithander ser 1905 som början på en ny konservativ nationalism bestående av storsvenska drömmar som byggde på en kolonisering av Norrland och ett exploaterande av de stora naturrikedomarna.⁴⁰

Unionsfrågan kom alltså att väcka en ny konservativ nationalism och mobilisera unghögerns namnkunnigaste ideolog Rudolf Kjellén politiskt. Det politiska engagemanget var ett arv från Kjelléns läromästare, statsvetaren och riksdagsledamoten Oscar Alin. Trots att den gamla unionskämpen och Norgeätaren hade avlidit 1900 kom hans dogmatiska ”lydrikesteori” – att Norge var statsrättsligt underordnat Sverige – att dominera delar av den konservativa diskursen kring unionsfrågan under dessa år.⁴¹ För den samlade högern innebar unionsupplösningen en nationell katastrof. Kjellén skrev följande i ett brev: ”då första skoveln mull fallit på unionens likkista, utan klockringning, utan heder, som det plägar ske vid självspillingars grav”.⁴² Samtidigt utvecklade Kjellén sitt isolationistiska program, i vilket han var tydlig med att det inte fanns några geopolitiska möjligheter för en återerövring av Norge.⁴³ Till följd av detta krävde Kjellén nationell samling kring ett positivt konservativt reformprogram, som växte fram med paroller om allmän rösträtt och ekonomiska och sociala reformer.⁴⁴ Detta program stod i kontrast till de röster som betonade krav på återerövring eller annan svensk expansionslust.

Adrian Molins åsikter om unionsupplösningen syns allra tydligast i hans första bok *Svenska spörsmål och kraf* (1905). Molin hävdade där att själva grundproblemet med unionen hade uppkommit redan vid dess födelse, genom att den svenska så kallade brödraskapsmentaliteten hade erkänt den norska nationalismen. Han beklagade att Sverige inte hade tvingat ”Norge till respekt för unionen, så som man uppfostrar en själfsvåldig kvinna”.⁴⁵ Samtidigt hade enligt Molin

denna våldsamma uppfostringsteknik varit otänkbar för den svenska staten, eftersom det svenska folket älskar ”freden öfver allting, och det vill ingenting. Eller det har varit så nu länge. Ingenstädes ha den moderna tidens alla sjukligt sentimentala rörelser funnit mottagligare mark än hos det svenska folket.”⁴⁶

Den expanderande industrialismen var ett av de främsta målen för Molins tirader. Han påstod att kombinationen av upplysningsideologiernas uppkomst och 90 år av fred hade ”försoffadt” svensken genom den ”moderna vanföreställningen om fredens välsignelse”.⁴⁷ Enligt Molin uppstod inte den sanna livskraften ur fred och lugn utan ur striden. Idén om kriget som kulturell katalysator föregrep den kommande aktivismen under världskriget.⁴⁸ Molin menade att ”endast döden och grafven ge frid. Har det varit den friden det svenska folket önskat?”⁴⁹ Oavsett om det var gravkammarens sista vila som det fredsälskande svenska folket hade önskat sig eller ej tyckte Molin att det fanns ett stråk av hopp i unionsupplösningens dystra faktum. Upplösningen hade nämligen gett ”svenska folket på nära håll en känning af *handlingens* betydelse”.⁵⁰ Den markerade slutet på alla de demoraliserande nederlag som hade kantat personalunionens sista decennier, och som enligt Molin var ett av de hinder som stått i vägen för en nationell samling.⁵¹

Vid en tillbakablick några år senare riktade Molin kritik även mot de förra konservativa statsministrarna Erik Gustaf Boström och Johan Ramstedt, varav den senare hade efterträtt Boström under ödesåret 1905. Molin ansåg att de båda herrarna var symptom på högerens opportunist och sedermera ”utblomning”, vilket fick honom att hävda att den gamla högern ”dragits ur spelet” i och med 1901 års försvarsreform. Deras unionspolitiska strävanden hade slutligen gjort dem överflödiga.⁵²

Spörsmål och krav

Det finns anledning att reflektera kring uppkomsten och betydelsen av Molins politiska stridsskrift *Svenska spörsmål och kraf*, som skulle kunna sägas vara det första moderna kulturkonservativa program-

met i Skandinavien.⁵³ Kjellén kallade den ”[e]n bok som strålar af intelligens och blixtrar af sanning”.⁵⁴ Vitalis Norström fortsatte med åskvädersmetaforiken i sin egen recension av boken, där Molins verk fick omdömet att vara ”[s]ommarens politiska åskväder [som] kastar en blixtbelysning över vår utveckling”.⁵⁵ *Svenska spörsmål och kraf* var inspirerad av den tyska antimodernisten och kulturkritikern Julius Langbehns programskrift och oväntade storsäljare *Rembrandt als Erzieher* (1890).⁵⁶ Till en början var skriften tänkt att vara ett samarbetsprojekt mellan Molin och Hjalmar Haralds. Denne betonade i ett brev till Molin 1904 behovet av ett nationellt reningsbad och ansåg att Molin hade skapat ”stora och starka tankar” om hur Sverige skulle omdanas. För att uppnå detta ”nya, evigt unga Rike” behövde ”hela Norden sättas i blod och brand”.⁵⁷ Vi bör dock inte dra för stora slutsatser av dessa dramatiska ord; denna typ av retorik var inte ovanlig i varken socialistisk press eller i litteratur som Verner von Heidenstams diktverk i *Ett folk* från 1899.⁵⁸ Samtidigt är det tydligt att hyllningsorden till Molin ekade av samtidens konservativa unionsmisär. Haralds och Molins samarbete avbröts av personliga motsättningar innan Haralds skrivit klart sina delar och därmed blev boken Molins eget verk.⁵⁹

Att Molin kände att hans skrift hade hamnat rätt i tiden var tydligt i hans korrespondens med likasinnade. I ett brev till Norström den 12 augusti 1905 skrev han att ”nu råder den upprörda nationella stämning, i vilken de [svenskarna] ha möjlighet att bottna”.⁶⁰ Det var inte enbart ackumulerad patriotisk bitterhet som genljöd utan även en framtidstro grundad på utsikterna för ett nytt konservativt projekt. För att sjösätta detta projekt behövde Molin utveckla en kritik mot den gamla konservatismen, som han ansåg hade nått vägs ände. Ett tydligt exempel på detta var att Molin hävdade att den gamla högern inte förstod att tiderna hade förändrats:

De gamla statsidéerna försvaras väl ännu blott af en och annan gengångare från den doktrinära frihandelns dagar, utan känning med tiden, de nya ha dock ingalunda brutit igenom. Statens skyldigheter i fråga om arbetslagstiftning m. m. äro ju erkända. Men ännu behärs-

kas staten af de kapitalistiska intressena: regeringens medlemmar, ämbetsmännen o. s. v. äro på det ena sättet eller det andra beroende af kapitalisternas penningar, men framför allt, kapitalismen behärskar i stor utsträckning folkrepresentationerna. När därför de små i samhället ropa på statens hjälp och skydd, så ha de icke mycket att vänta. Det veta de också. Därför ställa de samtidigt ett annat kraf: nya grunder för folkrepresentationen. *Folket* skall ha inflytande i statens angelägenheter.⁶¹

Den gamla regimens tröghet och nära kontakter med näringslivet var enligt Molin komprometterande och berättigade att de små i samhället krävde sin rätt till inflytande. Han tyckte således att kravet på allmän rösträtt från ”arbetarmassorna” utgick från de individualistiska grundprinciper som uppstått i ”kapitalismens och industrialismens samhälle”.⁶² Den allmänna rösträtten var således ett kampmedel i striden mellan olika klassintressen, eller som Molin formulerade det: ”Demokratien är reaktionen mot industrialismens överdrifter, men bägge ha sin rot i individualismen.”⁶³ Denna koppling är intressant eftersom den skapade en kritik där kapitalismen och arbetarklassen kunde ses som två sidor av samma mynt. Molin utvecklade detta synsätt ytterligare när han framförde att det inte gick att ”arbeta på landets utveckling i modern riktning, på uppkomsten af en storindustri o. s. v. men tro sig slippa demokratien. Det vore en illusion.”⁶⁴ Kunde samhället skapa ett allmänt välstånd utan att behöva offra de historiskt situerade gemenskaperna? *Svenska spörsmål och kraf* var ett svar på denna fråga och skriften kan även ses som det första försöket till en samlad redogörelse för unghögerns ideologi.

Om vi ser till vad unghögerns främsta riksdagsledamot Rudolf Kjellén motionerade om i riksdagen under denna tid handlade förslagen framförallt om nationalisering av naturresurser, expropriering för infrastruktur och i viss mån arbetsskyddslagstiftning, men även om statliga krediter, garantier, regleringar och tullar för att öka konkurrenskraften och samtidigt kontrollera kapitalismen.⁶⁵ Historikerna Rolf Torstendahl och Åke Sundell och statsvetaren Patrik Hall menar att detta tyder på en form av konservativ antikapitalism.⁶⁶ Ett

alternativt sätt att se på Kjelléns förslag är att det inte var ett uttryck för ett antikapitalistiskt credo utan snarare för en antiindustrialistisk tendens: Kjellén såg kapitalismen som värdeskapande i materiell mening men samtidigt etiskt värderingsförstörande. Historikern Jeffrey Herfs begrepp ”reaktionär modernism” kan med fördel appliceras på unghögerns motstånd mot delar av det kapitalistiska samhället. Begreppet är ett sätt att förklara den revolutionära konservatism som uppkom i Weimarrepubliken under mellankrigstiden. I denna idéströmning blandades upplysningsidéer om teknisk utveckling med en romantiserande pastoralism.⁶⁷ Unghögern och Molins idéer anknyter tydligt till denna dubbelhet, och den nationella samlingen som unghögern försökte att skapa bestod både av socialt engagemang och reformiver med utgångspunkt i ett agrarnationalistiskt svärmeri för den svenska naturen och kulturen.⁶⁸ Det var denna jordbruksromantik som resulterade i att den samtida kapitalistiska industrialismens framfart sågs som ett hot mot folkets ”naturliga” gemenskap. Även epifenomen som den ökade urbaniseringen, som gav upphov till misär, och emigrationen var återkommande farhågor. Allt detta sammantaget kom att skapa den utgångspunkt som Molins Norrlandskoloniseringsintresse utgick ifrån. Samtidigt var koloniseringen inte ett teknik- eller framstegsfientligt projekt – tvärtom, det var teknikutvecklingen under industrialiseringen som gjorde projektet möjligt.⁶⁹

Nils Edling har skrivit om det han kallar ”den farliga industrialiseringen” och menar att kritik mot industrialiseringen inte var ovanlig bland högermän under denna tid.⁷⁰ Pontus Fahlbeck – som omskrivs i ett annat kapitel i denna antologi – varnade redan 1893 för att industrin endast skulle vara en tillfällig huvudaktör i samhällsekonomin och när förändringen av industrins centrala roll väl kom skulle den föra med sig svåra konsekvenser.⁷¹ Detta synsätt kan ställas mot Vilhelm Lundströms storsvenska visioner om framväxten av Sverige som det stora europeiska industrilandet.⁷²

Molins jordbrukspolitiska strävanden var ett försök att lösa den befolkningspolitiska grundvalen för industrin.⁷³ Frågan om jordbruket skulle kunna ses som en ideologisk konflikt i Molins politiska program,

men om vi betraktar det som ett utslag av reaktionär modernism blir argumenten logiska. Den reaktionära modernismen kopplade isär materialism och teknik. Det senare gynnade den egna kulturutvecklingen, medan den själlösa materialismen var ett genom socialism och västerländsk kapitalism importerat samhällsproblem.⁷⁴ Enligt Molin var industrin helt central för en fungerande arbetsmarknad och han sammanband industrin med både befolkningsfrågan och den svenska emigrationen.

För att den svenska industrin skulle kunna bli det verktyg för samhällsbygge som Molin föreställde sig behövde den förändras. Konfliktlinjen skulle inte stå mellan arbetsgivare och arbetare, utan den ideologiska tonvikten skulle ligga på nationens bästa. *Svenska spörsmål och kraf* kan således ses som ett försök att hantera den motsättning som utgjorde kärnan i den reaktionära modernismen, nämligen bevarandet av den förlorade samhällshierarkin genom skapandet av det nya samhället.

Högerreformism

Unghögerns reformprogram var inte unikt inom den svenska högern. Även den Lindmanska regeringen (1906–1911) förde en för samtiden reformvänlig politik.⁷⁵ Jämfört med den politiken var Molins reformidéer betydligt mer radikala. Molin vände sig emot vad han ansåg vara en politisk tafatthet som behärskade den svenska högern. Eftersom den Lindmanska regeringen hade hållit sig kvar vid makten i en så kallad kampregering efter 1908 bidrog den till att ”barrikadera utvecklingens naturliga väg till demokratiens konsolidering med staten”.⁷⁶ Dessutom hade Molin till skillnad från Lindmans ministär en vilja att inkludera andra politiska element i sitt projekt. Han räknade in såväl vissa liberaler som representanter från socialdemokratin i unghögerns tankesfär. Den gemensamma nämnaren var att det fanns personer inom dessa grupper som kunde omfamna ett ”konservativt statsintresse och folkligt reformarbete”. Kjellén hade en liknande poäng när han skrev att det vore lika berättigat att tala om ungvänster som unghöger eftersom åtskillnaden främst var historiskt betingad.

Eftersom unghögern uppstått ur unions-, tull- och försvarsfrågorna kunde den aldrig vara ett vänsterprojekt.⁷⁷

År 1916 lanserade Molin drömmen om ett nytt parti, något han hade helt avvisat som idé innan, som var tänkt att fungera som ett alternativ till de gamla partierna.⁷⁸ Detta parti skulle enligt Molin bestå av en ny nationell och progressiv kader och förena ”*konservativt statsintresse och folkligt reformarbete*”.⁷⁹ Det var ett uttryck för att den radikalkonservativt färgade unghögern försökte hitta nationellt gemensamma associationspunkter för att skapa en ny och bredare rörelse. Detta sätt att förstå denna samlingsökande rörelse kan ses som en förlängning av Kjelléns tanke om en nationalsocialism i stället för klasssocialism. Något han utvecklade i sin skrift *Partier och idéer* (1910): ”en socialism ovanför partitillfälligheterna, i idéernas rike” där solidariteten omfattade hela folket och inte begränsat till enskilda personer eller klasser.⁸⁰ Att prata om nationalsocialism istället för klasssocialism handlade inte bara om ett allmänt gemenskapsvurmande, utan också om en återkommande oro för det ”underbefolkade” svenska territoriet där ingen klass var stark nog att styra eller försvara det som Kjellén beskrev som statsskeppet.⁸¹ Liknande tankegångar går att finna i Norströms politiska program *Den nyaste människan* från 1906, där han utgick från att den enda ideologiska världs- och samhällsåskådning som skulle kunna göra anspråk på en position ovanför partipolitiken var konservatismen.⁸²

Aversionen mot partipolitik var utbredd inom den svenska högern, men den skapade samtidigt förutsättningar för en ideologisk öppenhet och idéer om olika folkgemenskaper och samlingar. I likhet med Kjelléns tidigare programidéer formulerade Molin i DNS en utopisk idé och en önskan om ett framtida svenskt reningsbad:

Det största resultatet af dess [von Otters ministär] arbete var 1901 års härordningsreform, som mer än något annat pekar framtiden emot: ett svenskt folk, disciplineradt till arbete och till försvar af sitt arbetes frukter. Under de åren [runt unionsupplösningen 1905] ha öfver huvud de friska andliga krafter verkat, som till slut skulle öfvervinna vårt onda, vår pessimism, vår nationella apati, och rensa luften, så att

det nu kan kännas som att lefva under en himmel, klarnande till blå efter långa, tröstlöst gråa dagar.⁸³

För att komma till rätta med ”socialistisk klassegoism” och konservativ reformfientlighet presenterade Molin 1914 ett nytt idépolitiskt begrepp: ”konservativ framstegspolitik”.⁸⁴ Denna politik skulle vara en lösning på både högerens och vänsterns problem. Molin ansåg att den svenska högern med känslsamheten som vägledare värnade rikets intressen men inte hade mycket till övers för folkets dito. Vänsterns problem var det omvända: där gick folkets väl före rikets. Molins slutsats var att ”högern *vill* inte reformera, och vänstern *kan* inte”.⁸⁵

Både Kjellén och Molin ville med sina politiska program överbrygga skillnaderna mellan arbetstagare och arbetsgivare och på så vis erbjuda ett alternativ till både socialism och svensk högerpolitik. Molin hävdade att även om den ”nuvarande högern” otvivelaktigt var väsentligt olik den äldre ”gammalmanshögern” och att det fanns antydningar om en inneboende ”progressiv kraft” saknades framåtsträvande visioner som inte bara var ekonomiska.⁸⁶ Enligt Molin tjänade högerens idéer framför allt de mest besuttna och till tanken var det således ett ”uträgladt öfverklassparti” som hade svårt att förstå småfolkets armod. Han hoppades att den yngre generationen högermän skulle ”höja sig öfver sitt partis begränsning” och begripa att det inte var ”möjligt hvarken att sätta sig emot eller gå omkring de [arbetande] massornas kraf på bättre och tryggare lefnadsvillkor”.⁸⁷

Molins kritik av svensk höger handlade ofta om att peka ut dess okunskap eller ofullständiga tänkande. Hans slutsats var därmed att högerens egenintresse hade inlemmats i de olika klasskonfliktsfrågorna på ett ofördelaktigt sätt, om viljan var att appellera till en större del av befolkningen. I kontrast till denna kritik var Molin mycket sympatiskt inställd till de svagaste samhällsgruppernas egenintressen, eftersom dessa främst hade uppkommit till följd av kapitalets frammarsch, även om han aldrig kunde acceptera hur vänsterns strävanden för en bättre tillvaro tog sig uttryck.

Rösträttsfrågan

Kampen om rösträtten kan ses både som en yttre och inre kamp i det svenska politiska livet.⁸⁸ Annika Berg och Martin Ericsson har diskuterat det de kallar ”rösträttens skiftande gränser” i sin antologi om rösträttens begränsningar. De konstaterar att det inte finns någon allmänt vedertagen definition av allmän rösträtt och att rösträttens gränser är ett resultat av historiska processer, politiska och sociala konfliktlinjer och debatter.⁸⁹ Rösträttsfrågan inom den spretande konservativa rörelsen har främst uppmärksammats för sin demokratiskepsis. Men rösträtten spelade en viktig roll i både rörelsens interna politiska debatt och hur de positionerade sig i relation till andra politiska inriktningar. Redan 1902 hade den gamla sparsamhetssinnade lantmannakonservatismen trängts undan till förmån för ett mer moderat och reformvänligt högerparti som hade allmän rösträtt i andra kammaren från 25 års ålder och proportionella val i sitt politiska program. Denna mer positiva syn på rösträtten hade utvecklats ur bland annat Harald Hjärnes förening – och slagord – Försvar och reformer. Hjärne förde fram sambandet mellan allmän värnplikt och allmän rösträtt och därmed formulerades politiska rättigheter för breda samhällslager från ett konservativt håll.⁹⁰ Enligt Elvander var detta skifte dels en effekt av industrialismens snabba expansion, dels ett valtaktiskt grepp för att beröva liberalerna den viktigaste punkten i deras politiska program.⁹¹ Ett ställningstagande för rösträtt kom även att inkorporeras i Allmänna valmansförbundets (AVF) första politiska program efter påtryckningar från godsägaren och frihandelsfantasten Hugo Tamm.⁹²

De båda högerledarna Arvid Lindman (AVF) och Ernst Trygger (Nationella partiet) var ambivalenta inför det demokratiska styrelseskicket och kunde i ett och samma anförande både kritisera det demokratiska systemet och koppla det till försvarsfrågan, som Hjärne, och det fosterländska projektet. Torstendahl menar att denna ambivalens inte var någon paradox utan ett försök från högern att fylla demokratibegreppet med egna positiva konnotationer. Demokratin var för det konservativa projektet inte en överideologi utan en av flera

möjliga former av ”folkstyre”.⁹³ Torstendahls tolkning går även att applicera på Molins tankevärld. När Molin tog sig an rösträttsfrågan och varför den kommit att växa sig stark gjorde han en närmast historiematerialistisk analys. Enligt Molin följde kraven på demokrati och allmän rösträtt modernitetensutvecklingen och storindustrins segertåg.⁹⁴ Demokratikravet var i själva verket ett kraftuppbåd mot den moderna industrins doktrin att ”den late får svälta ihjäl” och mot

bondeegoismens, de trånga vyernas och den feiga gubb-betänksamhetens land som inbillar sig, att man kan hejda denna naturligt gifna utveckling med konstgrepp, med den proportionella valmetodens spindelväfsgiller och annat dylikt. Som man ville hejda ett järnvägståg med ett hönsgårdsnät.⁹⁵

Trots att Molin ansåg att det enda som kunde hejda en ökad demokratisering och folkmakt var en ”statsmannamässig socialpolitik” i Bismarcks anda hade han inga illusioner om att det skulle kunna genomföras i rådande samhällsordning. Enligt Molin hade högern inte de visionerna utan kämpade ännu för en ren ”statusquokonservatism af gammalhögerns kött och blod”.⁹⁶ Han vände sig även emot den svenska högerns vurm för proportionell rösträtt.

Kjellén hade haft liknande åsikter som Molin men hade accepterat proportionalismen 1907 för partipolitiken och ”försoningens skull”.⁹⁷ Därmed stod Molin och hans talorgan DNS i opposition till den politiska högern. Enligt Molin hämmade proportionalismen den konservativa idéutvecklingen och satte partierna framför enskilda politiker.⁹⁸ Högerns strävan att upprätta hinder för folkets inflytande och på så vis skydda sina egna privilegier var fel väg att gå. Molin ansåg att kampen för demokrati var berättigad, samtidigt fick den aldrig vara ett slutmål. Demokratins roll var att avveckla det ”nuvarande kapitalistiska samhällets missförhållanden”. Parallellt med denna utveckling skulle den livsåskådning som låg bakom dess uppkomst ”obarmhärtigt bekämpas”.⁹⁹

”Huru många fat bläck och trycksvärta ha inte spillts på rösträttsfrågan!” skrev Molin närmast indignerat i första numret av DNS.¹⁰⁰ Hans kritik slog mot arbetare som gjort rösträtten till ett ”lifsbehov”, mot liberalernas utopiska vision om rösträtten som bidragit till socialt missnöje samt mot de konservativas trångsynthet på det sociala området.¹⁰¹ Molin hävdade att det svenska samhället befann sig i en övergångsperiod mellan liberalism och någonting högre och på grund av industrialiseringen var demokrati ett oundvikligt steg i processen.

I en analys efter införandet av den allmänna rösträtten visade Molin att han hade ändrat uppfattning och förkunnade att rösträtten blivit ett anfallsvapen för arbetarklassen – ”det femte ståendet” – att erövra makten i samhället. Molin frågade sig hur borgerligheten skulle kunna ”bygga vallar kring odlingen” mot ett sådant ”fruktansvärt vapen”.¹⁰² Det blir tydligt att Molin tyckte att arbetarklassens fokus på rösträtten var ett monumentalt felsteg som dessutom hade närts av kampanjer mot de gamla hierarkierna. För att påvisa det han ansåg vara den liberala skulden till detta samhällsomstörtande element använde Molin en klassisk konservativ tankefigur, nämligen det oansvariga i att predika frihetens evangelium som vägen till lycka utan att varna för frihetens konsekvenser. Dessutom talar man inom konservativt tänkande inte om en frihet i singular utan om friheter i plural. En gränslös frihet slukar till sist sig själv, men finns det flera friheter måste det också finnas maktfördelning.¹⁰³

Rudolf Kjellén kom under sin tid som högerilde att återigen ställa krav på allmän rösträtt. Det var första punkten i skriften *Ett program – nationella samlingslinjer*, som publicerades 1908. Allmän rösträtt för män var en del av ett alternativt positivt reformprogram som utformades som svar på både socialdemokratiska och liberala strävanden samt den Lindmanska rösträttsreformen året innan. Befolkningsfrågan, fattigdomen och folkets allmänna leda skulle förbytas i ”livsmod och livsglädje”. En folkvitaliseringspolitik som skulle byggas genom reformer och på de konservativa grundpelarna ”[t]ron, altare, egendom och objektiv rättvisa”.¹⁰⁴

Det var vad Kjellén kallade ”klassegoismen” som för unghögern klingade mest illa i den socialdemokratiska agitationen. Molins tankar

var således inte långt ifrån Kjelléns på detta område.¹⁰⁵ Här gjorde sig den reaktionära modernismen återigen gällande i unghögerns ideologiska program: å ena sidan ville man bygga det nya landet på materiella tillgångar och innovationer, å andra sidan tyckte man att varken arbetarklassen eller dess motsats kapitalisterna kunde förstå jordens mytiska karaktär.

Det är tydlig skillnad mellan hur Molin analyserade demokrati-begreppet före och efter den allmänna rösträttens införande. I de tidigare texterna ville han se den frambrytande radikalismens idéer som ett steg på vägen mot ett korporativt och andligt förfinat samhälle, i de senare var han mer defaitistisk och polemisk. Samtidigt försvann inte de utopiska tankegångarna helt. Fascismens och därmed korporatismens seger i Italien fick Molins ideologiska patos att återkomma och han började i större utsträckning än tidigare att gravitera mot Sveriges nationella ungdomsförbund (SNU) eftersom de flesta av hans tidigare ideologiska bröder antingen dött eller rört sig bort från radikalkonservatismen.

Avslutande diskussion

I ett brev daterat den 10 augusti 1905 skrev Vitalis Norström till Molin angående den senares politiska strävanden: ”ditt personlighetslif avancerat så långt till vänster, att du lämnar de flesta af det ’unga Sverige’ långt bakom dig”.¹⁰⁶ Det Norström försökte sätta fingret på verkar ha varit det motsägelsefulla i Molins förutsägelser, problemformuleringar och föreslagna lösningar. Precis som Norström påpekade finns det en rad motsägelsefulla tankekonstruktioner i unghögerns politiska projekt. Det saknades ett homogent ideologiskt program, tvärtom kunde unghögern ses som en mycket spretig ideologisk sammanslutning. Att unghögern var en idéströmning som inte förmådde producera en enhetlig ideologi, även om de försökte, måste förstås i ljuset av att alla ideologier behöver en viss balans mellan enhetlighet och vildvuxenhet för att kunna överleva. Mot bakgrund av detta har unghögerns eftermäle som part i den inom-konservativa kampen under det tidiga 1900-talet färgats av det faktum att de var historiens förlorare. Det

finns också andra förklaringar. Den svenska unghögern var under flera kritiska faser i svensk politisk historia i opposition inom svensk höger i lägen då de konservativa satt i regeringsställning. Det ligger i oppositionens natur att deras tankar och slagord är mer radikala än de styrandes. Därtill blev staten under mellankrigstiden i allt högre utsträckning ett redskap för socialdemokrater och liberaler på grund av valframgångar och framflyttade positioner, vilket fick svensk höger att hysa farhågor inför framtiden. Det var dock först under 1930-talet som det i högerkretsar talades om ”den eviga reträtten”.¹⁰⁷

Den reformvillighet som vi kunnat se hos Molin under 1900-talets första decennier inkluderade alla politiska riktningar. Framför allt inom de oppositionella och utomparlamentariska krafterna var det ideologiska landskapet rörligt. Unghögern kan liknas vid den tidiga socialdemokratins vänsterrenegater eftersom rörelsen blev en samlingspunkt för en radikal opposition mot riksdagshögerns parlamentariska anpassningspolitik. Molins politiska särställning kan tolkas i ljuset av att han var en drivande kraft i att sammanföra sociala rättigheter, drömmar om en norrländsk kolonisation och storsvenska idéer till ett högerradikalt reformprogram. Molin utkämpade således en ideologisk strid med både vänstern och högern. Demokratibegreppets förändrade innebörd under perioden 1905–1923 pekar mot en politisk ambivalens när det gäller hur unghögern och Molin förhöll sig till samhällsutvecklingen. Under åren före regeringen Lindmans rösträttsreform 1907 betraktade Molin den allmänna rösträtten först som ett måste, men över tid som ett nödvändigt ont och slutligen som en återvändsgränd. Det verkar som att hans ideologiska motstånd växte ju närmare den svenska partihögern kom hans egna åsikter. Att Molin förefaller ha varit en motvallsideolog förstärker bilden av honom som en omedgörlig teoretiker.¹⁰⁸ Det betyder inte att Molin aldrig omvärderade sina åsikter. Tvärtom hände det relativt ofta. Däremot gjorde han det inte vid brytpunkter, som 1907 när det gällde proportionalismen eller 1910 när stora delar av unghögern ställde sig bakom den partipolitiska högerpolitiken.

Molins texter var märkta av en påtaglig leda när han skrev om att så få konservativa ville lyfta blicken mot mer visionära mål. I kontrast

mot det ”skynda långsamt”-ideal som är klichébilden av konservatismen ville Molin skynda på förändringen även när den enligt honom själv gick åt fel håll. Hans tankar om historisk förändring kan förstås mot bakgrund av hans idéer om att det liberala samhället inte var något som kunde stoppas, samtidigt som han var övertygad om att det endast var en övergående fas. Detta historiefilosofiska tankesätt ser vi tydligast i rösträttsfrågan men det är närvarande i hela hans ideologiska produktion.

Ett sätt att förstå Molins ideologiska tvetydighet är att tillämpa sociologen Carl-Göran Heidegrens idé om konservatismens etos. Heidegren menar att den konservativa moralen alltid behöver vara provisorisk i sin natur. Därmed blir konservatismens etos ett avsteg från den principiella och allena rådande moralen som kännetecknar utilitarism och kategoriska imperativ. Det finns således en inbyggd skepsis till dogmatisk principfasthet då dogmatik försteltnar tanken. I stället framhålls en pluralistisk etik som utgår från att det finns flera moraler i betydelsen att olika plikter har olika och av varandra oberoende ursprung.¹⁰⁹ Detta etos skapar en pragmatisk underton i det konservativa tänkandet som även återfinns i Molins tankevärld. Ett uttryck för detta var Molins omvärderande av ideologiska ställningstaganden och att hans argument byggde på en historiskt situerad moral gentemot sina politiska motståndare.

I uppbyggnaden av någonting nytt ingår att det nya ställs mot det gamla. I fallet unghögern, genom Adrian Molin, är detta tydligt. Det är symptomatiskt att det han kallade ”statusquokonservatism” och ”gammalmanshöger”, det vill säga den samtida svenska högern, hela tiden följde vad unghögern ville åstadkomma. Han ställde kapitalistiskt egenintresse och privilegieförsvar mot social reformvilja och antiindustrialism. Molins kritik mot den gamla högern var omfattande och ousinlig. Samtidigt graviterade Molin ständigt och nästan sentimentalt mot den gamla högers historiska strider och kamper. Enligt honom själv var hans politiska hemvist historiskt betingad och byggde både på lojalitet gentemot de historiska aktörer som hade gått före honom och på en aversion mot de krafter som försökte omstörta ett samhälle som han ansåg att de inte förstod.

Molin drev de flesta motsättningar som han var involverad i till det yttersta. På detta sätt liknade Molin i sitt ideologiska temperament den franska konservativa föregångsgestalten och kontrarevolutionären Joseph de Maistre, som förkunnade: ”Varje regering är despotisk: det enda valet är att lyda eller göra uppror.”¹¹⁰ Det är tydligt att Molin främst valde upprorets väg och att han med tiden gjorde sig själv till nyckeln för den nationella samling han drömde om. Detta långt efter att Kjellén och Hjärne hade lämnat dessa samlingsvisioner som den sistnämnde redan 1907 kallade ”sentimentalt prat”.¹¹¹ Även under det tidiga 1900-talets socialdemokratiska och liberala uppgång var modernitetskritik av det slag som Molin hade framfört något som allmänt ansågs ha missat sitt historiska mål. På så vis förblir Adrian Molin enigmatisk. En radikal reaktionär sanningssägare vars ideologiska uppvisningskonst gick från kraftdyrkare och framtidsoptimist till en perifer bitterhetskverulant.

Molins avvisidor och förtjänster har kanske bäst beskrivits av journalisten Erik Wästberg, som kallade Molin en ”oförskämd idealist”.¹¹² Samtidigt blir hans ideologiska program mer lättförståeligt om vi går bortom personen Adrian Molin och tillämpar Jeffrey Herfs teori om den reaktionära modernismen. Den idévärld där teknik och historisk progression blandades med jordbruksromantik och kolonialism-drömmar för att skapa en ny andlig totalitet.

Noter

- 1 Noël O’Sullivan, ”Conservatism”, i Michael Freeden, Lyman Tower Sargent & Marc Stears (red.), *The Oxford handbook of political ideologies* (Oxford 2013) s. 293–295; Noël O’Sullivan, *Conservatism* (London 1976) s. 83.
- 2 De klassiska exemplen är Kommunistiska manifestet (1848) och Deklarationen om människans och medborgarens rättigheter (1789). Edmund Fawcett, *Conservatism: The Fight for a Tradition* (Princeton 2020) s. 3.
- 3 Fawcett (2020) s. 3–4.
- 4 Torbjörn Nilsson, *Mellan arv och utopi: Moderata vägval under hundra år, 1904–2004* (Stockholm 2004) s. 28; Nilsson är inte ensam om att diskutera detta problem, se även: E.H.H. Green, *Ideologies of Conservatism: Conservative Political Ideas in the Twentieth Century* (Oxford 2002) s. 2–3.

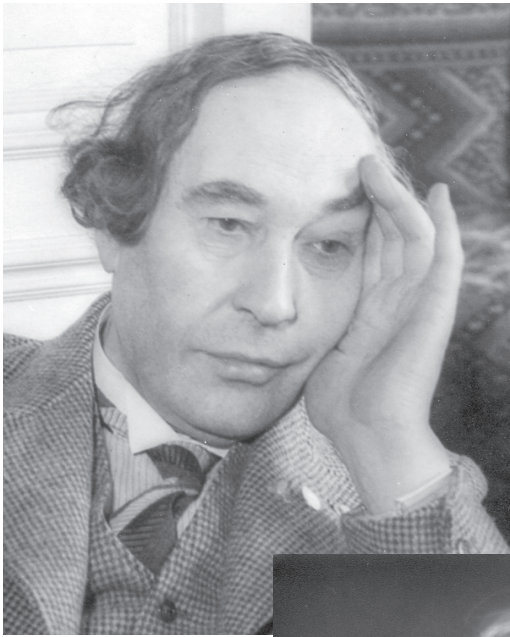
- 5 Däremot måste den borgerliga vänstern (liberaler och frisinnade), som fram till Bertil Ohlins tillträde som partiledare för Folkpartiet inte hade någon större vilja att samregera med de renodlade högerpartierna, att betraktas som ett vänsterparti.
- 6 O'Sullivan (2013) s. 295, 297, 299.
- 7 Jag kommer inte att studera Molins mest beforskade politiska företag, emigrationsfrågan och aktivismen under första världskriget. Studier om 1914 års idéer se: Mats Kihlberg & Donald Söderlind, *Två studier i svensk konservatism 1916–1922* (Stockholm 1961); Mart Kuldkepp, *Estonia Gravitates Towards Sweden: Nordic Identity and Activist Regionalism in World War I* (Tartu 2014); Sverker Oredsson, ”Stormaktsdrömmar och stridsiver – Ett tema i svensk opinionsbildning och politik 1910–1942”, *Scandia* 59:2 (1993); Tyrgils Saxlund, *1914 års idéer – en studie i svensk litteratur* (Stockholm 1975). Om emigrationsfrågan, se Anna Lindkvist, *Jorden åt folket: Nationalföreningen mot emigrationen 1907–1925* (Umeå 2007); Ann-Sofie Källemark, *Reaktionen mot utvandringen: Emigrationsfrågan i svensk debatt och politik 1901–1904* (Uppsala 1972).
- 8 Henrik Berggren, *Seklets ungdom: Retorik, politik och modernitet 1900–1939* (Stockholm 1995) s. 130. Prefixet ”ung” ska inte ses som en synonym till ”ungdom” utan som ett sätt att betona det nya i relation till det etablerade.
- 9 Historikern Christer Strahl har påpekat att unghögern förvisso kan ses som en marginell opinionsrörelse men att den i vissa frågor var av central betydelse, något som även jag vill uppmärksamma. Christer Strahl, *Nationalism och socialism: Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890–1914* (Lund 1983) s. 93.
- 10 Exempelvis Nils Elvander, *Harald Hjärne och konservatismen: Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922* (Stockholm 1961).
- 11 Conny Mithander, ”1905 – genombrottet för en ny konservativ nationalism” i Sven Eliaeson & Ragnar Björk (red.), *Union & secession: Perspektiv på statsbildningsprocesser och riksupplösningar* (Stockholm 2000) s. 209.
- 12 Rolf Torstendahl, *Mellan nykonservatism och liberalism: Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934* (Uppsala 1969) s. 63.
- 13 Nilsson (2004) s. 39.
- 14 Cit. i Elvander (1961) s. 294.
- 15 Nilsson (2004) s. 134–135.
- 16 Adrian Molin, *Riket och folket: Inlägg i svensk politik* (Stockholm 1916) s. 38–39.
- 17 Ett ofta negligerat faktum är att delar av den svenska socialdemokratin kring de första decennierna på 1900-talet visade ett intresse för unghögerns reformivrande konservatism. Det fanns flera anledningar till detta, dels innehöll unghögerns uppfattningar en kritik av den traditionella konservatismen, dels framstod dessa idéer som ett hot mot den socialdemokratiska reformpolitiken. Både personer från vänstern inom partiet, som exempelvis Arthur Engberg, och högersocialdemokraten Rickard Lindström använde sig av unghögerns argument för att kritisera det konservativa etablisemanget. Den socialdemokratiska rörelsen behövde helt enkelt förhålla sig till unghögern och dess rivaliserande sociala reformprogram. Mikael Hallberg & Tomas Jansson, ”Per Albin Hansson och folkhemsidéologins framväxt”, i Erik Åsard (red.), *Makten, medierna och myterna: Socialdemokratiska ledare från Branting till Carlsson* (Stockholm 1996) s. 162.
- 18 Michael D. Shepard, *Adrian Molin: Study of a Swedish Right-Wing Radical* (Evans-ton 1969) s. 67.

- 19 Både idéhistorikern Mats Persson och statsvetaren Nils Elvander har påpekat detta: Elvander (1961) s. 311, 317; Mats Persson, *Förnuftskampen: Vitalis Norström och idealismens kris* (Stockholm 1994) s. 308.
- 20 Molin (1916) s. 42.
- 21 Vitalis Norström, *Brev 1889–1916* (i urval utgivna av Elof Åkesson) (Stockholm 1923) s. 92.
- 22 Norström (1923) s. 208–209, 216.
- 23 Per Thullberg, ”Adrian Molin”, i *Svenskt biografiskt lexikon. Häfte 125* (Stockholm 1987) s. 639.
- 24 *Svenska Dagbladet* 3/3 1940, 11/8 1942.
- 25 Detta kom till ända 1906 då Lundström tvingades avgå i ”partidisciplinens namn” pådrivet av högerens mer moderata ledning. Elvander (1961) s. 288–289. För mer om Göteborgs *Aftonblad* och den allsvenska rörelsen se: Bengt Kummel, *Svenskar i all världen förenen eder! Vilhelm Lundström och den allsvenska rörelsen* (Åbo 1994).
- 26 Statsvetaren Ragnar Andersson ställde frågan om det inte var så att anti-proportionalisten Molins tidiga sorti från sitt arbete inom ledarredaktionen på SvD berodde på att chefredaktören Helmer Key valde att ge proportionalisten Gustav Cassel fria händer kring ledartexterna som behandlade rösträttsfrågan. Ragnar Andersson, ”Svenska Dagbladets högerorientering under åren 1907–1911”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 69:2–3, (1966) s. 247.
- 27 Ragnar Andersson, *Svenska Dagbladet och det politiska livet 1897–1918* (Uppsala 1952) s. 439. Se även *Det nya Sverige* (1907) s. 1–2.
- 28 SvD 31/5 1921.
- 29 Andersson (1952) s. 177; Elvander (1961) s. 302–303.
- 30 Stig Hadenius, Jan-Olof Seveborg & Lennart Weibull, *Partipress: Socialdemokratisk press och presspolitik 1910–1920* (Stockholm 1970) s. 215–216, 218. Däremot var den liberala vinkeln återkommande. Exempelvis publicerade folk rörelsemannen som kallades ”ett vandrande enmansuniversitet” E.H. Thörnberg här i flera krönikor om svensk liberalism.
- 31 Patrik Hall, *Den svenskaste historien: Nationalism i Sverige under sex sekler* (Stockholm 2000) s. 234; Nilsson (2004) s. 135.
- 32 *Det nya Sverige* (1907) s. 1.
- 33 *Det nya Sverige* (1907) s. 2–3.
- 34 Molin (1916) s. 46.
- 35 Molin (1916) s. 47–48.
- 36 Elvander (1961) s. 35–36.
- 37 Elvander (1961) s. 31.
- 38 Nilsson (2004) s. 136–137.
- 39 Elvander (1961) s. 5–10, 307.
- 40 Mithander (2000) s. 205.
- 41 Bo Stråth, *Union och demokrati: De förenade rikena Sverige-Norge 1814–1905* (Nora 2005) s. 312.
- 42 Cit. i Ruth Kjellén-Björkquist, *Rudolf Kjellén: En människa i tiden kring sekelskiftet, del 1* (Stockholm 1970) s. 286.
- 43 Carl Marklund, ”Stor är stark, men liten är listig: Kjelléns baltiska program och geopolitikens lärdomar för en perifer ’mellanstat’”, i Bert Edström, Ragnar

- Björk & Thomas Lundén (red.), *Rudolf Kjellén: Geopolitiken och konservatismen* (Stockholm 2014) s. 192.
- 44 Elvander (1961) s. 293.
- 45 Adrian Molin, *Svenska spörsmål och kraf* (Stockholm 1905) s. 194.
- 46 Molin (1905) s. 196.
- 47 Molin (1905) s. 196.
- 48 Liknande anti-pacifism var ett huvudtema i aktivisttidskriften *Svenskt Lösen* (1916–1918) som Molin var involverad i: Kihlberg & Söderlind (1961) s. 49, 51.
- 49 Molin (1905) s. 196.
- 50 Molin (1905) s. 197.
- 51 Molin (1905) s. 197.
- 52 Molin (1916) s. 5.
- 53 Ivar Andersson är inne på samma tanke men accentuerade Kjelléns skrift *Nationell samlings* (Stockholm 1906) medan Molins *Svenska spörsmål och kraf*, som jag menar är minst lika viktig, i stället fått ryktet att vara ett svenskt fascistprogram innan fascismen – vilket av allt att döma bygger på ett uttalande 1934 i SvD av Molin själv och ett enskilt brev från Knut Haglund 1935 som har uppmärksamats i forskningen. Ivar Andersson, *Arvid Lindman och hans tid* (Stockholm 1956) s. 65; Hall (2000) s. 232.
- 54 SvD 4/4 1906.
- 55 Persson (1994) s. 309.
- 56 Elvander (1961) s. 300; Langbehns bok spelade en viss roll i den svenska kulturdebatten vid denna tid. Även författaren Ola Hansson och filosofen Hans Larsson blev influerade av *Rembrandt als Erzieh.* För en vidare diskussion om Langbehns öde och ideologi se Teddy Brunius, ”Rembrandttysken och hans Morgondrömmar” i *Samlaren: Tidskrift för svensk litteraturhistorisk forskning* 85 (1964), s. 80–91; Per Landin, *Langbehns testamente: Ett tyskt århundrade i tio kapitel* (Lund 2017) s. 9–29.
- 57 Cit. i Hall (2000) s. 232.
- 58 För den socialistiska världsomstörtande och mångordiga agitationen och diktningen se Emma Hilborn, *Världar i brand: Fiktion, politik och romantik i det tidiga 1900-talets ungsocialistiska press* (Höör 2014).
- 59 Elvander (1961) s. 300. Detta verkar inte ha hindrat Molin och Haralds att samarbeta senare i bland annat *Det Nya Sverige*. Däremot hade Haralds planer att starta en egen tidskrift 1915 som med ”gott samvete söka konkurrera ihjäl hr Molins företag”. Kihlberg & Söderlind (1961) s. 29.
- 60 Cit. i Elvander (1961) s. 299.
- 61 Adrian Molin, *Svenska spörsmål och kraf* [andra upplagan] (Stockholm 1906) s. 61–62.
- 62 Molin (1905) s. 62–63.
- 63 Molin (1905) s. 62.
- 64 Molin (1905) s. 63.
- 65 Se exempelvis: AK Motion 1906:121; AK Motion 1907:228; FK Motion 1911:18.
- 66 Torstendahl (1969) s. 62; Åke Sundell, *Den svenska högerens assimilering av ekonomisk liberalism: Studier kring en ideologisk förändringsproblematik* (Lund 1989) s. 16; Hall (2000) s. 232.

- 67 Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich* (Cambridge 1984) s. 1–2.
- 68 Svenskhetskulten var inte unik för Molin och unghögern utan ett dominerande drag i sekelskiftets kultur och samhälle. Nils Edling, *Det fosterländska hemmet: Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 1996) s. 299.
- 69 Denna fråga utvecklas främst i Adrian Molin, *Jorden och folket: Ett program i kolonisationsfrågan* (Stockholm 1914).
- 70 Edling (1996) s. 99.
- 71 Edling (1996) s. 99–100.
- 72 Vilhelm Lundström, *Stormaktsdrömmar: Tal hållet i Upsala universitets aula den 6 november 1897* (Uppsala 1897) s. 12. Även socialdemokrater som Ludvig Nordström närde liknande drömmar om Sverige som industrialiseringens hjärta. Se Ludvig Nordström, *Pyramiden Sverige: om den nationella enheten* (Stockholm 1934) eller hans idéburna romankvartett *Petter Svensks historia*.
- 73 Molin (1905) s. 43–56.
- 74 Herf (1984) s. 2.
- 75 Elvander (1961) s. 293. Den största reformen var införandet av en grundlagsändring som införde proportionella val med allmän rösträtt, i andra kammaren, för män 1907.
- 76 Molin (1916) s. 11.
- 77 Molin (1916) s. 60.
- 78 *Det nya Sverige* (1907) s. 4.
- 79 Molin (1916) s. 60. [Molins kursivering]
- 80 Cit. i Elvander (1961) s. 306–307.
- 81 Marklund (2014) s. 187–189.
- 82 Vitalis Norström, *Den nyaste människan: vyer öfver vår kultur* (Stockholm 1906). Denna närmast antipolitiska linje återfinns även i Kjelléns tänkande när denne menar att högern var de partilösa parti ”vars enda önskan är att få leva i fred med sin vardagsgärning”, cit. i Elvander (1961) s. 292.
- 83 *Det nya Sverige* (1907) s. 2.
- 84 Ett begrepp som även, den för Molin förhatlige, Arvid Lindman använde i ett valtalt inför förstakammarvalet 1931 i Ökull den 2 augusti.
- 85 Molin (1916) s. 3.
- 86 Molin (1916) s. 33.
- 87 Molin (1916) s. 33–34.
- 88 Det finns en omfattande forskning om den svenska rösträttens historia. Se exempelvis: Josefin Rönnbäck, *Politikens genusgränser: Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921* (Stockholm 2004); Ebba Berling Åselius, *Rösträtt med förhinder: Rösträttsstrecken i svensk politik 1900–1920* (Stockholm 2005); Victor Lundberg, *Folket, yxan och orättvisans rot: Betydelsebildning kring demokrati i den svenska rösträttsrörelsens diskursgemenskap, 1887–1902* (Umeå 2007); Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud (red.), *Rösträttens århundrade: Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige* (Göteborg 2018); Annika Berg & Martin Ericsson (red.), *Allmän rösträtt?: Rösträttens begränsningar i Sverige efter 1921* (Göteborg 2021).
- 89 Berg & Ericsson (2021) s. 14–15.

- 90 Nilsson (2004) s. 135.
91 Elvander (1961) s. 162.
92 Nilsson (2004) s. 133.
93 Torstendahl (1964) s. 98–99.
94 Det är viktigt att tänka på att den allmänna rösträtt som Molin diskuterade var för män. Kvinnor var inte inkluderade i denna tanke.
95 Molin (1905) s. 63–64.
96 Molin (1916) s. 22–23, 51–52.
97 Cit. i Elvander (1961) s. 289.
98 Birger Hagård, *Nils Wohlin, konservativ centerpolitiker* (Stockholm 1976) s. 421.
99 Molin (1905) s. 65.
100 *Det nya Sverige* (1907) s. 19.
101 *Det nya Sverige* (1907) s. 19–23.
102 Adrian Molin, *Kris: Till belysningen av svensk demokrati* (Stockholm 1925) s. 49.
103 Carl-Göran Heidegren, *Den högra handens tendens* (Lund 2022) s. 14.
104 Elvander (1961) s. 294–295.
105 Elvander (1961) s. 296. Under 1920-talet kom SNU att fortsätta denna tradition att försöka appellera till en politik som gick bortom partiintressen styrda av egoistiska kalkyler. Berggren (1995) s. 130–131.
106 Norström (1923) s. 210.
107 Andersson (1956) s. 336.
108 Ett öde som även delas av Kjellén. Talmannen Johan Widén påstod att den store statsvetaren var en ”rabiati teoretiker med praktiskt omöjlig envishet”. Johan Widén, *Dagboksanteckningar 1914–1917* (Stockholm 1984) s. 40.
109 Heidegren (2022) s. 10–11.
110 Cit. från Fawcett (2020) s. 4.
111 Cit. i Elvander (1961) s. 408.
112 Erik Wästberg, *Tjugofyra herrar* (Stockholm 1939) s. 188.

”Osedlighetens apostlar”

Preventivmedelspropagandisterna Adamsson och den politiska offentligheten

Gunnela Björk

Kampen för sexualupplysning och preventivmedel har i historieskrivningen främst förknippats med Elise Ottesen-Jensen och RFSU som bildades 1933. Men det fanns förstås en förhistoria. Redan under årtiondena runt förra sekelskiftet tog enskilda aktörer – politiker, läkare och författare – offentligt upp frågan om barnbegränsning. Det är inte lika väl känt att det mellan 1910 och 1930 också var många socialister av olika schatteringar, främst kvinnor, som drev debatten: socialdemokrater, ungsocialister, syndikalister, vänstersocialister och kommunister.

Här är det två personer, Karin Hollman-Adamsson (1883–1958) och Nils Adamsson (1879–1939), som står i fokus. Bägge kom från arbetarklassen och riktade sig uttryckligen till arbetarklassen i den kamp för rätten till barnbegränsning som de såg som en del av kampen för ett socialistiskt samhälle. Det som framför allt skilde dem från andra sexualpolitiska aktörer vid den här tiden var dels deras klassbakgrund, dels att de omsatte sina idéer i handling genom att starta ett företag som sålde preventivmedel och abortredskap. Men de arbetade i motvind. Motståndet kom främst från den starka sedlighetsrörelsen och andra religiösa och konservativa krafter i samhället. Det manifesterades inte minst i lagstiftningen när Sveriges riksdag år 1910 beslutade om en ny lag, preventivlagen, även kallad lex Hinke,

som gjorde det straffbart att offentligen informera om eller uppvisa preventivmedel.¹

Denna lag skulle komma att drabba Karin och Nils Adamsson personligen såväl som deras företag. Men motståndet fanns inte bara i konservativa kretsar. Eftersom makarna kom från arbetarklassen saknade de, till skillnad från många andra förespråkare för barnbegränsning, både utbildning och intellektuella nätverk, det som brukar kallas kulturellt kapital. I debatten beskyldes de ofta för att vara ”osedlighetens apostlar” och ”geschäftmakare”. Det var helt enkelt inte legitimt, ansågs inte hederligt, att göra pengar på preventivmedel, varken i arbetarrörelsen, som makarna Adamsson själva tillhörde, eller i den radikala medelklass som så småningom också engagerade sig i de här frågorna.²

Oavsett samhällsklass kunde det straffa sig att offentligt diskutera sådant som hörde sexuallivet till. Men parallellt med att frågor om kvinnors rösträtt och delaktighet i samhällslivet kom upp på den politiska agendan var det allt fler som hävdade kvinnors rätt att själva få bestämma om de ville bli gravida eller inte, om de ville föda barn eller inte. I grunden handlade det om vem som skulle bestämma över kvinnans kropp – hon själv eller samhället. Sexualpolitiska frågor var på så sätt en del av kvinnoemancipationen och kampen för kvinnors medborgerliga rättigheter. Möjligheterna till barnbegränsning påverkade inte bara kvinnors vardag, hälsa och sexuella lust utan i hög grad deras möjligheter att lönearbeta och verka fackligt och politiskt.³

Genom att undersöka makarna Adamssons liv och gärning vill jag visa att sexualupplysning liksom information om och försäljning av preventivmedel och abortredskap under årtiondena runt förra sekelskiftet var politiska handlingar som inte bara utmanade yttrande- och tryckfrihetens gränser utan också det etablerade samhällets moralsyn och uppfattning om kvinnors rättigheter.

1890–1910 – åren före preventivlagen

Under årtiondena runt förra sekelskiftet förändrades Sverige från ett ståndssamhälle till ett klassamhälle, från ett jordbrukssamhälle till ett industrisamhälle. Den snabba moderniseringen födde nya tankar och öppnade tidigare okända horisonter där etablerade normer och värderingar utmanades. Det gällde inte minst kyrkans moraluppfattning och anspråk på att ha monopol på sanningen. Den samhälleliga diskussionen om vad som var anständigt och oanständigt, moraliskt och omoraliskt blåste av och till upp till full stormstyrka.⁴

Redan i slutet av 1700-talet hade frågor om nativitet och barnbegränsning diskuterats runt om i Europa, sedan den brittiske prästen och nationalekonomen Thomas Robert Malthus lanserat sin teori om att befolkningen i framtiden skulle öka snabbare än tillgången på livsmedel. Människor skulle med andra ord bli allt fattigare och hungrigare vilket i sin tur ökade risken för folkliga uppror. Därför förordade han barnbegränsning genom sena äktenskap och sexuell avhållsamhet. I slutet av 1800-talet reviderades hans teorier av de så kallade nymalthusianerna. Den svenska nymalthusianismen har undersökts ingående av historikern Hjärdis Levin, framför allt i hennes avhandling *Masken uti rosen* (1994). Hon visar att det fanns olika schatteringar bland dess förespråkare. Alla hävdade att fattigdom berodde på överbefolkning och att barnbegränsning därför var ett måste för att komma till rätta med de sociala problemen. Somliga menade att det därtill behövdes en samhällsomvandling i socialistisk riktning. Gemensamt för dem som kallade sig nymalthusianer var en positiv inställning till preventivmedel. Många lade också stark tonvikt vid preventivmedlens betydelse för rashygien. Det fanns läkare och andra debattörer som argumenterade för preventivmedel och sterilisering som ett medel för att, som det hette, öka kvaliteten på folkstammen. Rashygien eller eugeniken hade runt förra sekelskiftet hamnat högt upp på dagordningen i hela Europa. Både fysiska egenskaper och förmågor ansågs ärftligt betingade och vissa ”raser” ansågs bättre än andra.⁵

Några av nymalthusianismens första förespråkare i Sverige var nationalekonomen Knut Wicksell och den socialistiske agitatorn Hinke Bergegren. På 1880-talet argumenterade de offentligt för barnbegränsning och preventivmedel som ett sätt att komma tillrätta med fattigdom och den alkoholism och prostitution som följde i dess spår. Bägge talade också om vikten av sexuell njutning för kvinnan såväl som för mannen, vilket inte gjorde saken bättre i motståndarnas ögon. För motståndet var hårt, tiden långt ifrån mogen för deras budskap och skandalen ett faktum. Kritikerna fruktade att kunskaper om preventivmedel skulle få negativa konsekvenser för folkmängden, ekonomin, försvaret, för synen på äktenskapet men kanske framför allt för den allmänna moralen.⁶

Läkarkåren såg sig vid den här tiden som experter på det mesta som rörde människans reproduktiva funktioner. Ändå talade kåren länge ganska tyst om preventivmedelsfrågan, med några undantag. Först ut var en ung läkare, Hjalmar Öhrvall, som 1886 lät publicera en broschyr, *Försigtighetsmått i äktenskapet*, anonymt och med förord av Knut Wicksell. Öhrvall, som tydligt vänder sig till en bildad över- och medelklass, betonar i sin skrift att ett tillfredsställande sexliv är naturligt och hälsosamt för båda parter. Han beskriver de kvinnliga könsorganens anatomi och hur befruktning går till samt redogör för olika preventiva metoder: kondomer, spermiedödande medel, avbrutna samlag och säkra perioder. Han rekommenderar i första hand ett nytt preventivmedel: Mensingaringen eller pessaret. Fördelen sägs vara att det är en relativt säker metod som ger kvinnan kontroll över reproduktionen, nackdelen är att ett pessar bör provas ut av en läkare.⁷

I början av 1900-talet tog en annan läkare, fritänkaren och folkbildaren Anton Nyström, till orda i samma fråga. Han porträtteras mer ingående på annat ställe i den här antologin. Även Nyström var nymalthusian. I sin skrift *Könslifvet och dess lagar* (1903) propagerar han för sexualupplysning och preventivmedel. Samlag är, skriver han, viktiga för både den psykiska och fysiska hälsan och kondomer är ett sätt att komma tillrätta med tidens stora gissel, könssjukdomarna. Ett

annat skäl för preventivmedel är, menar han, att hindra fattiga och sjuka människor från att alstra barn av sämre kvalitet.⁸

Den första kvinna som offentligt talade om behovet av barnbegränsning var författaren Frida Stéenhoff. I sin skrift *Humanitet och barnalstring* (1905) skriver hon i klartext det hon tidigare antytt i flera av sina dramer: att preventivmedel ger kvinnor möjlighet till ett sexualliv för njutningens skull, minskar fattigdomen och besparar dem det lidande som alltför många graviditeter innebär för deras kroppar. Barn bör få födas önskade. Christina Carlsson Wetterberg påpekar i sin biografi över Stéenhoff att denna i likhet med de flesta nymalthusianer var välvilligt inställd till rashygienen och ansåg att ”undermåliga” människor borde hindras från att föda barn.⁹

Hur känslig frågan om preventivmedel var visar den upprörda debatt som utbröt 1909 när två kvinnliga läkare gav ut en handbok, *Handledning i sexuell undervisning och uppfostran*, där preventivmedel omnämndes på några sidor. Författarna fick kraftig kritik från den borgerliga kvinnorörelse som de själva tillhörde och tvingades göra avbön.¹⁰

Vid samma tid organiserade sig lokala grupper av sedlighetsförespråkare i Svenska Riksförbundet mot osedlighet i litteratur, press och bild. Den blev snabbt en inflytelserik organisation uppbackad av kyrkans män, akademiker och konservativa politiker. En annan kraftfull aktör var den borgerliga kvinnorörelsen med Fredrika-Bremer-Förbundet och Vita Bandet i spetsen. Vita Bandet var en kvinnlig nykterhetsförening som även hade bildat en underavdelning för sedlig fostran. Kvinnoorganisationernas linje var överlag att kvinnans sedlighet skulle värnas och mannens sexualmoral höjas.¹¹

Ytterligare ett argument mot preventivmedel var den sjunkande nativiteten, som bekymrade många konservativa tänkare vid den här tiden. Till dessa hörde Pontus Fahlbeck, som det står mer att läsa om på annat ställe i den här antologin. Han förklarade att det antika Grekland liksom romarriket hade gått under för att man börjat tillämpa barnbegränsning, som han kallade ”nationellt självmord”.¹²

Karin Hollman och Nils Adamsson

Som framgått var det människor med förankring i överklassen och med ett rejält tilltaget kulturellt kapital – radikala akademiker, läkare och författare – som var först ut med att offentligt förespråka preventivmedel, varav många var influerade av rashygieniska argument. Karin Hollman och Nils Adamsson hade en helt annan bakgrund och andra motiv.

Nils Adamsson växte upp i Norrland under ytterst fattiga förhållanden. Han var sin mors andra utomäktenskapliga barn. Efter bara två terminers skolgång fick Nils dra sig fram som diversearbetare. 1907 avtjänade han ett fängelsestraff för bedrägeri, för att något år senare etablera sig som företagare i Falköping. Affärsidén var att sälja preventivmedel per postorder, vilket snart ledde till livliga protester från sedlighetsivrarna i den lilla staden. 1911 flyttade han sin verksamhet till Stockholm och öppnade en butik för sjukvårdsartiklar på Tegelbacken på Norrmalm. Vid samma tid mötte han Karin Hollman. Hon kom, jämfört med Nils, från en mer skötsam och inte riktigt lika fattig del av arbetarklassen. De två blev snart ett par både privat och i företaget.

Nils Adamsson sympatiserade främst med ungsocialisterna, som var den bråkigare och anarkistiskt präglade grenen av den socialdemokratiska ungdomsrörelsen, medan Karin Hollman var en mycket aktiv ungdomdemokrat, medlem sedan 1905 i Södermalms socialdemokratiska ungdomsklubb där hon lärt känna bland andra Kata Dalström, Zeth Höglund och andra i partiets vänsterflygel. Nils och Karin var inte bara socialister utan också nymalthusianer som i Hinke Bergegrens efterföljd såg barnbegränsning som ett vapen i klasskampen. Arbetarklassen skulle aldrig kunna resa sig ur fattigdomen om den inte begränsade sitt barnantal. I sina skrifter hävdade de att överklassen försökte hindra arbetarklassen från att tillägna sig samma kunskaper som den själv hade om preventivmedel. Detta av oro för att ”den svenska folkstammen” skulle minska och att arbetarklassen därmed varken skulle producera soldater (kanonmat) till försvaret eller arbetare till den växande industrin, inklusive en reservarmé av

arbetslösa som medgav att arbetsköparna höll lönerna nere. De lyfte också fram de ensamstående mödrarnas utsatta situation, de utslitna kvinnorna som födde barn på barn samt det stora antalet illegala aborter. De betonade betydelsen av sexuell njutning för bägge parter, en omöjlighet utan preventivmedel, för både den psykiska och den fysiska hälsan. Behovet av att bekämpa könssjukdomarna var ett annat argument medan rashygieniska aspekter tillmättes föga vikt.¹³

Preventivlagen 1910

År 1910 kan ses som en vattendelare. Då blev frågan om offentlig information om preventivmedel både juridik och rikspolitik. Den utlösande faktorn var Hinke Bergegrens mycket välbesökta föreläsningar i Stockholms Folkets Hus våren 1910 under rubriken ”Kärlek utan barn”. Bergegren var en förgrundsfigur i den ungsocialistiska rörelsen och hade 1908 utslutits ur SAP på grund av sina alltför radikala och ibland våldsförhålligande idéer.¹⁴

Hinke Bergegren, som själv hade en borgerlig bakgrund, vänder sig uttryckligen till arbetarklassens män och kvinnor och kopplar samman de preventiva metoder han förordar med klasskampen. Han ställer sig solidarisk med kvinnor som blivit oönskat gravida och fördrivit fostret eller som efter förlossningen dödat ett oönskat barn. De har tvingats begå kriminella handlingar, säger han, eftersom männen och samhället lämnar dem i sticket.¹⁵ Efter mötet lär ett kuvert ha delats ut till åhörarna med reklam för preventivmedel. Det var Nils Adamssons lilla broschyr *Pris & Lärobok för Herrar och Damer* (1910). Den skulle snart komma att visas upp i Sveriges riksdag och anföras som argument för en skärpt lagstiftning.¹⁶

Hinke Bergegrens föreläsningar fick temperaturen att stiga i sedlighetsrörelsen. Under hård press från inflytelserika opinionsbildare lyckades justitieminister Albert Petersson på uppseendeväckande kort tid få fram ett förslag till en preventivlag, i praktiken ett tillägg till strafflagens paragraf om sårande av tukt och sedlighet. Redan vid månadsskiftet maj/juni 1910 var det dags att gå till beslut. Dessförinnan hade riksdagsledamöterna fått ta emot två skrivelser. Den ena,

med den tidigare nämnde Anton Nyström som initiativtagare, var undertecknad av 66 läkare som protesterade mot lagförslaget, främst med motiveringen att det skulle försvåra läkarnas arbete när patienter, av hälsoskäl eller som skydd mot veneriska sjukdomar, behövde ordineras preventivmedel. Den andra skrivelsen var från Svenska Kvinnors Nationalförbund, en paraplyorganisation för omkring 25 kvinnoföreningar i den borgerliga delen av kvinnorörelsen. Nationalförbundet var något av en motor i kampen mot prostitution och dubbelmoral, men även motståndare till fria förbindelser och preventivmedelspropaganda. I sin skrivelse vädjade förbundet till riksdagen att den måtte anta lagförslaget.¹⁷

Förslaget antogs med god majoritet av första kammaren. Men för en lagändring krävdes majoritet i bägge kamrarna och dagen därpå var det alltså dags för andra kammaren att ta ställning. Enligt riksdagsprotokollet inleder justitieminister Albert Petersson med att beklaga att det trots den sena timmen är så mycket folk på läktarna. Det tvingar honom att ”kläda åtskilligt vad som måste sägas i antydningens form”. Underförstått att om barnbegränsning bör man inte tala offentligt. I sitt långa anförande kallar han preventivmedel för ”ett smygande gift som kan moraliskt och fysiskt fördärva en hel nation” och lyfter särskilt fram Nils Adamssons lilla häfte *Pris- & Lärobok för Herrar och Damer* som ett varnande exempel.¹⁸

Historikern Elisabeth Elgán, som undersökt riksdagsdebatten, har visat att förespråkarna för lagen framför allt framhöll risken för ökad sedeslöshet och promiskuitet, särskilt bland unga människor. De som talade emot lagförslaget gjorde det från olika utgångspunkter. Socialdemokraten Carl Lindhagen, som har ett eget kapitel i den här antologin, talade om lagen som ett hot mot yttrandefriheten och hävdade att det var rimligt att fattiga människor önskade anpassa antalet barn efter sina ekonomiska resurser. Andra framhöll preventivmedel som ett skydd mot könssjukdomar. Om kvinnors rätt att slippa oönskade graviditeter hördes dock ingen orda.¹⁹

Efter en debatt som avslutades först framåt fyrtiden på morgonen den 2 juni bifölls lagförslaget även i riksdagens andra kammare

med röstsiffrorna 110 för och 96 emot. Den nya lagen skulle enligt riksdagens beslut gälla med omedelbar verkan.

Paragraf 13 i strafflagens artonde kapitel lydde:

Sprider någon ut skrift, målning, teckning eller bild, som tukt och sedlighet sårar; straffes med böter eller fängelse. Lag samma vare, om man genom annan gärning sårar tukt och sedlighet, så att allmän förgelse eller fara för andras förförelse däraf kommer.

Nu kompletterades lagtexten med följande stycke:

Där någon offentligen utställer eller förevisar föremål, som är afsedt för otuktigt bruk eller till att förebygga följder af könsumgänge; eller i skrift, som han utsprider, eller eljest genom tillkännagifvande för allmänheten till salu utbjuder eller själf eller genom annan till försäljning kringför dylika föremål; eller under sådana förhållanden, att allmän fara för andras förförelse däraf kommer, vare sig muntligen eller genom utspridande af skrift söker förleda till användande af föremål, som nu sagts, eller meddelar anvisning om sättet för deras användande; varde, ändå att gärningen ej är sådan, som i 1 mom. sägs, dömd efter ty där stadgas.

Lagen förbjöd alltså inte försäljning av preventivmedel – förutsatt att det skedde diskret. Det som var förbjudet var att offentligen upplysa människor – underförstått ungdomar och arbetarklassen – om dessa medel och hur man använder dem. Året därpå kompletterades tryckfrihetsförordningen så att tillägget även gällde tryckta skrifter. Fram till 1938 skulle både muntlig och skriftlig information om, liksom ”uppvisande” av, preventivmedel vara olagligt och kunna ge fängelse i upp till två år.

AB Nils Adamssons gummi- och sjukvårdsaffär

Den uppmärksamhet som Nils Adamssons verksamhet väckt både i Falköping och i Sveriges riksdag ledde snart till att han åtalades för sin broschyr *Pris- & Lärobok för Herrar och Damer* enligt preventivlagen. Domen löd på fyra månaders fängelse, ett straff som Högsta domstolen senare sänkte till två månader. Adamsson blev alltså den förste som dömdes enligt den nya lagen. Den andre blev Hinke Berggren. Därefter var det Karin Hollmans tur. Hon förklarade sig vara ansvarig utgivare för en liten skrift betitlad *Lifsglädje och sympati i belysning av könsfrågan* (1911) och fick avtjäna två månader på Östermalms kvinnofängelse.²⁰

Preventivlagen försvårade förvisso för AB Nils Adamssons gummi- och sjukvårdsaffär, som företaget så småningom kom att heta, men lyckades aldrig stoppa försäljningen av preventivmedel och abortinstrument vare sig i butiken i centrala Stockholm eller per postorder. Och det var just postorderförsäljningen som hela tiden var ryggraden i företaget. De allra flesta människor bodde fortfarande på landsbygden eller i småstäder där det sällan fanns andra möjligheter att köpa kondomer och pessar. Därför var annonseringen i landsortspressen extra viktig – trots att annonserna med jämna mellanrum polisanmälades och tidningens ansvarige utgivare åtalades och dömdes till böter.²¹

Vad var det då som var så stötande i AB Nils Adamssons broschyrer? Vad var det som ledde till att broschyrerna gång på gång beslagtogs av polisen och att både Nils Adamsson och Karin Adamsson åtalades och dömdes till fängelse? Innehållet följer ungefär samma mönster. Först lovordas (den heterosexuella) kärleken, inklusive den fysiska föreningen mellan man och kvinna. Man betonar vikten av att även kvinnan får njuta av famntagen. Därefter följer sexualupplysning i ord och bild. Den är en mycket konkret och detaljerad beskrivning av könsorgan, förspel, samlag och orgasm, inklusive betydelsen av klitorisstimulering. Avbrutna samlag, som vid den här tiden var den vanligaste metoden för att undvika oönskade graviditeter, förkastas som ohälsosamma och otillfredsställande, framför allt för kvinnan. Istället förordas fullbordade samlag med preventivmedel. Sedan

kommer ideologiska resonemang riktade till arbetarklassen, med argument för barnbegränsning. Ibland refererar texten uttryckligen till nymalthusianismen i socialistisk tappning. Varför ska man föda så många blivande arbetare att arbetsköparna bara har att välja och vraka? Bättre att begränsa konkurrensen om jobben genom att föda färre barn. Avslutningsvis innehåller broschyrerna utförliga beskrivningar av olika slags preventivmedel och hur de ska användas samt prisuppgifter och beställningslistor för dessa och alla andra varor.²²

Motståndet

Trots hårda villkor för kvinnor som blev ofrivilligt gravida var kvinnorörelsen länge ambivalent till preventivmedelsinformation och i ännu högre grad till abort. För borgerliga kvinnoorganisationer var sedligheten en stor och viktig fråga. Det tog sig framför allt uttryck i en intensiv kamp mot prostitution och reglementering, medan de annars sorgfälligt undvek allt som hade med barnbegränsning och preventiva metoder att göra, väl medvetna om att detta skulle betraktas som osedligt och vändas emot dem. En bärande tanke inom till exempel Fredrika-Bremer-Förbundet var att om könslivet bejakades skulle män gynnas och kvinnor i vanlig ordning få betala priset. Genom att istället propagera för avhållsamhet före äktenskapet och trohet inom äktenskapet för både man och kvinna tog den borgerliga kvinno­rörelsen stark ställning för att begränsa sexualiteten till familjen. Det kan också ses som ett sätt att punktera den dubbelmoral i samhället som rättfärdigade mäns sexuella utlevelse men fördömde kvinnans.²³

Inte heller i de socialdemokratiska leden var frågor om sexualupp­lysning och preventivmedel okontroversiella. Nymalthusianismen hade förkastats av Karl Marx och Rosa Luxemburg; fattigdom berodde på den orättvisa fördelningen av mervärdet mellan arbetare och kapitalister, på låga löner och osäkra arbetsförhållanden, inte på för många barn. Man anade argan list. Om arbetarklassen uppmanades att föda färre barn skulle dess andel av valmanskåren minska och planerna på att med rösträttens hjälp förändra samhället i socialistisk riktning gå om intet. Att stora barnkullar var ett gissel för kvinnorna, vars

kroppar tog stryk av alltför många och täta graviditeter, nämndes aldrig i debatten. Inte heller att det försvårade för kvinnorna att delta i den politiska kampen.²⁴

I det socialdemokratiska partiet handlade allt om klass, inget om kön. Att överhuvudtaget ta upp kvinnofrågor ansågs vara att så split mellan arbetarklassens män och kvinnor, vilket den socialdemokratiska kvinnorörelsen var tvingad att förhålla sig till. Inställningen till preventivmedel var i början av 1900-talet kluven och ledde till långa diskussioner. Var det inte rimligare att förorda sociala reformer istället för barnbegränsning? Till detta kom taktiska överväganden. Att ta offentlig ställning för sexualupplysning och preventivmedel innebar att blotta strupen. Det kunde leda till kritik både inom partiet och utifrån och dra uppmärksamheten från klasskampen. Därför borde barnbegränsning förbli en privat fråga.²⁵ Först efter storstrejken 1909 blev den politiska dimensionen av barnbegränsningsfrågan uppenbar och flera tongivande socialdemokratiska kvinnor, bland andra Kata Dalström, ändrade inställning. Det var tydligt att många män med stora familjer att försörja hade tvingats välja mellan att se sina barn svälta eller att svika sina kamrater och bli strejkbrytare.²⁶

Att Karin Hollman kände sig mer hemma bland ungdomdemokrater och ungsocialister än bland kvinnoklubbisterna var följdriktigt. I ungdomsförbunden fanns en öppnare inställning till sexuella frågor och deras tidningar accepterade annonser om preventivmedel. Men kombinationen av preventivmedelsreklam och socialism uppfattades som särskilt provocerande av sedlighetsrörelsen. Ekonomhistorikern Anna Inez Bergman har visat att annonser i arbetarpressen oftare ledde till anmälningar, åtal och fällande domar och böter än när liknande annonser publicerades i icke-socialistisk press.²⁷

Kampen mot klasslagarna

Trots en stor arbetsbörda och återkommande problem både i företaget och i äktenskapet fortsatte Karin, som nu bytt efternamn till Adamsson, att vara politiskt aktiv. När det socialdemokratiska partiet splittrades 1917 följde hon med Kata Dalström, Zeth Höglund och

andra meningsfränder till det socialdemokratiska vänsterpartiet och vidare, 1921, till Sveriges kommunistiska parti. I mitten på 1920-talet återvände hon till socialdemokratin, i likhet med många andra kommunister som blivit alltmer kritiska mot centralstyrningen från Moskva.

I vänsterpartiets och senare i det kommunistiska partiets kvinnoorganisation fann Karin Adamsson en plattform för de frågor hon brann för: kampen mot de så kallade klass- och könslagarna, alltså preventivlagen och fosterfördrivningslagen. Det blev under 1920-talet en prioriterad fråga för de socialistiska kvinnoorganisationerna, som inspirerades av de diskussioner om kvinnans frigörelse och den nya familjepolitik som följde i ryska revolutionens spår. Karin Adamsson skrev ofta i kvinnotidningen *Röda Röster* och argumenterade för att preventivlagen skulle bort. Hon pekade på det pris som fattiga kvinnor fick betala på grund av fosterfördrivningslagen. Och hon påpekade gång på gång att de bägge lagarna hängde ihop och alltid i första hand drabbade kvinnor i arbetarklassen. För den som hade pengar fanns det utvägar: läkare som kunde tillhandahålla preventivmedel eller utföra en säker abort. Ett alternativ för den unga kvinna från fin familj som ”råkat i olycka” var att resa bort, föda sitt barn, lämna bort det och återvända hem som om inget hade hänt. Den som var fattig hade istället att välja mellan en riskfylld illegal abort och att föda barnet och lämna bort det till ett fosterhem. Den yttersta konsekvensen av könslagarna, skrev Karin Hollman, var att barnet avled: antingen vanvårdades till döds i fosterhemmet av en så kallad änglamakerska eller dödades av sin egen mor.²⁸ Uppdagades det blev kvinnan inte bara åtalad och dömd för barnamord, utan också uthängd i tidningarna med namns nämmande. Notiser som ”Den 18-åriga pigan Anna Andersson har åtalats för ...” publicerades i stort sett varje vecka – utan vidare kommentarer. Barnamord till följd av en oönskad graviditet var runt förra sekelskiftet ett av de vanligaste brott som kvinnor dömdes för.²⁹

Preventivlagen i riksdagen

Anmälningarna för brott mot lex Hinke var flest under de första åren efter lagens tillkomst. Annonser polisanmäldes ofta och många ansvariga utgivare dömdes till böter. Adamssons broschyrer beslagtogs regelbundet av ordningsmakten. Men försäljare och agitatorer fann nya vägar att undvika polisens och sedlighetsivrarnas uppmärksamhet. Ett kodsysteM utvecklade sig: en röd lapp i skyltfönstret betydde att det fanns preventivmedel att köpa. Även ordet ”gummi” kunde – märkligt nog – användas utan större problem. Makarna Adamsson kallade ju sitt företag AB Nils Adamssons gummi- och sjukvårdsaffär.

Det blev med tiden alltmer uppenbart att lagen inte fyllde sitt syfte. I riksdagen var det länge tyst, men under 1920-talet kom den upp till debatt i stort sett varje riksdag. Först ut att motionera om lagens avskaffande var socialdemokraten Arthur Engberg, 1922, med motiveringen att lagen både var verkningslös och försvårade kampen mot könssjukdomar. Andra kammaren biföll motionen, men eftersom första kammaren avsåg den föll förslaget. Samma historia upprepades i riksdag efter riksdag med smärre variationer. Den ena motionen efter den andra krävde att lagen skulle utredas, omprövas, mildras eller tas bort – och avsåg. Förslagsställarna var främst socialdemokrater och kommunister samt en och annan liberal.³⁰

Argumenten som framfördes i riksdagen var i stort sett desamma som när lagen antogs 1910. Ledamöter som ville behålla lagen talade om befolkningsminskningen, sedligheten och ungdomens fördärv. De som ville avskaffa lagen hänvisade istället till könssjukdomarnas utbredning, men också till yttrandefriheten och rashygien samt till att lagen hindrade läkarkåren från att ge sina patienter adekvat sexualupplysning. Några argument om barns rätt att födas önskade eller kvinnors rätt att slippa oönskade graviditeter framfördes aldrig i någon av riksdagens kamrar.

Men det var inte enbart i riksdagen som preventivlagen diskuterades. Även om kritiken mot den rådande sexualpolitiken länge främst kom från socialistiskt håll började det under 1920-talet höjas allt fler röster mot preventivlagen och för en mer human abortlag-

stiftning, både i den socialdemokratiska kvinnorörelsen och bland radikala liberaler. Fosterfördrivningslagen hade mildrats 1921 men abort var fortfarande förbjudet och straffen var kännbara för dem som gjorde abort och dem som utförde eller var behjälplig vid aborter. På 1930-talet blev det stora antalet illegala aborter föremål för statliga utredningar och offentlig debatt. Då hamnade Adamssons och andra sjukvårdsaffärer i skottgluggen och fick hård kritik, även av liberaler som förespråkade en humanare abortlag, för sin försäljning av abortinstrument.³¹

Kvinnans gissel var obegränsad barnökning

Att få tag på abortinstrument var alltså inte svårt. Framför allt under 1920-talet fanns det spaltvis med annonser som upplyste om var redskapen kunde införskaffas.³² Dessa annonser föll, till skillnad från preventivmedelsannonser, inte under lex Hinke. Makarna Adamssons sjukvårdsaffär sålde i likhet med många andra sjukvårdsaffärer livmoderssprutor med så kallade livmoderrör, samt sonder och katestrar. En abort kunde framkallas genom att ett långt rör fördes in i livmodern varefter man med hjälp av livmoderssprutan, i praktiken en gummiboll, sprutade in en vätska. Om allt gick som det skulle ledde det till att fostret stöttes ut; gick det fel kunde det leda till svåra, ibland dödliga, infektioner. Användningsområdet var alltså väl känt, ändå skulle det dröja in på 1930-talet innan frågan på allvar kom upp på den offentliga dagordningen.

I sin skrift *Kvinnans gissel: obegränsad barnökning* (1928/1931) kallade Karin Adamsson preventivlagen för ”ett monument över hyckleriet och enfalden”. Den är i mångt och mycket en feministisk stridsskrift där hon tydligt markerar att kvinnans rätt att bestämma över sin egen kropp borde vara en medborgerlig rättighet. Hennes text vibrerar av ilska och upprördhet över ”könslagarna”, det vill säga preventivlagen och fosterfördrivningslagen.

Kvinnan har fått medborgarrätt, hon har fått rätt att avge sitt votum, när det gäller att utse representanter till de lagstiftande församling-

arna. Hon kan bli domare och statsråd, men hon får inte bestämma över sin egen kropp. Hon får inte själv avgöra om hon vill bli mor eller inte. Den första av alla mänskliga rättigheter är henne förvägrad, nämligen den som säger att om en människa fått en fri vilja måste hon också ha rätt att begagna den.³³

Och hon fortsätter:

Agitation och propaganda äro murbräckor, som mer än en gång förut slagit hål på hyckleriets och fördomarnas murar. Det är sexuell upplysning vårt folk behöver, i synnerhet landsbygdens folk. Vore inte stora grupper av kvinnor så sexuellt okunniga som de äro, skulle de veta att skydda sig mot följderna av könsumgänge och då skulle de inte behöva råka in i ett elände, som driver dem till det grymmaste våld på egen kropp.³⁴

Vi måste arbeta tillsammans för rättvisa och människovärde på det sexuella området, skriver hon, och formulerar sina krav i fyra punkter:

- 1) Bort med preventivlagen!
- 2) Fri upplysning om de preventiva medlen och deras användning!
- 3) Bort med fosterfördrivningslagen!
- 4) Rätt för läkare att vid socialt och ekonomiskt nödläge företaga abort!

Men trots att preventivlagen på 1920- och 1930-talen kritiserades från många håll för att vara både tandlös och överspelad skulle det dröja till 1938 innan den försvann. Då hade Socialdemokraterna suttit i regeringsställning sedan 1932 och Sverige var på väg att bli ett modernt land.

År 1933 hade en ny och kraftfull aktör kommit in på arenan: Riksförbundet för sexuell upplysning, med journalisten och syndikalisten Elise Ottesen-Jensen och radikala läkare i spetsen. Genom att socialdemokratiska, syndikalistiska och kommunistiska organisationer och fackföreningar kunde kollektivansluta sig till RFSU byggde man på

kort tid upp en stark organisation som agerade för sexualupplysning, rätt till preventivmedel och abort.³⁵ När sedan Alva och Gunnar Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* kom ut 1934 utbröt en intensiv debatt. En statlig befolkningskommission tillsattes. I sitt slutbetänkande 1938 anammade utredningen, tätt i spåren på makarna Myrdal, högerns problemformulering om att det föddes för få barn i Sverige men förordade en socialdemokratisk lösning: sociala reformer för att få unga friska och sunda människor att i ökad utsträckning vilja gifta sig och skaffa barn, minst tre och helst fyra. Undermåliga borde däremot hindras från att bli föräldrar, vilket även hade kommit till uttryck i den steriliseringslag som riksdagen antog 1934.³⁶

I det konceptet ingick preventivmedel som en viktig förutsättning för harmoni i äktenskapet. Befolkningsutredningens betänkanden markerade också ett brott med den samhälleliga konvention som så länge hänfört allt som rörde sexualitet, inklusive preventivmedel, till den privata sfären. Delrapporten *Yttrande angående revision av 18 kap. 13§ strafflagen m.m.* beskrev detaljerat olika metoder för barnbegränsning – just den slags information som preventivlagen förbjöd ända sedan 1910 och som föranlett en rad åtal och domar för ”sårande av tukt och sedlighet”.³⁷ Det blev uppenbart att de ansträngningar att flytta gränsen mellan privat och offentligt som Karin och Nils Adamsson och andra preventivmedelsagitatorer ägnat årtal åt nu fick statlig sanktion.

Den nya abortlag som samtidigt antogs blev dock en stor besvikelse för makarna Adamsson, RFSU och alla andra som argumenterat för rätten till abort på sociala indikationer. Lagen tillät i fortsättningen abort på etiska, medicinska och eugeniska grunder, men inte sociala. Även om uppgifterna är osäkra tycks inte heller antalet illegala aborter minskat – trots att försäljningen av abortredskap förbjöds.³⁸

Sexualpolitik och medborgarskap

I början av 1900-talet var, som framgått, tillgången till sexualupplysning liksom möjligheterna att skaffa preventivmedel eller få en abort utförd starkt beroende av klass. De lagar som hindrade människor

från detta uppfattades därför med all rätt som lagar som främst drabbade arbetarklassens kvinnor.

Att offentligt tala eller skriva om sådant som hör sexuallivet till var kontroversiellt och kunde straffa sig, vilket Karin och Nils Adamsson fick erfaras. Under 1900-talets första decennier var det trots detta allt fler kvinnor och kvinnoorganisationer som krävde att preventivlagen skulle bort och fosterfördrivningslagen skulle humaniseras. I grunden handlade det om vem som skulle bestämma över kvinnans kropp: hon själv eller staten. Den sexualpolitiska kampen under vår aktuella tidsperiod 1880–1930 kan därmed förstås som en del av den förhandling som pågick om innebörden i begrepp som ”demokrati” och ”medborgarskap”. Den handlade inte bara om kvinnors formella möjligheter utan också om deras reella möjligheter till politiskt deltagande. Att erövra rösträtten och valbarheten var viktigt, men sedan då? Kvinnor som tvingades föda barn på barn på barn, kvinnor som ofrivilligt blev ensamstående mödrar – hur skulle de hinna eller orka gå på politiska möten eller, ännu mer omöjligt, ta fackliga eller politiska förtroendeuppdrag? Hur skulle de kunna göra vad så många män i arbetarklassen gjorde: förkovra sig i studiecirklar eller på folkhögskolor?

Forskningen har undersökt och belagt att det fanns många hinder för kvinnor som ville ge sig in i politiken, både formella hinder och sådana som främst handlade om den rådande synen på kvinnors plats i samhället. Men detta, att inte själv få bestämma över sin egen kropp, har sällan diskuterats i termer av begränsningar i kvinnors möjligheter att fullt ut utöva sina demokratiska rättigheter.

När riksdagen 1938 till sist röstade för att preventivlagen skulle försvinna hade Karin och Nils Adamsson fört sin kamp i nästan trettio år. Det var en politisk och till stora delar illegal kamp som också hade en konkret och praktisk sida som skulle kunna karaktäriseras som civil olydnad. På tvärs mot lagen bedrev de sin underminerande verksamhet – informerades om preventivmedel trots att det var förbjudet, sålde abortinstrument trots att lagen förbjöd alla former av fosterfördrivning och erbjöd sexualupplysning som utmanade tidens uppfattning om vad som var sårande av tukt och sedlighet. De gick

från ord till handling. Deras agerande bidrog till att uppfattningen om vad som var strikt privat respektive lämpligt och lagligt att tala om i offentligheten undan för undan försköts. Men framför allt gav makarna Adamssons företag människor möjlighet till barnbegränsning i praktiken, det vill säga att skaffa kondomer, pessar och spermiedödande medel med utförliga instruktioner om hur de skulle användas. Och att skaffa instrument för att utföra en abort – som var en annan viktig metod för barnbegränsning om än straffbar både för utföraren och kvinnan.

Karin och Nils Adamsson kom från arbetarklassen, de var agitatorer och entreprenörer men saknade helt vad vi kan kalla kulturellt kapital och fick betala ett högt pris för sin verksamhet. De åtalades upprepade gånger, de dömdes till böter och fängelse och deras broschyrer beslagtogs. Men den kampanj mot preventivlagen och fosterfördrivningslagen som Karin Adamsson och andra socialistiska kvinnor var ganska ensamma om att driva på 1920-talet, kom på 1930-talet upp på den samhälleliga agendan när sexualpolitiska frågor blev en del av den socialdemokratiska regeringens välfärdspolitik. Samhällets syn på barnbegränsning förändrades, men makarna Adamsson omfamnades aldrig varken av etablissemangen eller av den arbetarrörelse de själva ansåg sig ha tjänat. Tvärtom hade arbetarrörelsen länge problem att förhålla sig både till partimedlemmar som bedrev företag och till frågor om sexualitet och barnbegränsning. Ändå är det ett faktum att utan Karin och Nils Adamssons delvis illegala verksamhet skulle ännu fler människor i arbetarklassen och på landsbygden ha saknat möjligheter att skaffa sig preventivmedel och abortredskap och ännu fler barn fötts oönskade.

Noter

- 1 Om preventivlagen se t.ex. Elisabeth Elgán, *Genus och politik: En jämförelse mellan svensk och fransk abort- och preventivmedelpolitik från sekelskiftet till andra världskriget* (Uppsala 1994) s. 101–113; Hjärdís Levin, *Masken uti rosen. Nymalthusianism och födelsekontroll i Sverige 1880–1910: Propaganda och motstånd* (Stockholm/Stehag 1994) kap. 14; Nils Kristenson, *Rädda familjen: Kristen opinionsbildning i befolkningspolitiska och sexualitiska frågor under 1930-talet*

- (Uppsala 1997) s. 149–160. Det finns även en detaljerad redogörelse för motioner och beslut i SOU 1936:51 bilaga 1.
- 2 Den här uppsatsen bygger i huvudsak på min bok *Lust och nöd. Karin och Nils Adamsson: Sexualupplysningens pionjärer* (Lund 2021), men detta kapitel är skrivet specifikt till denna antologi för att passa in i dess tematik.
 - 3 Gunnela Björk, ”Sexualpolitisk kamp i nordisk arbetarrörelse 1920–1939”, i Gunnela Björk, Kjersti Bosdotter, Lars Ekdahl, Anne Hedén, Aapo Roselius & Ruben Wågman, *1930-talet i Norden: Folkhemsbygge och kamp mot fascismens framväxt*. (Huddinge 2022).
 - 4 Ulf Boëthius, *När Nick Carter drevs på flykten: Kampen mot ”smuts litteraturen” i Sverige 1908–1909* (Hedemora 1989) s. 167–187; Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen: Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* (Stockholm/Stehag 1997) s. 56–62.
 - 5 Levin (1994). Se även Hjärdis Levin, ”Från nymalthusianism till folkhälsa: Sexualdebatt och socialpolitik 1880–1936”, i Åsa Bergenheim & Lena Lennerhed (red.), *Seklernas sex* (Stockholm 1997).
 - 6 Om Hinke Bergegren se Hans Lagerberg, *Små mord, fri kärlek: En biografi om Hinke Bergegren* (Stockholm 1998). Om Knut Wicksell se Susanna Hedenborg, ”En alltför stor befolkning leder till fattigdom”, i Klara Arnberg, Fia Sundevall & David Tjeder (red.), *Könspolitiska nyckeltexter I: Från äktenskapskritik till sexualupplysning 1839–1930*, s. 72–76; Torsten Gårdlund, *Knut Wicksell: Rebell i det nya riket* (Stockholm 1956).
 - 7 Gunilla Byrman, *Försiktighetsmått: Text, genus och ideologi i preventivmedelsbroschyrer 1886–1995* (Lund 2002) s. 15–27; Elisabeth Elgán, ”Nationalekonomi och sex: Kommentar till text om preventivmedel”, i Klara Arnberg, Pia Laskar & Fia Sundvall (red.), *Sexualpolitiska nyckeltexter* (Stockholm 2015) s. 197–206. Mensingaringen hade fått namn efter sin uppfinnare: den tyske gynekologen Wilhelm Mensinga.
 - 8 Mer om Anton Nyström i Anton Janssons bidrag i den här antologin. Se även Lena Lennerhed, *Sex i folkhemmet: RFSU:s tidiga historia* (Hedemora 2002) s. 22–23.
 - 9 Om Frida Stéenhoff se Christina Carlsson Wetterberg, ’... bara ett öfverskott af lif...’. *En biografi om Frida Stéenhoff* (Stockholm 2010).
 - 10 Levin 1994 s. 259–262.
 - 11 Om Vita Bandet, se Åsa Bengtsson, *Nyktra kvinnor: Folkbildare, företagare och politiska aktörer. Vita Bandet 1900–1930* (Göteborg/Stockholm 2011) s. 144–172; Om sedlighetsrörelsen, se Boëthius (1989) s. 167–187.
 - 12 Eva Palmblad, *Sanningens gränser: Kvacksalveriet, läkarna och samhället, Sverige 1890–1990* (Stockholm 1989). Mer om Pontus Fahlbeck i Anders Pederssons bidrag i den här antologin.
 - 13 Se till exempel Nils Adamsson, *Ny lärobok i könsfrågan* (Stockholm 1926); Karin Adamsson, *Lifsglädje och sympati i belysning av könsfrågan* (Stockholm 1911); *Vad varje kvinna bör veta* (broschyr utan angiven författare, olika år) samt de så kallade priskuranterna som regelbundet uppdaterades
 - 14 Lagerberg (1992) s. 197–198.
 - 15 För en utförlig analys av hans föredrag se Byrman (2002) s. 29–41.
 - 16 Denna skrift finns tyvärr inte bevarad, men händelsen är dokumenterad i riksdagens protokoll AK 1910:61, s. 81–82.

- 17 *Dagens Nyheter* 25/3 1910. Se även Lovisa af Petersens, *Formering för offentlighet: Kvinnokonferenser och Svenska kvinnornas nationalförbund kring sekelskiftet 1900* (Stockholm 2006).
- 18 Riksdagens protokoll AK 1910:61, s. 81–82.
- 19 Elgán (1994), fr a kap. 7 och om Lindhagen särskilt s. 109. Mer om Carl Lindhagen i Josefin Häggglunds bidrag i denna antologi.
- 20 Björk (2021) s. 124–125; Erik Bohman, ”Agate Viktorin: Agitator för humanitär barnalstring”, *Arbetshistoria* 163–164:3-4 (2017) s. 58–59.
- 21 Anna Inez Bergman, *”Bind storken!” Om preventivlagens marknadsmässiga konsekvenser och dess tillämpning i relation till kön, klass och etnicitet* (Masteruppsats i ekonomisk historia, Stockholm 2020).
- 22 Analysen bygger bland annat på Nils Adamsson (1926); Karin Adamsson (1911) samt flygblad och priskuranter från olika år.
- 23 Manns (1997) s. 95–102 och s. 187ff.
- 24 Levin (1994) s. 287–312.
- 25 Christina Carlsson (Wetterberg), *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880–1910* (Lund 1986) s. 270–272.
- 26 Gunnela Björk, *Kata Dalström: Agitatorn som gick sin egen väg* (Lund 2017) s. 206–207.
- 27 Bergman (2020).
- 28 Björk (2021) s. 159–167. *Röda Röster* var från 1918 organ för Sveriges vänstersocialistiska kvinnor och från 1921 för Sveriges kommunistiska kvinnor.
- 29 Roddy Nilsson & Marie Eriksson, *Ilska, desperation och lömska försåt: Våldsamma kvinnor i 1800-talets Sverige* (Lund 2020) s. 189–190.
- 30 Elgán (1994) s. 73ff.
- 31 Björk (2021) s. 180–194. Ann-Katrin Hatje, *Befolkningsfrågan och välfärden: Debatten om familjepolitik och nativitetsökning under 1930- och 1940-talen* (Stockholm 1974).
- 32 Lennerhed (2008) s. 93–94.
- 33 Karin Adamsson, *Kvinnans gissel: obegränsad barnökning* (Stockholm 1928/1931) s. 30.
- 34 Karin Adamsson (1928/1931) s. 42.
- 35 Lennerhed (2002) s. 67–70.
- 36 Lagen tillät steriliseringar även mot patientens/kvinnans egen vilja. Om befolkningskommissionens arbete, se Anna-Karin Hatje (1974); Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta* (Stockholm 1989).
- 37 SOU 1936:51.
- 38 Lena Lennerhed, *Historien om ett brott: Illegala aborter i Sverige på 1900-talet* (Stockholm 2008) s. 166.

”Alla dessa rörelser äro endast grenar på samma träd”

Nelly Thürings tillämpade teosofi

Malin Arvidsson

Inför nyvalet i mitten av september 1921 pågick en intensiv verksamhet för att nå de många kvinnliga förstagångsväljarna. Socialdemokraten Nelly Thüring (1875–1972) reste land och rike runt för att hålla valmöten. Hon var en av partiets huvudtalare och i slutspurten åkte hon motorcykel för att kunna göra flera framträdanden per dag. Hennes insatser som agitator lyftes fram i kvinnoförbundets tidskrift *Morgonbris* och i flera socialdemokratiska dagstidningar.¹ När rösterna i Göteborgs stads valkrets hade räknats stod det klart att Nelly Thüring, som femte namn på listan, skulle få en riksdagsplats – tack vare att SAP hade gått framåt i valet. Hon och Agda Östlund blev de första socialdemokratiska kvinnliga ledamöterna i andra kammaren.² Det är också i egenskap av tidigare riksdagsledamot som Nelly Thüring är ihågkommen idag. Mindre känt är hennes stora intresse för teosofi, den mest inflytelserika strömningen inom västerländsk esoterism, som vann många nya anhängare under slutet av 1800-talet och 1900-talets första decennier.³ Thürings teosofiska livsåskådning kan idag framstå som något helt väsensskilt från partipolitiskt arbete, men följande citat ur *Teosofisk tidskrift* visar att hon inte var ensam om denna kombination i sin samtid:

Politik och sociala problem stå på dagordningen för många medlemmar. De vilja nu föra ut sitt teosofiska tänkande i samhällslivet. Många ha varit ivrigt sysselsatta därmed under valen, såväl i valarbete som valtal. Fru Nelly Thüring bör i detta sammanhang nämnas främst: Hon har i sin politiska gärning gjort en betydande insats, och jag vill hoppas att hon nu skall få det vidgade arbetsfält, som hennes pionjärarbete så väl förtjänar!⁴

Tidskriftens redaktör lyckönskade Nelly Thüring till att ha blivit invald i riksdagen, vilket tyder på att partimedlemskap inte längre var lika kontroversiellt som vid sekelskiftet 1900, då det i samma tidskrift hade debatterats huruvida en teosof över huvud taget borde ägna sig åt partipolitik. Att som socialist tala offentligt om teosofi och spiritism kunde dock väcka skarp kritik, något inte minst Kata Dalström fick erfaras.⁵ Ett intresse för människans paranormala förmågor framstod för många som en ny sorts vidskepelse, oförenlig med socialism. Dessutom förknippades teosofin ofta med överklassen; flera av de tongivande personerna hade adlig bakgrund och för att ta del av de föredrag om naturvetenskapliga rön och religiösa spörsmål som de teosofiska kretsarna arrangerade krävdes en viss boklig bildning.⁶ Idéhistorikern Inga Sanner, som har studerat hur teosofin introducerades i Sverige, betonar att många av dess tidiga förespråkare tillhörde dem som kände sig hotade av industrialiseringen och socialismen. Samtidigt hade de teosofiska lärorna en radikal potential. Det fanns en grund för samhällsengagemang i föreställningen om ett universellt broderskap och övertygelsen om att ingen kan vara fri medan någon annan lider. Sanner ger flera exempel på att svenska teosofier under 1890-talet reagerade på sociala orättvisor och uttryckte sin sympati med förtryckta grupper, men framhåller att deras kritik av kapitalismens verkningar framför allt formulerades i moraliska termer. Vad som förespråkades var inte någon snabb samhällsomvälvning, utan ett gradvis andligt och moraliskt höjande av mänskligheten genom individens personliga utveckling och altruistiska handlande.⁷

Hur den spänningsfyllda relationen mellan teosofi och politik tog sig uttryck i Sverige under 1900-talets första decennier är ännu relativt

utforskat. Tidigare biografiska studier om engelska teosofier har dock visat att teosofi kunde utgöra en förenande länk för ett mångsidigt engagemang i sociala och politiska frågor: ”Theosophy provided one way of theorizing the connections between causes as apparently diverse as women’s suffrage, antivivisection, pacifism, anti-imperialism, and socialism.”⁸ Liknande radikala miljöer – befolkade av personer som förenade utopisk socialism med arbete för fred, nykterhet, vegetarianism och kvinnors rösträtt – förekom i flera andra länder.⁹ Det finns vissa belägg för personkopplingar mellan dessa rörelser även i Sverige. Exempelvis noterar historikern Samuel Edquist att IOGT:s tidskrift *Reformatorn* uppmärksammade vegetarianismen och gav rörelsen sitt stöd. En stark betoning på individens etiska ansvar var en gemensam nämnare för engagemang i dessa livsreformrörelser.¹⁰ Detta rimmade väl med teosofiska föreställningar om att individers andliga och moraliska utveckling var avgörande för att komma till rätta med sociala problem.¹¹ Min utgångspunkt är därför att Nelly Thürings engagemang i den teosofiska rörelsen inte var åtskilt från hennes roll som agitator och socialdemokratisk politiker, utan tvärtom centralt för hennes politiska gärning. I detta kapitel kommer jag att undersöka i vilken mån hon anknöt till en esoterisk diskurs i artiklar publicerade i socialdemokratiska tidningar och tidskrifter under 1910- och 1920-talen.¹²

Biografiska studier av personer som var intresserade av esoteriska strömningar kan synliggöra dessa idéers stora inflytande under det tidiga 1900-talet, men väcker samtidigt forskningsetiska frågor eftersom ett intresse för esoterism kan ha bidragit till att personen ifråga marginaliserades i sin samtid.¹³ Jag har här valt att framhäva Nelly Thürings långvariga intresse för teosofi, trots att hon i de analyserade texterna inte uttryckligen beskrev sig själv som teosof, vilket troligen hänger samman med Teosofiska Samfundets neutralitetsprincip. Medlemmarna förväntades inte uttala sig om politiska frågor i samfundets namn.¹⁴ Senare i livet talade hon dock själv öppet om sitt teosofiska engagemang. I en levnadsberättelse som Nelly Thürings son Nils har författat, baserat på egna minnen och intervjuer med modern, beskrivs de teosofiska idéerna som centrala för hennes inställning till samhäl-

let och som en drivkraft i hennes politiska arbete.¹⁵ Vidare är några teosofiska broschyrer från 1950- och 1960-talen det enda som finns bevarat i Nelly Thürings personarkiv, utöver levnadsberättelsen och korrespondens kring denna. Hur hennes livsåskådning förändrades över tid är svårt att säga något om, eftersom inga dagböcker och mycket få brev finns bevarade. Mitt syfte med att studera hur hon uttryckte sig i publicerade texter, ofta tillkomna i samband med valkampanjer, är i stället att ge exempel på hur teosofiska idéer användes i svensk politisk debatt i början av 1900-talet, något som hittills har uppmärksamrats mindre än deras genomslag inom kulturlivet.¹⁶ Därmed vill jag bidra till att motverka den religionsblindhet som Inger Hammar har påtalat inom historisk forskning om kvinnorörelsen och den ”sekularistiska tendens” som Anton Jansson och Hjalmar Falk har identifierat inom svensk idéhistoria.¹⁷

Teosofin introduceras i Sverige

Teosofiska Samfundet bildades 1875 i New York, samma år som Nelly Thüring (f. Nilsson) föddes utanför Hässleholm i norra Skåne. Medan H.S. Olcott var samfundets formella ledare var H.P. Blavatsky dess andliga auktoritet. Även om själva namnet innebar ett anspråk på att återknyta till uråldrig gudomlig visdom är den moderna teosofin att betrakta som en sorts religiös innovation, ett nytt sätt att intressera sig för andliga frågor som tog form under en tid då naturvetenskapens landvinningar utmanade etablerade världsuppfattningar. I teosofiska böcker och tidskrifter blandades kristen mysticism med influenser från buddhism och hinduism, och därmed introducerades exempelvis föreställningar om karma och reinkarnation i ett västerländskt sammanhang. I linje med uppfattningen att det fanns en kärna av universell visdom i alla religioner var ett av samfundets uttalade syften att bedriva jämförande religionsstudier. Trots att vissa teosofiska kärnidéer och verk hade en privilegierad ställning, såsom Blavatskys *The Secret Doctrine* (1888), framhöll teosofer ofta att det inte fanns någon enhetlig teosofisk doktrin. Det ansågs vara god praxis att hänvisa till flera olika urkunder och man betonade

gärna att det rörde sig om vetenskapliga studier av religion, medan detta anspråk på vetenskaplighet ifrågasattes av samtida kritiker.¹⁸

Viktor Rydberg har tillskrivits en central roll i grundandet av den första svenska teosofiska sammanslutningen 1889, men han blev själv inte medlem och källvärdet hos det protokoll som använts som belägg för att framställa denna kända författare som initiativtagare har ifrågasatts.¹⁹ Icke desto mindre var Rydberg en förgrundsgestalt inom den religiösa liberalismen, som vände sig både mot kyrkans maktställning och mot kristna dogmer. Redan under 1830- och 1840-talen hade den växande väckelserörelsen mer intensivt börjat ifrågasätta statskyrkan. I kölvattnet av Rydbergs bok *Bibelns lära om Kristus* (1862) fick den tyska kristendomskritiken ett större genomslag i Sverige på 1860-talet. Flera nya sammanslutningar sökte alternativ till den etablerade kristendomen.²⁰ Beteckningen ”fritänkare” användes under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet både om personer som helt motsatte sig religionen och om personer som, likt Rydberg, ville förnya kristendomen. Till de senare hörde de så kallade förnuftstroende, som med inspiration från unitarismen ifrågasatte treenighetsläran men fortfarande betraktade sig som kristna.²¹ Från Utilitistiska samfundet, med Viktor Lennstrand i spetsen, kom mer hätska ifrågasättanden av statskyrkan och dess ledare.²² Ytterligare ett sätt att kritisera religionens ställning i samhället och förespråka religionsfrihet var att ansluta sig till positivismen, som Anton Jansson skriver om i sitt kapitel om Anton Nyström i den här antologin.

Det fanns flera beröringspunkter mellan fritänkeri och den tidiga arbetarrörelsen, även om relationen kunde vara komplicerad. Annie Besant hade varit organiserad fritänkare och medlem av Fabian Society i Storbritannien innan hon blev teosof.²³ Många av dem som introducerade teosofin i Sverige fanns med i kretsen kring tidskriften *Sanningsökaren*, som samlade förnuftstroende. Särskilt intressant i detta sammanhang är att A.F. Åkerberg både översatte några av de centrala teosofiska verken till svenska och var med och bildade den första socialdemokratiska föreningen i Sverige. Han såg socialismen som den sanna kristendomen men lämnade snart *Social-Demokraten* som skribent, och Sanner menar att utrymmet för moralisk utopism

snabbt minskade inom socialdemokratien. Skillnaderna mellan en mer konsensusinriktad medelklassradikalism med fokus på förbrödning och en mer klasskampsbetonad marxistisk socialism blev allt tydligare.²⁴

Den organisation som vid starten hette Teosofiska Samfundets Svenska Afdelning bytte 1891 namn till Svenska Teosofiska Samfundet, vilket 1893 ändrades till Skandinaviska Teosofiska Samfundet och 1895 till Teosofiska Samfundets Skandinaviska Sektion. Den maktstrid som utkämpades inom den internationella organisationen i mitten av 1890-talet, den så kallade Judge-krisen, ledde till en splittring av den teosofiska rörelsen. Några medlemmar av den skandinaviska sektionen bildade 1896 en ny organisation med namnet Svenska Teosofiska Samfundet. Efter ytterligare konflikter etablerades en svensk avdelning av Universella Broderskapet, som hade grundats 1898 av Katherine Tingley och hade sitt centrum i Point Loma i USA.²⁵ Det Teosofiska Samfundet (TS) med säte i Adyar i Indien som leddes av Annie Besant hade fortsatt många medlemmar i Sverige. Dessa ledare konkurrerade med varandra och bägge besökte Sverige vid flera tillfällen.²⁶ Nelly Thüring var medlem av Teosofiska Samfundet (Adyar) under större delen av sitt långa liv.²⁷

Mötet med teosofin i Skåne

För Nelly Thüring kom det teosofiska intresset långt före det partipolitiska engagemanget. Hon hade visserligen som ung hört den socialdemokratiska agitatorn Axel Danielsson tala i Kristianstad, men hon var inte medlem i någon socialistisk ungdomsorganisation. Enligt levnadsberättelsen var det en kund i den fotoateljé i Helsingborg där hon arbetade som assistent som introducerade henne för den teosofiska världsbilden genom att ge henne några broschyrer. Thüring har i efterhand beskrivit att begreppen ”karma” och ”reinkarnation” gav henne ett nytt sätt att förhålla sig till världens lidande.²⁸ I ett brev till Honorine Hermelin, tidigare rektor på Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad, skrev Thüring i början av 1960-talet att hon som barn hade plågats av frågor om samhällets enorma klyftor, men att teosofin

hade gett henne hopp om rättvisa för alla – i ett långt tidsperspektiv – och att meningen med hennes liv sedan dess hade varit att sprida detta budskap.²⁹

Innan jag kom i kontakt med Teosofien och därmed reinkarnationen, var allt ett enda virrvarr för mig och jag fann ingen mening i livet, ingen logik och ju mer jag tänkte och frågade desto mer obegripligt var allt. Att en skapare kunde vara så kärlekslös, hård och orättvis, att skapa några barn till snillen och med alla förmåner i livet och andra som idioter och brist på allt. Och så, att ett enda dylikt jordeliv skulle avgöra *en* evighet av himmel eller helvete. Som barn led jag tantalikval vid blotta tanken på denna ologiska tillvaro. Men blotta ordet ”reinkarnationen” blev luckan som öppnade sig till förståelse för allt och med det kom ljuset till min stackars pinade lilla varelse.³⁰

Den kund som introducerade henne till denna nya idévärld hette fröken Hallberg, och hon tillhörde troligen den teosofiska krets i Helsingborg som från andra halvan av 1898 till 1903 publicerade tidskriften *Nya Seklet*. Denna slogs senare samman med *Theosophia*, språkröret för den gren som efter splittringen kallades Universella Broderskapet och leddes av Katherine Tingley.³¹ Efter att ha flyttat till Lund, där hon startade en egen fotoateljé år 1900, gick Thüring 1902 med i en teosofisk loge som tillhörde Adyar-grenen av den teosofiska rörelsen. Det året hade logen 33 medlemmar.³² Aktiviteten var ganska livlig, med både enskilda och öppna möten, vid vilka det ordnades föredrag och uppläsningar av kända teosofiska författares texter.³³ Nelly Thüring medverkade också själv i programmet, till exempel läste hon i början av januari 1903 ett så kallat cirkulationsföredrag vid ett offentligt möte.³⁴ Bland de mer framträdande medlemmarna i logen fanns Henrik Sjöström, konstnären Fredrik Krebs och professorskan Clara Walberg, som donerade pengar till en ny lokal vilken fungerade som möteslokal och bibliotek.³⁵ Genom logen träffade Thüring sin blivande make, journalisten och redaktören Johan Göransson.

De gifte sig sommaren 1903 och första barnet, Linnea, föddes 1904. Redan innan sonen Nils kom till världen 1906 hade paret separerat.³⁶

Vid samma tid som Nelly Thüring började röra sig i den teosofiska kretsen i Lund började den ovan nämnda neutralitetsprincipen att ifrågasättas i *Teosofisk tidskrift*, som under 1900-talets första år var ett gemensamt forum för skandinaviska teosofier. Religionshistorikern Colin Duggan har visat på förändringar över tid i det internationella Teosofiska Samfundet när det gäller hur neutralitetsprincipen skulle tolkas. En av anledningarna till att H.P. Blavatsky och H.S. Olcott hade varit noga med att betona sin politiska neutralitet var att de verkade i Indien, där den brittiska koloniala administrationen satte potentiella upprorsmakare under övervakning. Under deras tid som ledare tolkades samfundets portalparagraf – strävan efter att förverkliga det universella broderskapet – främst som en uppmaning till individuell altruism. I och med Annie Besants ökande inflytande inom samfundet aktualiserades frågan på nytt, eftersom hon hade ett stort engagemang för socialt reformarbete.³⁷

År 1902 tog Johanne Meyer upp frågan till debatt i det skandinaviska sammanhanget. Hon var ledare för Marialogen i Köpenhamn och tidigare även Kvindelig Fremskridtsforening, och hon argumenterade för att teosofier hade ett ansvar att omsätta idealet om det universella broderskapet i praktiken, till exempel genom filantropiskt arbete.³⁸ Pekka Ervast, som senare grundade det finska Teosofiska Samfundet, deklarerade i ett svar att för honom betydde tillämpad teosofidetsamma som socialism. Samtidigt öppnade han för att teosofier som inte sympatiserade med socialismen kunde finna andra vägar för att bekämpa sociala orättvisor genom att agera i vardagslivet.³⁹ Ledaren för den norska sektionen, Richard Eriksen, reagerade på dessa artiklar och deklarerade att som medlem i Teosofiska Samfundet behövde man inte ansluta sig till någon särskild politisk ideologi. Han varnade också för att politisk aktivitet kunde stå i vägen för individuell andlig utveckling.⁴⁰ Liknande debatter fördes i flera andra länder och neutralitetsprincipen var en av anledningarna till att Annie Besant – numera ordförande för hela Teosofiska Samfundet (Adyar) – år 1908 grundade Theosophical Order of Service som

en separat organisation där teosofiker kunde engagera sig i sociala och politiska frågor.⁴¹ Varken i *Teosofisk tidskrift* eller i bevarade protokoll från logen i Lund finns några tecken på att Nelly Thüring gav sig in i denna debatt, men att hon hade ett socialt engagemang framgår av att hon var aktiv i fredsrörelsen och redan i unga år anlätades som nykterhetstalare.

Teosofier i Göteborgs kvinnorörelse

Vad som blir tydligt vid en kartläggning av de sammanhang som Nelly Thüring verkade i är att det fanns många teosofiker som strävade efter social och politisk förändring. Den teosofiska logen i Göteborg, som Nelly Thüring gick med i sedan hon flyttat dit för att starta en ny fotoateljé 1911, hade flera medlemmar som också var aktiva i den kvinnliga rösträttsrörelsen. Helen Sjöstedt, född 1865, höll tal vid det första offentliga mötet med Göteborgs Förening för Kvinnans Politiska Rösträtt (FKPR) år 1902 och var sedan vice ordförande i flera år. Sjöstedt gick bort 1910, och i dödsrunan betonade rösträttsföreningens ordförande Frigga Carlberg hennes två decennier långa engagemang i Teosofiska Samfundet och kallade henne samtidigt för Sveriges bästa teosofiska talare – hon hade gjort flera Sverigeturnéer. Helen Sjöstedt hade dessutom varit personlig vän med Annie Besant, agerat som hennes värd under flertalet besök i Sverige och översatt flera av hennes publikationer till svenska.⁴² I Helen Sjöstedt hade Göteborgs loge av TS (Adyar) alltså haft en personlig koppling till både Landsföreningen för Kvinnans Politiska Rösträtt (LKPR) och Teosofiska Samfundets internationella ledare.

Betty Westerlund var en annan tongivande logemedlem. Hon höll offentliga föredrag och var under en tid logens ordförande och senare vice ordförande för Svenska Teosofiska Samfundet.⁴³ Samtidigt var hon medlem i Göteborgs FKPR och styrelsemedlem i Göteborgs Kvinnliga Diskussionsklubb.⁴⁴ Ytterligare en kvinnlig logemedlem som framträdde på möten och skrev i *Teosofisk tidskrift* var Edit Hedlund (1870–1931).⁴⁵ Jämfört med dessa var Nelly Thüring inte lika aktiv i den interna debatten inom Teosofiska Samfundet, även om det

under denna period hände att hon höll föredrag på offentliga möten och deltog i diskussionen på årsmötena.⁴⁶ Men hon ingick i samma nätverk av personer som propagerade för kvinnors rösträtt och deltagande i det offentliga livet. Thüring var medlem i Göteborgs Kvinnliga Diskussionsklubb från starten 1911, och 1915 gick hon också med i Göteborgs FKPR, även om hon inte hade någon ledande position.⁴⁷

Utöver dessa personkopplingar mellan teosofiska kretsar och Göteborgs kvinnorörelse finns också tecken på att medlemmarna i Göteborgslogen läste feministisk teosofisk litteratur. I januari och februari 1914 stod Charlotte Despard's bok *Theosophy and the woman's movement* (publicerad 1913) på programmet.⁴⁸ Enligt Joy Dixon var Despard "the most prominent public exponent of a theosophical feminism during the suffrage years". Hon hade gått med i Teosofiska Samfundet 1899 och var ledare för Women's Freedom League, som hade brutit sig ur Women's Social and Political Union 1907. Även om Dixon alltså betecknar Despard's tänkande som teosofisk feminism, påminner hon om att Despard i sin samtid gjorde en poäng av att hon inte betraktade sig som feminist. I sin bok utgick hon från uppfattningen att själen inte har något kön när hon argumenterade för kvinnors frigörelse och deklarerade samtidigt att kampen egentligen inte stod mellan män och kvinnor, utan snarare mellan mänsklighetens maskulina och feminina sidor. Hon betonade behovet av balans och harmoni och sade sig kämpa för hela mänskligheten, inte bara för kvinnorna.⁴⁹ Eftersom det inte finns några mötesprotokoll bevarade i offentliga arkiv är det svårt att säga hur Despard's tankar togs emot, men bara det faktum att hennes bok så snabbt sattes upp på studieprogrammet visar att debatten om kvinnors frigörelse inom den engelska sektionen av Teosofiska Samfundet fick återverkningar åtminstone i en del teosofiska kretsar i Sverige.

Under Annie Besants ordförandeskap "feminiserades" teosofin och det blev ett större fokus på socialt engagemang. Det ledde till interna spänningar, inte minst 1914 då Besant kritiserades för att ha tagit parti för Storbritannien när kriget bröt ut.⁵⁰ Kort efter krigsutbrottet gick Nelly Thüring alltså med i SAP, ett beslut som hon i efterhand motiverade med fredsrörelsens misslyckande med att förhindra kriget:

”ALLA DESSA RÖRELSE ÄRO ENDAST GREANAR PÅ SAMMA TRÄD”

När kriget bröt ut insåg jag, att det inte var nog med de ideella rörelserna om man ville komma till rätta med krig och om man ville vinna något väsentligt för människorna. Starkare medel än fredsrörelser och resolutioner måste till härför. Men det måste vara en politik som arbetade för en bättre värld på alla områden och för alla människor, ej blott ett fåtals privilegier, och för denna uppgift arbetade ju blott det soc. partiet.⁵¹

Inom Göteborgs Socialdemokratiska Kvinnoklubb drev Thüning framför allt sådana frågor som hon sedan länge var engagerad i: nykterhet och fred. Hon fungerade också som en förmedlande länk till övriga delar av den lokala kvinnorörelsen. Hon gjorde själv inga skriftliga inlägg i den återkommande debatten i *Teosofisk tidskrift* om hur en teosof bäst praktiserar idealet om universellt broderskap, men med tanke på att hon gick in i partipolitiken tillhörde hon troligen inte de som menade att en teosofs enda uppgift var religiösa studier och andlig utveckling i avskildhet.

Grenar på samma träd

Den socialdemokratiska kvinnoklubben i Göteborg förde fram Nelly Thüning som kandidat till stadsfullmäktige. Ett tecken på att nomineringen var kontroversiell finns i den lokala valtidsning som arbetarekommunen gav ut under valkampanjen. Thüning medverkade med en artikel skriven i polemik mot en partimedlem som hade ifrågasatt henne på ett valmöte genom att säga att hon verkade tillhöra många ismer, men att frågan var om hon verkligen var socialist. Hon tog tillfället i akt att förklara sin ståndpunkt närmare. Under rubriken ”Varför jag anslöt mig till det socialdemokratiska partiet” intygade Thüning att hon var socialist, och det i ordets sannaste bemärkelse eftersom hon hade blivit det som ett resultat av studier och av etiska skäl, inte av materiella skäl.⁵² Hon gjorde alltså anspråk på att definiera den rätta socialismen och placerade samtidigt sig själv i en tradition av etisk socialism med mer fokus på gemenskap och broderskap än en analys av kapitalismen.⁵³ Som en ledstjärna

för sitt politiska arbete återgav hon följande citat, hämtat från ”en av Indiens filosofiska böcker”: ”Varje handling, som *främjar* en var-elses utveckling mot det stora målet, uppgåendet i Gud, är att göra det goda och varje handling som *hämmar* en varelse i detta, är att göra det onda.”⁵⁴ Författaren till boken angavs inte i artikeln men är sannolikt Swami Vivekananda, som blev känd för en större publik i samband med ett framträdande på ”Parliament of the World’s Religions” i samband med världsutställningen i Chicago 1893.⁵⁵ Några av hans föredrag gavs ut i svensk översättning 1911.⁵⁶ Boken lästes i flera teosofiska loger och det var troligen via Teosofiska Samfundet som Thüring kommit i kontakt med hans verk.⁵⁷ Själva citatet är däremot inte hämtat från denna svenska utgåva. På engelska lyder det: ”Every action that helps a being manifest its divine nature more and more is good, every action that retards it is evil.”⁵⁸ Vivekananda förespråkade en omstöpt version av vedanta som han menade hade potential att bli en universell religion. I sina skrifter och i sina tal i USA och Europa under resor 1893–1896 kritiserade Vivekananda dualistiskt tänkande och lanserade sin monistiska religionsfilosofi baserad på valda delar av den hinduiska traditionen som ett alternativ till såväl västerländsk materialism som andra former av hinduiskt religionsutövande. Det var alltså med hänvisning till Vivekanandas syn på gott och ont som Thüring motiverade sina politiska ställningstaganden:

När jag säger, att jag här fann den för mig naturliga förklaringen på hur att göra det goda, kanske ni förstår skälet varför jag är socialist, nykterist, fredsidealist, feminist, vegetarist, o.s.v. Alla dessa rörelser äro endast grenar på samma träd, framsprungna ur idéernas värld för att lyfta och förädla mänskligheten och hjälpa den i sitt mödosamma klättrande mot det stora målet, fullkomning.⁵⁹

Denna praktiska tillämpning på etiska och sociala frågor var inte något Thüring var ensam om, tvärtom strävade både Swami Vivekananda och religionsvetaren Max Müller efter att förena vedantafilosofins metafysiska utsagor med en moralfilosofi för det sena 1800-talets

brännande frågor. De anknöt därmed till samtida ifrågasättanden av kristendomen som grund för moralen, men gick också i polemik mot utilitarismens förespråkare. Vivekananda ifrågasatte inte bara sökandet efter största möjliga lycka som mål utan förespråkade också en uppgörelse med illusionen av individen som en separat enhet. I stället betonade han enheten hos allt levande, och i linje med detta presenterade han vedanta som en källa till enighet och medlidande.⁶⁰ Ytterligare en möjlig inspirationskälla för Thürings förklaring av hur de många olika ismerna hängde samman är Annie Besants essä ”Why I am a socialist” från 1893, där trädmetaforen användes på ett snarlikt sätt. Besant gav också uttryck för en liknande form av utopiskt tänkande, en idé om en ofrånkomlig social evolution som hänger samman med den teosofiska tidsuppfattningen.⁶¹

Kritik mot dogmatisk kristendomsundervisning

En annan artikel signerad Nelly Thüring som berör relationen mellan religion och politik är hennes inlägg i en debatt om kristendomsundervisningens utformning.⁶² Bakgrunden var att riksdagen 1919 hade antagit en ny undervisningsplan för folkskolan som bland annat innebar att tiden för kristendomsundervisning minskades rejält: från fyra eller fem timmar per vecka till endast två. Den socialdemokratiska ecklesiastikministern Värner Rydén, själv folkskollärare, hade på pedagogiska grunder riktat skarp kritik mot utantilläsning av Luthers lilla katekes. Han förespråkade i stället en etisk kristendomsundervisning med fokus på Jesu bergspredikan. Reformen var en kompromiss i en fråga som hade debatterats i decennier. Liberaler med frikyrklig förankring kunde instämma i att studier av Bibeln skulle ersätta katekespluggen, men hade troligen inte accepterat en helt konfessionslös religionsundervisning – vilket tidigare hade föreslagits i en socialdemokratisk motion.⁶³

Undervisning och uppfostran berördes vid denna tid ofta i *Teosofisk tidskrift*. Generalsekreteraren Erik Cronvall framhöll i sin artikel om en teosofisk skola i England, en internatskola i trädgårdsstaden Letchworth, att religionsundervisningen där var konfessionslös.⁶⁴

År 1920 besökte Nelly Thüring denna skola efter att ha deltagit i en bostadskongress i London.⁶⁵ Båda hennes barn stannade på internatet under året som följde.⁶⁶ Därmed kunde Thüring ge sig ut på längre talarturnéer, och hon sålde fotoateljén för att ägna sig åt politiken på heltid. Vid sidan om sina många föredragsresor våren 1921 skrev hon i socialdemokratiska tidningar.

I april behandlades frågan om kristendomsundervisning på nytt i riksdagen. De omfattande förändringarna hade ifrågasatts av en kyrklig opinion, som ville modifiera den revolutionerande reformen. Den 27 april röstade riksdagens andra kammare ja till en motion om att öka antalet timmar för kristendomsundervisning till tre per vecka.⁶⁷ Det var då Thüring skrev sitt rykande debattinlägg, riktat mot kyrkliga ledare och de konservativa riksdagsmän som hade förespråkat deras krav.⁶⁸ Motionen om ökat timantal föll senare i första kammaren, vars sammansättning hade förändrats till följd av nya rösträttsregler, så undervisningsplanen ändrades inte.⁶⁹ Men Thürings kritik mot vad hon uppfattade som en dogmatisk kristendomsundervisning är principiellt intressant i det här sammanhanget.

Många präster tänkte mer på världslig rikedom och sin ställning än på något annat, menade Thüring. Det passade dem bra att lära ut ”dogmerna” till folket eftersom en reformerad kristendomsundervisning skulle hota deras privilegierade ställning. Hon anlade också ett klassperspektiv på frågan när hon påpekade att ”rikemansskolorna”, som hon kallade dem, hade en annan form av religionsundervisning, på vissa ställen närmast en konfessionslös sådan. Detta enkla faktum visade enligt Thüring att motståndet mot en reformerad undervisning snarare handlade om att bevara det rådande samhällssystemet än om omsorg om den breda befolkningens religiösa skolning. Samtidigt förutspådde hon att denna form av kristendomsundervisning inte hade någon framtid i en tid då vetenskapliga framsteg utmanade den lutherska världsbilden.⁷⁰

Men om de Lutherska dogmerna kunde användas till att förslava det stora folkflertalet för århundraden tillbaka – när man samtidigt undanhöll det de fysiska vetenskaper, som kullkasta hela den sinnrika

”ALLA DESSA RÖRELSER ÄRO ENDAST GREVAR PÅ SAMMA TRÄD”

dogmbyggnaden, så går det ej i längden att använda samma metoder i ett tidevarv då folket med makt stormar in i naturvetenskapernas underbara värld.⁷¹

Det skulle ligga nära till hands att tolka denna tilltro till den moderna naturvetenskapen och kritiken mot statskyrkan som en ateistisk hållning. Men Thüning var noga med att påpeka att socialismen inte stod i motsättning till religiositet. Tvärtom menade hon att ett av problemen med en dogmatisk kristendomsundervisning var att människor då inte fick samma möjlighet att själva fördjupa sig i kristendomens budskap.⁷² Själv framhöll Thüning att ”Kristi enkla men storslagna broderskaps- och kärlekslära” kunde inspirera till en radikal omfördelning i samhället.⁷³ Vid första anblicken skulle detta kunna tyckas motsägelselfullt med tanke på att hon tidigare anknutit till Vivekanandas moderniserade form av hinduism i ett försök att beskriva sin livsåskådning. En central uppfattning inom teosofin var dock att det i alla religioner fanns en kärna av universell visdom, ett synsätt som kommer till uttryck i följande framtidsscenario:

Men så visst som att människorna själva en vacker dag skaka av sig alla fjättrar som hindra det gudomliga hos var och en ifrån att komma fram, lika visst skall det också en dag skaka av sig allt det som nu hindrar dem från att förstå och tillämpa i levande livet de gudomliga sanningarna i kristendomen.⁷⁴

Thüning hänvisade alltså till moraliska principer som uttrycks både inom kristendomen och inom hinduismen, och när hon gjorde det betonade hon vikten av att själv söka efter ”de gudomliga sanningarna” snarare än att sätta sin tilltro till religiösa ledare, samt att läroarna måste praktiseras i det vardagliga livet. Det förstnämnda var helt i linje med det teosofiska idealet om sökandet efter den innersta kärnan i varje religion, det senare karaktäristiskt för teosofier som förespråkade en ”tillämpad teosofi” för att komma till rätta med sociala problem.

Teosofi och socialism

Inför det första riksdagsvalet med kvinnlig rösträtt var oron stor inom socialdemokratin att det skulle innebära ett sämre valresultat, bland annat eftersom kvinnor ansågs vara mer religiösa och därmed mer mottagliga för konservativa idéer.⁷⁵ I den valbroschyr som Nelly Thüring gav ut våren 1921 via Socialdemokratiska Kvinnoförbundet hade hon, liksom många andra socialdemokratiska agitatorer, en mycket uppfordrande ton. Att gå och rösta framställdes som en plikt.⁷⁶ Thüring gjorde i sin valbroschyr också upp med föreställningen om att socialismen skulle vara religionsfientlig – något hon betecknade som en missuppfattning. Denna hållning utvecklade hon sedan i sitt bidrag till *Morgonbris* valnummer i september 1921, under rubriken ”Socialism och religion”.

Artikeln inleddes med en smått ironisk beskrivning av hur socialismen utmålades som kristendomsfientlig av dess ideologiska motståndare: ”Om den rysliga socialismen komme till makten skulle den avkristna folket, avskaffa kyrkan, ta bort religionsundervisningen i skolan etc.”⁷⁷ Thüring instämde visserligen i partiprogrammets krav på ett avskaffande av statskyrkan, men framhöll att detta inte nödvändigtvis innebar ett avståndstagande från religiositet, utan menade att ”socialismen visst inte är fiende till vare sig kristendomen eller någon annan religion; den bara sysslar inte med detta problem, utan vill att det skall vara en privatangelägenhet för var och en människa att ordna upp efter eget gottfinnande”.⁷⁸ Socialismens uppgift var ”att hjälpa oss att ordna upp våra yttre, fysiska livsförhållanden på ett nytt och förståndigare sätt”, och med hänvisning till att socialismen var en internationell rörelse pekade Thüring återigen på att detta projekt måste kunna samla individer med vitt skilda livsåskådningar: ”Och kunna vi inte alla, både religiösa utav olika sekter, materialister, idealister, ateister, teosofier, buddhister etc. förenas i ett arbete, som syftar till att åstadkomma ett nytt ekonomiskt samhällssystem, även om vi divergera på andra områden?”⁷⁹ Utan att framhäva sitt eget medlemskap i Teosofiska Samfundet nämner alltså Thüring här

teosofer som en grupp bland flera och ger samtidigt uttryck för en kosmopoliticism som var vanlig i denna globala rörelse.⁸⁰

I linje med den syn på religiositet som hon hade presenterat i artikeln om kristendomsundervisning menade Nelly Thüring vidare att dogmat och tvång riskerade att föra människor bort från religionen. Redan som ung hade hon ifrågasatt kristendomsundervisningen och blivit tillrättavisad av läraren. Nu förutspådde hon att statskyrkan skulle falla eftersom den inte gav människor det de sökte: verkligt andligt liv. Få präster var enligt henne verkligt religiösa, utan merparten tänkte mest på att berika sig själva.⁸¹ Thüring påpekade också att de som inte tillhörde statskyrkan inte nödvändigtvis ville kallas ”irreligiösa” – man kunde mycket väl vara socialist och samtidigt religiös: ”Det är alldeles riktigt att socialismen som sådan är materialistisk, men därför behöver väl inte socialisterna vara materialister.”⁸² Liksom tidigare talade hon om behovet av att förstå religionens innersta kärna: ”Och förrän man frigjort sig från alla former, allt sken och naiv dogmat, förr är man inte redo att ta emot det högre, andliga livet, förr söker man inte tränga till religionens sanna väsen, dess kärna och djupaste innebörd.”⁸³ För att detta skulle bli möjligt för många krävdes en konfessionslös religionsundervisning som barnen kunde förstå.

Thüring framhöll avslutningsvis att det kristna kärleksbudskapet kunde tjäna som inspiration för politiskt arbete för social rättvisa: ”A och o i kristendomen är kärleken; kärleken till de högre makterna och kärleken människorna inbördes och till allt levande i universum. Hur mycket av denna alltomfattande kärlekslära har blivit förverkligad i våra egoistiska samhällsförhållanden, i vårt dagliga liv?”⁸⁴ Hon likställde uttryckligen socialism med kristendom:

Nej, det är högst på tiden, att socialismen, som för mig ingenting annat är än förverkligad kristendom, inte dogm- eller skenkristendom, utan en levandegjord broderskärlek, kommer till vår hjälp så vi i enlighet därmed kunna ordna upp våra yttre fysiska levnadsförhållanden och i enlighet med kristendomens broderskapsprinciper, så vi slippa förbli skrymtare i alla tider.⁸⁵

I en sista uppgörelse med sina politiska motståndare, som menade att socialismen var religionsfientlig, gick Thüring så långt som att säga att socialister som strävade efter en radikal samhällsförändring i själva verket var att betrakta som mer religiösa än många andra: ”Ja, förvisso äro dessa, som *förverkliga* religionens anda tusen gånger mer religiösa än de, som bara *kalla* sig kristna.”⁸⁶

Avslutande diskussion

En analys av Nelly Thürings texter i socialdemokratiska publikationer i frågor som rörde relationen mellan socialism och religion visar att hon på flera sätt anknöt till en esoterisk diskurs. ”Broderskap” och ”förbrödring” är återkommande ord i de texter hon skrev som socialdemokratisk agitator och politiker, vilket är intressant i ljuset av att Teosofiska Samfundets portalparagraf var att verka för ett universellt broderskap. Även om det för utomstående betraktare kunde framstå som att hon var engagerad i vitt skilda rörelser argumenterade hon själv för att hennes arbete för fred, nykterhet, feminism och etisk socialism motiverades av en och samma strävan: en vilja att göra det goda, nämligen att främja människans uppgående i Gud. Hon hänvisade till både kristendom och hinduism, och när hon gjorde det betonade hon individens personliga andliga sökande och allt levandes enhet. Med andra ord gav hon uttryck för en esoterisk monism i sina beskrivningar av hur viljan att göra det goda fungerade som en grund för socialt engagemang och politisk handling.⁸⁷ I likhet med Annie Besant förespråkade hon en utopisk socialism som skulle betona organisk gemenskap snarare än konflikt och vara grundad i uppfattningen att mänskligheten genom återfödelse i allt högre former var på väg mot fullkomning.

Biografier över den världskända teosofiska ledaren Annie Besant har kritiserats för att vara alltför beroende av hennes egna självbiografiska texter, vars övergripande mål tycks ha varit att i efterhand övertyga om att hennes många organisationsbyten hade en inre logik. Den som tar den biograferades fokus på att skapa enhet i den egna livsberättelsen som utgångspunkt riskerar att göra sig blind för

paradoxa i personens politiska tänkande.⁸⁸ Alldeles oavsett sådana eventuella motsägelser är det ett resultat i sig att Nelly Thüring själv förklarade sambandet mellan sina olika ställningstaganden genom att använda esoteriska idéer och begrepp. Det tyder på att sådana föreställningar förekom inom socialdemokratien även under 1910- och 1920-talen, inte bara under partiets tidigaste år. Vidare var det inte en självklarhet för Nelly Thüring att låta sitt sociala engagemang få utlopp inom ramen för partipolitiken. När hon löste medlemskap i SAP år 1914 var partiväsendet fortfarande relativt nytt och de ideologiska skiljelinjerna inte lika väletablerade som några decennier senare. Thüring blev visserligen ifrågasatt för sin idealism, men lyckades bli invald både i Göteborgs stadsfullmäktige och i riksdagen. Under två mandatperioder kom hon att tillsammans med socialdemokratiska partikamrater och liberaler ta initiativ i frågor som rörde fred, nykterhet, socialpolitik och internationellt samarbete, innan hon drog sig tillbaka från rikspolitiken i slutet av 1920-talet.⁸⁹

Noter

- 1 Malin Arvidsson, ”Att tala till kvinnor och vinna deras röster: Socialdemokratiska kvinnoförbundets agitation inför valet 1921”, *Historisk tidskrift* 141:3 (2021).
- 2 Drude Dahlerup & Lena Wängnerud, ”Vägen till varannan damernas. Grindvakter, kvotering och representation”, i Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud (red.) *Rösträttens århundrade: Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige* (Göteborg & Stockholm 2018) s. 310–311.
- 3 Wouter J. Hanegraaff, *Western Esotericism: A guide for the perplexed* (London 2013) s. 130–131.
- 4 ”Det yttre arbetet”, *Teosofisk tidskrift* 31:10 (1921) s. 221.
- 5 Gunnela Björk, *Kata Dalström: Agitatoren som gick sin egen väg* (Lund 2017) s. 237–276. Se även Johan Nilsson, ”Astralkroppar i partiets tjänst: Teosofi och buddhism i Kata Dalströms socialdemokrati”, *Religion* 3:1 (2020).
- 6 Per Faxneld, *Det okulta sekelskiftet: Esoteriska strömningar i Hilma af Klints tid* (Stockholm 2020) s. 75–82.
- 7 Inga Sanner, *Att älska sin nästa såsom sig själv: Om moraliska utopier under 1800-talet* (Stockholm 1995) s. 304–324.
- 8 Joy Dixon, *Divine Feminine: Theosophy and Feminism in England* (Baltimore 2001) s. 10. Se även Diana Burfield, ”Theosophy and Feminism: Some Explorations in 19th Century Biography”, i Pat Holden (red.), *Women’s religious experience* (London 1983).

- 9 Se t.ex. Joan Sangster, *One Hundred Years of Struggle: The History of Women and the Vote in Canada* (Vancouver 2018); Colin Duggan, *The Theosophical Society and Politics: Esoteric Discourse, Esoteric Monism, and Theosophical Identity in Late 19th and Early 20th Century Britain and Ireland* (Cork 2018). Vad gäller relationen mellan teosofiska idéer och kampen för kvinnlig rösträtt har religionshistorikern Per Faxneld visat att Elizabeth Cady Stanton i sitt arbete med *The Women's Bible* anknöt till H.P. Blavatskys omtolkning av syndafallet. Per Faxneld, *Satanic Feminism: Lucifer as the Liberator of Woman in Nineteenth-century Culture* (New York 2017), s. 133–142.
- 10 Samuel Edquist, *Nyktra svenskar: Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918* (Uppsala 2001) s. 169–170.
- 11 Sanner (1995) s. 317–322.
- 12 Kocku von Stuckrad, ”Discursive Study of Religion: Approaches, Definitions, Implications”, *Method and Theory in the Study of Religion* 25:1 (2013).
- 13 Maarit Leskelä-Kärki, ”Ethical Encounters in the Archives: On Studying Individuals in Esoteric Contexts”, *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 29:1 (2020).
- 14 Duggan (2018).
- 15 Nils Thüring, ”Nelly Thüring. Den långa och svåra vägen”, opublicerat manuskript. Handlingar efter Nelly Thüring, Handlingar ordnade efter ämne, samlingsserie, 1873–1985, F1:1, Göteborgs Socialdemokratiska partidistrikt, SAP, Göteborgs föreningsarkiv.
- 16 Faxneld (2020). Se dock Hedda Jansson, *Solbadets Buddha: Buddhism och teosofi i Ellen Keys livstro* (Stockholm 2023).
- 17 Inger Hammar, *Emancipation och religion: Den svenska kvinnörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900* (Stockholm 1999); Anton Jansson & Hjalmar Falk, ”Religion i det svenska idéhistorieämnet: Översikt och reflektion”, *Lychnos: årsbok för idé- och lärdomshistoria* (2017).
- 18 James A. Santucci, ”Theosophical Society”, i Wouter J. Hanegraaff, Antoine Faivre, Roelof van den Broek & Jean-Pierre Brach (red.), *Dictionary of Gnosis & Western Esotericism* [E-book] (Leiden 2006), Hanegraaff (2013), Dixon (2001).
- 19 Tore Lund, ”Rydberg och teosoferna”, *Veritas* 23:1 (2007).
- 20 Inga Sanner, ”Att sätta en sten i rullning: Viktor Rydberg som inspiratör av profan religiositet”, i Anders Burman & Tore Lund (red.), *Efter Viktor Rydberg. Receptionshistoriska studier* (Stockholm 2020).
- 21 Anton Jansson, ”Ateism”, i Jonas Hansson & Kristiina Savin (red.), *Svenska begreppshistorier: Från antropocen till åsiktskorridor* (Stockholm 2022) s. 31–40.
- 22 Anton Jansson, ”Ateister, utilister och förnuftstroende: Tre göteborgska fritänkarorganisationer 1881–1931”, i Jan Christensen, Per Cornell, Johannes Daun & Martin Linde (red.), *Göteborg genom tiderna: Nedslag i stadens sociala och politiska historia* (Göteborg 2021) s. 441–469.
- 23 Stéphane Guy, ”From Industrial Change to Historical Inevitability: Annie Besant's Socialism and the Philosophies of History”, *Intellectual History Review*, 29:3 (2019).
- 24 Sanner (1995) s. 207–224.
- 25 Einar Petander, ”Theosophy in Sweden”, i Henrik Bogdan & Olav Hammer (red.), *Western Esotericism in Scandinavia* (Leiden 2016) s. 578–585; Johan Nilsson, ”Kunglig förening. Den teosofiska Raja Yoga-pedagogiken och det tidiga 1900-talets

”ALLA DESSA RÖRELSER ÄRO ENDAST GRENAR PÅ SAMMA TRÄD”

- yogareception”, *Aura. Tidsskrift for akademiske studier av nyreligiositet*, 12:1 (2021) s. 25–40.
- 26 Jansson (2023) s. 224–225.
- 27 Ingrid Dale, ”Till minnet av Nelly Thüring”, *Teosofi i Norden* 11:2 (1971) s. 41–42.
- 28 Nils Thüring, ”Nelly Thüring. Den långa och svåra vägen”, opublicerat manuskript. Handlingar efter Nelly Thüring, Handlingar ordnade efter ämne, samlingsserie, 1873–1985, F1:1, Göteborgs Socialdemokratiska partidistrikt, SAP, Göteborgs föreningsarkiv.
- 29 Brev från Nelly Thüring till Honorine Hermelin 1963 (i H.H:s samling), A 81:E:3, KvinnSam, Göteborgs universitetsbibliotek. Brevet är odaterat, men poststämplat i Johanneshov 27 februari 1963. Avs. N. Thüring Palmfeltsgården 5 a, Johanneshov.
- 30 Brev från Nelly Thüring till Honorine Hermelin 1963. ”Tantalikval” eller ”tantalusqual” är bildat från det grekiska namnet Tantalos och betyder ”stark känsla av obehag över att inte kunna uppnå ngt som ser ut att finnas inom räckhåll” (NE).
- 31 Petander (2016) s. 583.
- 32 Louise Vinge, ”Om konstnärer, konsthantverkare och författare i Lund omkring år 1900”, *Sparbanken Finn Årsredovisning 1995*, s. 43.
- 33 Arbetsordningen diskuterades i protokoll 14/9 1902. Lunds loge av Teosofiska Samfundet, Kulturen, Lund.
- 34 Protokoll 11/1 1903. Lunds loge av Teosofiska Samfundet, Kulturen, Lund.
- 35 Protokoll 12/10 1902. Lunds loge av Teosofiska Samfundet, Kulturen, Lund.
- 36 Skilsmässan ägde dock rum först 1917. Meddelanden om upplösta äktenskap (1884–1925), Haga Församling, Landsarkivet Göteborg.
- 37 Duggan (2018) s. 38ff.
- 38 Johanne Meyer, ”Teosofernas forhold til politik og sociale spørgsmaal”, *Teosofisk tidsskrift* 12:10 (1902) s. 232.
- 39 Pekka Ervast, ”Teosofi och socialism”, *Teosofisk tidsskrift* 12:12 (1902) s. 276.
- 40 Richard Eriksen, ”Teosofien og det sociale spørgsmaal”, *Teosofisk tidsskrift* 13:1 (1903) s. 10–13.
- 41 Dixon (2001) s. 139.
- 42 Frigga Carlberg, ”Helen Sjöstedt”, *Dagny* 1910:19 (1910) s. 217–218.
- 43 *Teosofisk tidsskrift* 23:3 (1913) s. 86, 23:7 (1913) s. 201, 24:1 (1914) s. 23, 25:6–7 (1915) s. 166, 26:3 (1916) s. 66 och 26:7 (1916) s. 230–233.
- 44 Birgitta Berglund Nilsson, ”Göteborgs Kvinnliga Diskussionsklubb, GKDK”, i Anette Carlsson (red.), ”Så här kan vi inte ha det!” *Fem kvinnoorganisationer i Göteborg. 100 års ideellt arbete när samhället svek* (Göteborg 2019).
- 45 Edit Hedlund, ”Teosofien tillämpad”, *Teosofisk tidsskrift*, 21:7–8 (1911) s. 159–176.
- 46 *Teosofisk tidsskrift* 24:1 (1914) s. 23, 24:6 (1914) s. 157, 29:6–7 (1919) s. 6, 35:4 (1925) s. 134.
- 47 Göteborgs Kvinnliga Diskussionsklubb, medlemsmatrikel, KvinnSam, Göteborgs universitetsbibliotek.
- 48 *Teosofisk tidsskrift* 24:2 (1914) s. 78.
- 49 Dixon (2001) s. 187. Se även Siv-Ellen Kraft, *The Sex Problem: Political Aspects of Gender Discourse in the Theosophical Society: 1875–1930* (Bergen 1999).
- 50 *Teosofisk tidsskrift* 25:1 (1915) s. 2–19, 25:2–3 (1915) s. 53–71.

- 51 Nelly Thüring, i *Socialdemokratisk kvinnogärning: Festskrift i anledning av Disa Västbergs 60-årsdag den 17 maj 1951* (Stockholm 1951) s. 220.
- 52 Nelly Thüring, ”Varför jag anslöt mig till det socialdemokratiska partiet.” Lokal valtidsning, publicerad av Göteborgs arbetarekommun 1916.
- 53 Mark Bevir, *The Making of British Socialism* (Princeton, 2011) s. 282.
- 54 Thüring (1916).
- 55 Thomas J. Green, *Religion for a Secular Age: Max Müller, Swami Vivekananda and Vedānta* (London 2016) s. 10.
- 56 Swami Vivekananda, *Vedānta: idealet för en universell religion. Bhakti yoga. Människan – hvad hon är och hur hon ter sig. Atman. Stenografiskt återgifna föredrag utgifna af H. Holst* (Östersund 1911).
- 57 Boken finns upptagen bland litteratur som salufördes av Teosofiska centralbyrån, Stockholm och den lästes i logerna i Lund och Malmö. *Teosofisk tidskrift* 22:1 (1912) s. 29 och 22:5 (1912) s. 126.
- 58 Swami Vivekananda, *Complete Works of Swami Vivekananda, vol. 6* (Calcutta 1963).
- 59 Thüring (1916).
- 60 Green (2016) s. 119–122, 140. Det bör påpekas att både Vivekananda och Müller förhöll sig skeptiska till teosofin, samtidigt som de teosofiska nätverken och publikationerna bidrog till att sprida deras budskap. Thomas J. Green, ”The Spirit of the Vedānta: Occultism and Piety in Max Müller and Swami Vivekananda’s Interpretation of Ramakrishna”, *Numen* 64:2–3 (2017) s. 230–231.
- 61 Guy (2019) s. 518.
- 62 Nelly Thüring, ”Katekesfrågan”, *Morgonbris* 17:7 (1921a), s. 4–5. Artikeln hade tidigare varit publicerad i *Nya Samhället* i april 1921 under rubriken ”Kristendomen i skolan. En vidräkning med svartrockarna”.
- 63 Karl-Göran Algotsson, *Från katekestvång till religionsfrihet: Debatten om religionsundervisningen i skolan under 1900-talet* (Uppsala 1975) s. 216–228.
- 64 Erik Cronvall, ”En modärn skola: Arundale School, Letchworth, England”, *Teosofisk tidskrift* 30:10 (1920) s. 207–212.
- 65 Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar 1920 N:o 202, Protokoll 1920 N:o 8 s. 10–11. Skolan var uppkallad efter George Arundale (1878–1945), som år 1934 blev ordförande för Teosofiska Samfundet (Adyar).
- 66 Thüring, u.å., avsnittet Göteborg s. 18.
- 67 Algotsson (1975) s. 231–237.
- 68 Thüring (1921a) s. 4–5.
- 69 Algotsson (1975) s. 237.
- 70 Thüring (1921a) s. 4.
- 71 Thüring (1921a) s. 4.
- 72 Thüring (1921a) s. 4.
- 73 Thüring (1921a) s. 4.
- 74 Thüring (1921a) s. 4.
- 75 Arvidsson (2020) och där anförda arbeten.
- 76 Nelly Thüring, *Vad väntar 1921 av Sverges kvinnor?* (Stockholm 1921b). Broschyren trycktes först i 10 000 exemplar och sedan ytterligare 5 000. Protokoll 11/4 1921, 14/7 1921 och 26/9 1921, Förbundsstyrelsen, SSKF, S-kvinnor, ARAB.

- 77 Nelly Thüring, ”Socialism och religion”, *Morgonbris* 17:9 (1921c), s. 10. För en diskussion av skarp kristendomskritik i den tidiga svenska socialdemokratien, se Per Faxneld, ”The Devil is Red: Socialist Satanism in the Nineteenth Century”, *Numen: International Review for the History of Religions*, 60:5–6 (2013).
- 78 Thüring (1921c) s. 10.
- 79 Thüring (1921c) s. 10.
- 80 Hans Martin Krämer & Julian Strube (red.), *Theosophy across Boundaries: Transcultural and Interdisciplinary Perspectives on a Modern Esoteric Movement* (Albany 2020).
- 81 Thüring (1921c) s. 10.
- 82 Thüring (1921c) s. 10.
- 83 Thüring (1921c) s. 10.
- 84 Thüring (1921c) s. 10.
- 85 Thüring (1921c) s. 10 och 15.
- 86 Thüring (1921c) s. 15.
- 87 Duggan (2018) s. 6–7.
- 88 Guy (2019) s. 516.
- 89 Detta behandlas i biografien *Nelly Thüring: teosof, feminist, socialist* (under utgivning).

”Storpolitisk hederspost åt svenska”

Anna Bugge Wicksells väg från rörelsearbete till diplomati

Christina Carlsson Wetterberg

Bland de omkring 300 delegater som deltog i Nationernas förbunds första möte år 1920 fanns bara tre kvinnor. En av dem var Anna Bugge Wicksell (1862–1928). Ett år senare utsågs hon, som enda kvinna, till ledamot av förbundets mandatkommission. Liberala *Dagens Nyheter* tyckte valet var både följdriktigt och glädjande:

Det är [...], när man rätt tänker på saken, något ganska underbart att även innan Sverges kvinnor hunnit utöva sin rösträtt till sitt eget parlament, ännu mindre själva tagit säte och stämma däri, så ser det ut som om en svensk kvinna skulle bli korad till en hederspost inom den internationella storpolitiken.¹

Först senare det året togs slutligen det beslut som gav de svenska kvinnorna rösträtt till riksdagen. Om vägen dit finns det nu, inte minst med anledning av hundraårsjubileet, en rikhaltig forskning.² Att den internationella diplomatiska arenan vid ungefär samma tid öppnades upp för kvinnor uppmärksammas däremot sällan. Anna Bugge Wicksell var den första i en rad av svenska kvinnor som skulle komma att göra avtryck internationellt.

Det finns idag ett växande internationellt forskningsfält om kvinnors inträde på den diplomatiska arenan och om deras agerande inom Nationernas förbund. Däremot finns det inte många studier som anlägger ett biografiskt perspektiv, som jag i detta kapitel vill bidra med.³ För att förstå hur Anna Bugge Wicksell och andra kvinnor kunde få viktiga uppdrag inom Nationernas förbund krävs undersökningar av deras väg till det anseende, de kvalifikationer och de nätverk som gjorde detta möjligt.

När Anna Bugge Wicksell tog plats i Nationernas förbund hade hon lång erfarenhet av arbete inom kvinnorörelsen och fredsörelsen. Hon var en radikal liberal, engagerad i den kvinnliga rösträttsrörelsen och i att förbättra kvinnors ställning i allmänhet, bland annat när det gällde att reformera den föråldrade äktenskapslagen.⁴ Mot denna protesterade hon i sitt eget liv när hon ingick samvetsäktenskap med den kände samhällsdebattören och senare professorn i nationalekonomi Knut Wicksell.

Anna Bugge kom ursprungligen från Norge, där hon varit med och grundat den norska kvinnorörelsen, tagit en filosofie kandidatexamen i ämnena engelska, franska och latin och efter det börjat studera juridik. I Sverige återupptog hon sina universitetsstudier och avlade en juris kandidatexamen i Lund 1911. I samband med det ansökte hon om och beviljades svenskt medborgarskap. Under första världskriget var hon djupt engagerad i olika aktioner för att få till stånd en rättfärdig och varaktig fred.

I rösträttsarbetet var Anna Bugge Wicksell en av många framträdande kvinnor, men i sin internationella fredsgärning var hon i det svenska sammanhanget unik. Det är denna gärning som står i fokus i det här kapitlet. Hur förhöll hon sig till de debatter som fördes i fredsfrågan under det tidiga 1900-talet? Hur kom det sig att hon – en kvinna – fick de ovan nämnda förtroendeuppdragen i det nybildade Nationernas förbund? Vilken var hennes agenda när hon väl var på plats i Genève och vilket avtryck gjorde hon? Jag söker svaren i skärningspunkten mellan hennes egen livshistoria och de omvandlingsprocesser som ägde rum på såväl ett nationellt som ett internationellt plan.⁵

En liberal feminist med en internationell agenda

Anna Bugge växte upp i en intellektuell och borgerlig miljö som gav henne möjlighet att studera vid läroverket och senare vid universitetet. Hon var sinnebilderna av en modern kvinna som ville ta plats och göra en insats i samhället. I föreningen Skuld samlades kvinnliga gymnasister i Kristiania och läste det modernaste av vad tiden hade att erbjuda inom såväl naturvetenskap som filosofi och politik. De diskuterade darwinism, socialism och feminism. John Stuart Mills *The Subjection of Women* gjorde stort intryck på den unga Anna. ”Lyckligare människor än 80-talets ungdom har aldrig existerat”, skriver hon i en minnesskrift, och fortsätter:

Det var de stora allmänna principernas tid, alla dörrar var uppslagna för oss och allt detta som måste till för att göra livet fullt och helt och värt att leva för ungdomen, debatterna kring principerna och strömmandet ut genom de öppna dörrarna för att ta i besittning all den andens frihet och härlighet som låg därute – just det var vår plikt, vårt kall, vår uppgift.⁶

Det engagemang och den optimism som hon uttrycker här kom att präglade henne hela livet, om än privata sorger, världskrigets utbrott eller politiska motgångar tidvis kunde förmörka hennes tillvaro. Ideologiskt definierade hon sig som en ”klar liberal-radikal”.⁷ Liberalism var för henne mer praktisk politik än ideologi. När hon vid ett tillfälle fick frågan vad som skilde hennes synsätt från socialisternas svarade hon att målet var detsamma, det var bara medlen som skilde sig åt.⁸

När Anna Bugge Wicksell kom till Sverige 1890 tillsammans med Knut Wicksell blev hon en del av den tidens kulturradikala miljö – först i Stockholm, där parets två söner föddes, och senare i Lund. Hon kom att tillhöra den vänsterliberala ledningen inom Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt och fick även viktiga uppdrag inom International Women’s Suffrage Alliance.⁹

Internationell folkrätt var en fråga som hade intresserat henne redan under tiden i Kristiania, och när hon tagit sin juristexamen i

Lund erhöill hon ett stipendium ur Elsa Eschelssons fond – Eschelsson var den första kvinnan som tog en juristexamen i Sverige – för att fördjupa sig i denna typ av rättsliga frågor. Hon lekte då med tanken att kanske disputerar på en avhandling i folkrätt. Så här skrev hon till sin vän Cecilia Fröding i Uppsala:

Jag har i många år haft på mitt samvete att skriva en bok i folkrätt, och nu ska jag studera lite och se om jag kan få litet kött på det skelett som jag har färdigt i tankarna. Blir det något av med det så tänkte jag göra den till en doktorsavhandling; dels är det ju en prydlig titel, dels skulle nog titeln komma boken tillgodo. Vi få nu se, hur det kan gå.¹⁰

Det blev inte så. I stället skulle hon i samband med krigsutbrottet använda sina kunskaper i det internationella fredsarbetet. Hon visste naturligtvis att villkoren för kvinnor vid universiteten inte var de bästa, särskilt inte för jurister, vilket Elsa Eschelssons tragiska öde vittnat om: bestämmelserna hade visserligen ändrats så att Eschelsson skulle kunna utnämnas till professor, men flera av hennes manliga kollegor satte sig till motvärn och hennes ansökan avslogs.¹¹ Kanske var det därför Anna Bugge Wicksell avstod från att doktorera, eller så lockades hon helt enkelt mer av att arbeta praktiskt med frågorna.

Utnämningen till svensk delegat i Nationernas förbund vittnar om att Anna Bugge Wicksell var betrodd, men så hade det inte alltid varit. Att hon länge behöll sitt norska medborgarskap skapade problem för henne under unionskrisens år, då det förekom protester mot att hon skulle få representera Sverige vid den internationella kvinnorösträttsalliansens kongresser. Hennes samvetsäktenskap provocerade också de mer konservativa inom rörelsen. Det gjorde även – kanske ännu mer – Knut Wicksells kontroversiella utspel i offentligheten, där han kritiserade äktenskapet, förordade preventivmedel och häcklade kyrkan. Paret hade en grundläggande åsiktsgemenskap och drevs bägge av ett starkt patos och engagemang, men deras personligheter var mycket olika. Han bohemisk, yvig och spontan och gärna provocerande. Hon mer lågmäld, saklig och pragmatisk.¹² Maken kunde vara

ett problem när hon ville vinna förtroende men samtidigt fick hon genom honom tillgång till ett brett nätverk av radikala intellektuella.

Sakta men säkert blev Anna Bugge Wicksell alltmer respekterad i breda kretsar inom kvinnorörelsen och i samhället i stort. När det utbröt konflikter inom den kvinnliga rösträttsrörelsen var det ofta hon som blev tillkallad att reda ut dem och blidka de konservativa. Denna diplomatiska förmåga skulle bli en stor tillgång i hennes internationella fredsarbete.

Minimalism eller maximalism i fredsfrågan

Det tidiga 1900-talet präglades av social oro och mullrande krigshot ute i Europa. I Sveriges riksdag kom försvarsfrågan alltmer i förgrunden. Samtidigt växte den moderna fredsörelsen fram. Även inom delar av den framväxande kvinnorörelsen fanns ett starkt intresse för fredsfrågan. Som mål hade fredsörelserna att avskaffa kriget, men om vägen dit rådde delade meningar. Här fanns allt från radikalpacifister som förespråkade omedelbar isolerad nedrustning till dem som ville arbeta mer långsiktigt och få till stånd internationella folkrättsliga regler kring försvar och diplomati.¹³ I Sverige bildades Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen 1883 och Sveriges Kvinnliga Fredsförening 1898. Båda föreningarna samlade fredsivrare av i första hand radikalt liberalt snitt. De ledande inom Sveriges Kvinnliga Fredsförening var aktiva kvinnosakskvinnor som också skulle komma att ha en framträdande roll inom Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt. En av dem var Anna Bugge Wicksell.¹⁴

Sveriges Kvinnliga Fredsförening verkade fram till 1911, då dess medlemmar i stället uppmanades att ansluta sig till det nybildade Svenska fredsförbundet.¹⁵ En av hjärnorna bakom detta beslut var Anna Bugge Wicksell. Flera ledande personer från den kvinnliga fredsföreningen kom att ingå i förbundets styrelse och valde därmed att arbeta i en förening bestående av både kvinnor och män.¹⁶ Anna Bugge Wicksell utsågs till sekreterare. Ordförande var inledningsvis den liberale riksdagsmannen Carl Carlsson Bonde och senare baron Theodor Adelswärd, också han liberal riksdagsledamot. Förbun-

det verkade fram till 1917, då det uppgick i Svenska Föreningen för Nationernas förbund.¹⁷

När Svenska fredsförbundet bildades hade Anna Bugge Wicksell precis tagit sin juristexamen och redan gjort sig känd i fredskretsar i Sverige och internationellt. Hon hade publicerat flera skrifter om fredsrörelsen och folkrätten och var en erkänt god talare och respekterad för sina kunskaper.¹⁸ Det sistnämnda framkommer i ett brev från Emilia Broomé apropå en fredskurs som skulle ges i Uppsala hösten 1911. ”[D]ig vill alla så gärna höra och då skulle vi kunna räkna få talrik anslutning från början”, skriver Broomé, och fortsätter: ”Du kan ändå mest av dem allihopa (Branting, Palmstierna m. fl.) och som Zwei [Otto von Zweigbergk] sade i går, ’ha de hört Anna Wicksell en gång, komma de gärna och höra henne en gång till.’” Hjalmar Öhrvall hade för sin del till och med tyckt att hon skulle ansvara för hela kursen.¹⁹

Bildandet av Svenska fredsförbundet var troligtvis en reaktion på att radikalpacifistiska idéer börjat få fäste i Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen. Det nya förbundet var mer modest, och den äldre organisationens ledning och medlemmar upplevde det förmodligen som en konkurrent och inte som tillräckligt radikalt. En som gav uttryck för detta var riksdagsmannen och borgmästaren i Stockholm Carl Lindhagen, som porträtteras i ett annat kapitel i denna bok. I sina memoarer riktar han kritik mot Svenska fredsförbundet och den riktning inom fredsrörelsen som han kallar minimalistisk, ledd av ”intellektualisterna” fru Anna Wicksell och baron Adelswärd. Själv var han en stark förespråkare för det han kallar ”maximiprogrammet”, som hade mer långtgående och omedelbara krav på nedrustning.²⁰

När kriget bröt ut skärptes åsiktsskillnaderna i synen på fred och försvar. Den internationalism som funnits inom fredsrörelsen fick sig en knäck då det visade sig att många fredsaktivister, män och kvinnor, i de krigförande länderna nu slöt upp bakom sina regeringar och arméer. Även i Sverige var läget ytterst polariserat. Å ena sidan fanns en stark aktivistisk högerfalang som önskade att Sverige skulle ställa sig på Tysklands sida i kriget, å andra sidan en vänsterfalang inom socialdemokratin som manade till storstrejk om faran för krig blev

mer överhängande.²¹ Anna Bugge Wicksell tyckte att båda linjerna var förhatliga. ”[S]jälsfrändskapet är obestridligt”, skrev hon i ett brev till sin man.²² I hennes kretsar var neutraliteten ett honnörsord, om än många hade sina klara sympatier hos ententen.

Fredsarbete under krigsåren

I och med första världskrigets utbrott kom rösträttsfrågan i bakgrunden och många av rösträttskvinnorna engagerade sig i stället i fredsarbete av olika slag. Våren 1915 anordnades en stor internationell kvinnofredskongress i Haag, där även en delegation från Sverige deltog. Kongressen var en viktig milstolpe i den kvinnliga freds rörelsens utveckling. Här bildades embryot till Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet, som efter en tid också fick en svensk avdelning.²³

När kvinnors fredsarbete diskuteras i forskningen är det ofta separata kvinnoaktioner eller kvinnoorganisationer som avses. En linje dras från Haagakongressen via fredsaktioner under andra världskriget i form av möten, upprop och civilt motstånd och fram till senare tiders kvinnomarscher. Vad som då hamnar i skymundan är att det även bland freds rörelsens kvinnor fanns meningsskiljaktigheter och – särskilt viktigt i det här sammanhanget – att det fanns kvinnor som föredrog att ingå i de vanliga institutionerna och där verka för stegvisa resultat. Det var den väg Anna Bugge Wicksell valde. Hon gav dock sitt stöd åt de fredsinitiativ som kom från kvinnoorganisationer under kriget, till exempel den kvinnliga fredskongressen i Haag 1915, även om det inte var en väg hon trodde på.

Under krigsåren var Anna Bugge Wicksell livligt engagerad i den offentliga fredsdebatten, organiserade, diskuterade, höll föredrag och kurser samt publicerade sig i olika forum.²⁴ Arbetet med freds tidskriften *Post Bellum* (”Efter kriget”) får här tjäna som exempel på hur hon och kretsarna kring Svenska freds förbundet såg på freds arbetet. Det var hon tillsammans med socialdemokraten och senare finansministern Ernst Wigforss som höll i trådarna. Målet med tidskriften var att öppna för ett meningsutbyte mellan representanter för de båda krigförande lägren för att på sikt påverka freds villkoren

och bana väg för en varaktig fred.²⁵ Hösten 1916 satte de i gång, skrev ett program och inledde arbetet med att skaffa ”garanter”. Med det menades ”en liten samling av kända namn från olika områden och med lika inställning till kriget, som skulle bli en slags borgen för vederhäftigheten i företaget”. Brev sändes i väg, telefonsamtal ringdes och delegationer åkte ut till de olika länderna för att få ihop namnen.²⁶ Vad man ville uppnå var en fredsuppgörelse som accepterades av båda parter och inte skedde enbart på segrarnas villkor. Upprättandet av ett nationernas förbund skulle vara en garant för denna fred. På grund av bristande finansiering tvingades man dock skrinlägga projektet redan på våren 1917.²⁷

Anna Bugge Wicksell verkade också i kulisserna som expert. Hon hade tidigare biträtt Karl Staaff då han utarbetat motionen om allmän rösträtt 1911 och kom senare att anlitas av Utrikesdepartementet som sakkunnig i folkrättsliga frågor. Hon engagerades bland annat i den kommitté som konstituerades 1917 med uppgift att tillvarata de neutrala staternas intressen efter kriget. Den ombildades senare till Kommittén för folkförbundsärenden, till vilken även socialdemokraterna Hjalmar Branting och Östen Undén samt högerledaren Ernst Trygger knöts, vilka alla längre fram blev ledamöter i Nationernas förbunds svenska delegation.²⁸

De skillnader i synsätt som fanns inom freds rörelsen i allmänhet började under krigsåren också märkas bland de liberala kvinnorna. Ett första tecken på det kunde ses vid Frisinnade Kvinnors årsmöte 1915, där Elin Wägner, vars fredsinsatser behandlas i ett annat kapitel i denna antologi, och Anna Bugge Wicksell hade ombetts att tala i fredsfrågan. Wägner, som deltagit i kvinnornas Haagkongress, berättade entusiastiskt om denna och uttryckte i sitt anförande den uttalat pacifistiska ståndpunkt som hon efter hand alltmer skulle ansluta sig till. Anna Bugge Wicksell hade bevistat en annan kongress i Haag vid ungefär samma tidpunkt och höll ett engagerat anförande om den och det holländska ”Uppropet för varaktig fred” som den kongressen anslöt sig till.²⁹ Härmed inleddes en debatt om den bästa vägen till fred – den korta radikalpacifistiska eller den långa förhandlingsvägen – som skulle följa Frisinnade Kvinnor in i 1920-talet.

Utnämningarna

I Sverige skärptes de politiska motsättningarna under de sista krigsåren. Den svåra livsmedelsbristen hade lett till hungerdemonstrationer och upplopp runt om i landet och hösten 1917 blev det regeringsskifte. En koalitionsregering tillträdde, med historieprofessorn och ledaren för Liberala samlingspartiet Nils Edén som statsminister och det socialdemokratiska partiets ledare Hjalmar Branting som finansminister. Det var under denna ministär som en överenskommelse om kvinnlig rösträtt träffades 1918.³⁰ På våren två år senare antogs den reform som likställde makarna inom äktenskapet och då togs även beslutet om svensk anslutning till det nybildade Nationernas förbund.³¹

När Sverige i januari 1920 fick frågan om man ville ansluta sig till Nationernas förbund visade det sig att det inte var en okontroversiell sak. Motståndet kom dels från den i allmänhet tyskvänliga högern, dels från vänstersocialisterna som brutit sig ur det socialdemokratiska partiet. Det huvudsakliga argumentet från dessa håll var att förbundet var ett segrarnas verk och att ett svenskt medlemskap skulle äventyra den utrikespolitiska neutraliteten. Men efter en livlig debatt i riksdagen beslutades med klar majoritet att tacka ja. Sex delegater – tre ordinarie och tre suppleanter – utsågs att representera Sverige då Nationernas förbund senare under året samlades i Genève. Att Anna Bugge Wicksell var en av dem är anmärkningsvärt med tanke på att den diplomatiska banan av tradition varit exklusivt manlig. Ändå har detta inte uppmärksammats i forskningen om svensk utrikespolitik och diplomati.³²

Tyvärr har de diskussioner som föregick valet av kandidater inte dokumenterats, eller i alla fall inte återfunnits i arkiven. I den konservativa pressen antydde dock att valet inte var okontroversiellt och väckte ”allmän häpnad”.³³ Både *Svenska Dagbladet* och *Stockholms Dagblad* hade varit starkt kritiska till det opinionsarbete som Anna Bugge Wicksell och andra från Föreningen för Nationernas förbund bedrivit. Man hade bland annat raljerat över det ”Wicksell-Bugge-Brantingska tungomålstalandet om Sveriges moraliska skyldighet

att ingå i förbundet” och om ”fru Bugge-Wicksells sagoaftnar om Nationernas förbund”.³⁴

Själva grundförutsättningen för utnämningen och för att kvinnor alls skulle kunna få positioner i det nya förbundet var de internationella kvinnoorganisationernas lyckade lobbyarbete. De fanns på plats när förbundsaktens utformning diskuterades under fredsförhandlingarna i Versailles och fick då igenom att kvinnor skulle vara valbara till alla poster inom Nationernas förbund.³⁵ När förbundet väl konstituerats i Genève var de också där med sina krav.³⁶ Ett initiativ som samlade ett stort antal nationella och internationella kvinnoorganisationer gällde Permanenta Mandatkommissionen, som konstituerades 1921. Den skulle övervaka att de så kallade mandatärmakterna, som kontrollerade de forna tyska kolonierna i Afrika och de gamla osmanska områdena i Mellanöstern, skötte sin uppgift på ett tillfredsställande sätt. Initiativet gick ut på att kommissionen borde innefatta en kvinna från ett neutralt land, med uppgift att bevaka kvinnors och barns intressen. Den kandidat som de flesta satte på första plats för detta uppdrag var Anna Bugge Wicksell, vilket vittnar om att hon var internationellt känd och respekterad.³⁷ Förbundsrådet, som hade utnämningrätten, tog till sig detta och utsåg henne som ledamot av kommissionen. Ett visst missnöje uttrycktes dock av några av de svenska delegaterna, som ansåg att tidigare utrikesministern och den liberala politikern Eliel Löfgren var bättre lämpad för uppgiften.³⁸ Anna Bugge Wicksell var hedrad men också lite bekymrad eftersom hon knappast alls var insatt i ”colonial matters”, som hon uttryckte det i svarsbrevet till förbundets generalsekreterare Eric Drummond.³⁹ Liberala *Dagens Nyheter* glädde sig, som vi såg i artikelns inledande citat.

Nationernas förbund har av eftervärlden mest utmålats som ett misslyckat projekt. Därav ett förhållandevis ringa intresse för förbundet i forskning och i historieskrivning i allmänhet. Men nyare forskning har vänt sig emot detta synsätt som alltför ensidigt och framhållit att förbundet under sin första tioårsperiod löste en hel del konflikter och framför allt att det hade en mycket bred agenda, som sträckte sig långt utöver den strikt diplomatiska, där det åstadkom betydande resultat. Arbetsuppgifterna handlade lika mycket om soci-

ala, humanitära och ekonomiska förhållanden som om folkrätt och diplomati.⁴⁰ Det var på dessa områden som de fåtaliga kvinnorna i förbundet lade ner mest arbete.

Kvinnorna i Nationernas förbund

Nationernas förbunds arkiv, som förvaras i FN-arkivet i Genève, är en oerhört rik och alltför sällan nyttjad källa för forskningen just med tanke på bredden i verksamheten. Det är hit man får söka sig för att fånga kvinnornas verksamhet, som sällan finns dokumenterad i forskningen.⁴¹

Vid Nationernas förbunds första möte 1920 deltog endast tre kvinnliga delegater. Vid sidan av Anna Bugge Wicksell var det Kristine Bonnevie, biolog och Norges första kvinnliga professor, och Henni Forchhammer, ordförande för Danske Kvinders Nationalråd.⁴² Alla tre var således från Skandinavien. Andelen kvinnor ökade något med tiden. Anna Bugge Wicksells sista år i förbundet, 1927, var de sju stycken. Av dessa var dock ingen ordinarie delegat.⁴³ Det fanns också en del kvinnor i sekretariatet, men den enda mer tongivande lär ha varit engelskan Rachel Crowdy, som ledde dess sociala avdelning.⁴⁴

Arbetet i förbundet var uppdelat på kommittéer, och i deras arbete engagerades även länder som stod utanför förbundet. Kommittéerna gjorde grundliga utredningar, höll konferenser över olika teman, uppvaktade regeringar och organisationer samt gav ut publikationer. Det kunde till exempel handla om hälso- och sjukvård, vetenskapligt samarbete, minoriteters rättigheter, nedrustning, transitering av krigsfångar, människohandel och prostitution samt villkoren för människorna i de forna kolonierna.⁴⁵

Kvinnorna i förbundet lade framför allt sin kraft på kommittén för sociala och humanitära frågor (femte kommittén), vilken i Genève lär ha gått under det nedsättande namnet ”den sentimentala”. Något ironiskt var det nog den som uppnådde mest påtagliga resultat.⁴⁶ Den fick bland annat upp frågan om vit slavhandel, det vi numera kallar trafficking, på förbundets agenda. En omfattande utredning gjordes, med en efterföljande regeringskonferens. I förarbetet hade kommittén

hjälp av Rachel Crowdy i sekretariatet och Emily Balch, som var sekreterare i Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet, vilket illustrerar samarbetet mellan kvinnor i och utanför förbundet. Resultatet av konferensen blev att förbunds församlingen antog en konvention där länderna förband sig att bekämpa handeln med kvinnor och barn, och en kommitté för det fortsatta arbetet tillsattes.⁴⁷ Samtidigt som detta är ett exempel på ett lyckat initiativ var det problematiskt såtillvida att kvinnofrågor avskildes från frågor som behandlades i andra kommittéer, där kvinnorna var mindre närvarande.

Att kvinnorna var få i förbundet som helhet, att de i regel fungerade som suppleanter och att de framför allt fanns i femte kommittén uppmärksammades som ett problem i samtiden. I Storbritannien bildades en organisation, The Council for the Representation of Women in the League of Nations, som protesterade mot detta.⁴⁸ Anna Bugge Wicksell var också engagerad i den femte kommittén, bland annat deltog hon som expert vid den ovannämnda regeringskonferensen. Men hon stack ut i det att hon hade ett bredare arbetsfält än de övriga kvinnorna, dels genom sitt arbete i Mandatkommissionen, dels genom att hon i större utsträckning även kom att ingå i andra kommittéer.⁴⁹

Ledamot av den svenska delegationen

Tillsammans med den socialdemokratiske statsministern Hjalmar Branting, högermännen Ernst Trygger och Erik Marks von Würtemberg samt liberalerna Theodor Adelswärd och Eliel Löfgren företrädde Anna Bugge Wicksell Sverige vid förbunds församlingens första möte 1920. Det var en grupp välrenommerade män hon hade vid sin sida, alla med diger formell kompetens i form av utbildning och erfarenheter från politik, diplomati och arbetsliv och ofta med internationell verksamhet i bagaget. Flera av dem var sedan tidigare bekanta till Anna Bugge Wicksell, kanske till och med vänner, och en del av dem hade hon arbetat tillsammans med i sina uppdrag för Utrikesdepartementet och inom ramen för Föreningen för Nationernas förbund, där de flesta var medlemmar. Jag går inte närmare in på den svenska delegationens arbete, men vill ändå nämna att forskningen

tycks ganska enig om att en relativ samstämmighet kom att råda när förbundet väl var på plats, trots ledamöternas skilda politiska hemvist. Det är också den bild som Anna Bugge Wicksell ger i sina brev hem till maken.⁵⁰

I och med uppdragen för Nationernas förbund blev det många och långa utlandsvistelser för Anna Bugge Wicksells del. Hon deltog i alla förbunds församlingens sammankomster fram till sin död 1928. Till det kom Mandatkommissionens möten, oftast flera om året, som kunde vara nog så långa. I brev till sin make, sina barn och sina vänner ger hon inblickar i det sociala livet i svenskkolonin i Genève vid den här tiden, med träffar, utflykter, mottagningar och fester, men framför allt framgår det att hon arbetade hårt. Hon hade mängder av material att läsa in, rapporter och inlägg att skriva och otaliga möten att delta i.⁵¹ Så här beskrevs hennes roll i Nationernas förbund av envoyén Erik Boheman, som fungerade som en av den svenska delegationens sekreterare under flera år, i ett minnesord efter hennes död:

Överhuvudtaget torde få personer så noggrant som hon genomgått hela den mängd av dokument och handlingar som Nationernas Förbund under sin korta tid frambragt och härigenom blev hon ofta för den svenska delegationen liksom ett levande lexikon, som snabbt och riktigt kunde ge upplysning om vad som vid föregående tillfällen förevarit rörande det eller det spörsmålet.⁵²

Förutom att förbereda sig och delta i mötena hade Anna Bugge Wicksell som uppgift att rapportera hem till regeringen om vad som hände i Genève. I arkivboxarna rörande Nationernas förbund i Utrikesdepartementets arkiv återkommer hennes namn ständigt under rapporter och propåer av olika slag.⁵³ Utöver rapportskyldigheten till regeringen hade hon ansvar för informationsbladet *Meddelanden rörande Nationernas förbund*, som gavs ut av Föreningen för Nationernas förbund. Skriften utkom med 8–10 nummer per år och tog upp viktiga händelser och beslut inom förbundet. Hon fungerade som redaktör fram till sin död och hon skrev dessutom själv de flesta artiklarna.⁵⁴

När Anna Bugge Wicksell yttrade sig i plenum eller i kommittéerna var det vanligen i frågor som antingen var kopplade till Mandatkommissionens arbete eller till den femte kommitténs sociala och humanitära arbete. Oftast talade hon i den svenska delegationens eller i Mandatkommissionens namn. Sitt pionjärtal i generalförsamlingen höll hon 1921, ett inlägg som var ”godkänt av Br[anting] gode gud och hela världen”, som hon skrev i ett brev hem.⁵⁵ Året efter höll hon däremot ett anförande i förbunds församlingen om Mandatkommissionens roll där hon inledde med att slå fast att hon gav uttryck för sina personliga åsikter och känslor, vilket vittnar om en viss självsäkerhet och att hon inte längre kände sig som en novis när det gällde de här frågorna.

I Mandatkommissionen

Mandatkommissionen bestod av nio medlemmar, varav fyra från länder som innehade mandatområden.⁵⁶ Kommissionens medlemmar tillsattes direkt av Nationernas förbunds råd och skulle vara oberoende av sitt lands regering. Det innebar att delegaterna hade större frihet, men de kunde naturligtvis inte agera helt i konflikt med sitt eget land. Till mötena skulle varje makt som styrde över ett mandat ge en utförlig rapport om situationen där, vilken sedan diskuterades i relation till den plan som gjorts upp för respektive område. Även om Anna Bugge Wicksell själv var ansvarig i kommissionen kom hon att arbeta nära de svenska ledamöterna, inte minst Hjalmar Branting, som satt som svensk representant i förbundsrådet mellan 1922 och 1923, då bland annat just mandatfrågorna var uppe till diskussion.

William Rappard var chef för sekretariatets mandatsektion och den som ledde Mandatkommissionens arbete. Han var en schweizisk vetenskapsman, professor i ekonomisk historia vid Genève universitet och liksom Anna Bugge Wicksell en radikal liberal. Huvudparten av ledamöterna i kommissionen var antingen framträdande politiker i sina respektive länder eller tidigare ledande koloniala tjänstemän, ofta konservativa.

Vilken roll skulle kommissionen ha? Hur långt fick den gå i sin kritik av mandatärmakternas administration? Det var återkommande frågor i kommissionen och vid förbunds församlingens möten, för anledda av att mandatärmakterna ofta ansåg att kommissionen var alltför nitisk och kritisk. I den frågan tog Anna Bugge Wicksell klar ställning offentligt vid åtminstone två tillfällen. Det första var när hon höll det ovannämnda talet vid förbunds församlingens möte 1922 där hon försvarade Mandatkommissionens arbete. Sin utgångspunkt tog hon i den paragraf i förbundsstadgarna som ålade kommissionen att tillvarata den inhemska befolkningens intressen. Det gällde att se till att möjligt maktmissbruk förhindrades, inskräpte hon.

We feel our duty to be watchful; we have to safeguard the interest of men and women who are not capable to defend themselves [...] We must try, as far as we can, to look with their eyes and their hearts, and sometimes both their eyes and their hearts are suspicious. We have to scrutinize every decree and every ordinance given by the diverse administrations and see if there may not possibly be some loophole that will permit abuse.⁵⁷

Det andra tillfället ägde rum fyra år senare då frågan väckte en debatt som blev mycket infekterad. Det var den konservativa brittiske utrikesministern Austen Chamberlain som hade satt i gång det hela och fått med sig mandatärmakternas representanter i rådet i kritiken mot kommissionen. När John Harris, brittisk liberal politiker och verksam i Anti-Slavery Society, kom till förbunds församlingens öppningsmöte hade han sammanstrålat med William Rappard och Anna Bugge Wicksell och funnit båda ”burning with indignation”.⁵⁸ Vid mötet i sjätte kommittén avvisades kritiken mot kommissionen helt av Fridtjof Nansen, den norske vetenskapsmannen och diplomaten som förutom sina upptäcktsfärder även är känd för sin pionjärinsats inom flyktinghjälp. Anna Bugge Wicksell talade i samma anda.⁵⁹ Nansens förslag och hennes anförande återgavs i både *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet*. I den senare återfinns referatet av hennes inlägg

under rubriken ”Mandatmakternas rådsmedlemmar får påskrivet”.⁶⁰ Men rådet skulle ändå i princip hålla fast vid att kommissionen inte fick gå för långt i sina granskningar.⁶¹

I Mandatkommissionen fick Anna Bugge Wicksell ansvar för frågor som rörde utbildningen i mandatområdena. Ett ganska konstypiskt val, får man väl säga. Det var inte ett område hon profilerat sig inom tidigare och det stod inte heller högst på agendan inom kommissionen, men det skulle hon göra allt för att ändra på. Sin vana trogen gick hon till botten med problemet och läste in sig på debatten och litteraturen om utbildning i allmänhet och i forna kolonier i synnerhet. Det var nog inte helt enkelt för en radikal och reformorienterad liberal som Anna Bugge Wicksell att ingå i detta närmast koloniala sammanhang. Vad som bar henne var sannolikt hennes starka tro på Nationernas förbund och på att ett utbyggt utbildningsväsende skulle påskynda processen mot självständighet. Bland progressiva av olika schatteringar fanns vid denna tid en stark tro på utbildning som en förändrande kraft, som hon delade.⁶²

Anna Bugge Wicksell lyckades få in utbildning som ett av temana i de frågeformulär som varje mandatadministration skulle besvara. Hon formulerade även en utbildningspolicy för mandatområdena, som antogs av kommissionen.⁶³ Inspirerad av utvecklingen i Öst- och Västafrikas missionsskolor och av de skolor för svarta som drevs i regi av den amerikanska Phelps Stokes Fund betonade hon utbildningens praktiska inriktning och anpassningen till lokala villkor. Under sitt sista år i Nationernas förbund gjorde hon en längre resa till USA för att studera de ovannämnda skolorna där. Hon skrev en utförlig rapport som mottogs väl och det bestämdes att hon året efter skulle göra en liknande resa till mandatområden i Afrika, men hon avled innan den hann bli verklighet.⁶⁴

En genomgång av protokollen från Mandatkommissionen visar att Anna Bugge Wicksell när det var möjligt lyfte frågor om likställighet mellan könen och om kvinnors och barns utsatta situation, och hon ställde outtröttligt sina frågor om utbildningen i de olika områdena.⁶⁵ Huruvida hennes frågor och förslag påverkade den förda politiken i mandatområdena är svårt att uttala sig om, men nog måste hon ha

varit en nagel i ögat på dem som inte ville satsa på att utbilda den inhemska befolkningen, som inte ville ge flickor utbildning eller se kvinnor som lärare, som inte ville ge någon undervisning på lokala språk och så vidare. Att det var hennes förtjänst att utbildningsfrågan fick en så pass framskjuten plats i Mandatkommissionen och i förbundsrådet har framhållits i forskningen om utbildningen i mandatområdena.⁶⁶ Att hon även blev en viktig röst i ett vidare internationellt perspektiv har också uppmärksamrats. Handlingar från förbundet i form av protokoll, promemorior och en speciell tidskrift nådde alla medlemsländer på franska och engelska och ibland på det egna landets språk.⁶⁷ I Anna Bugge Wicksells arkiv finns urklipp från internationella tidningar och tidskrifter som vittnar om att hon var vida känd. Bland dem en artikel från hösten 1927 där brasilianska kvinnorrättsaktivister under rubriken ”Sverige: feminismens vagga” lyfter fram Selma Lagerlöf och Anna Bugge Wicksell som två särskilt framträdande svenska kvinnor.⁶⁸

Kvinnosaken och freden i nytt ljus

När både den kvinnliga rösträtten och Nationernas förbund var ett faktum kom såväl kvinnofrågan som fredsfrågan i ett annat läge. Skulle kvinnorna fortfarande organisera sig separat? Var Nationernas förbund vägen till målet? På den första frågan svarade Anna Bugge Wicksell nej. Hon hade alltid varit liberalismen trogen och ville inte svika den för ”en trång kvinnopolitik”, som hon uttryckte det, och sa nej till att ingå i Svenska Kvinnors Medborgarförbund.⁶⁹ Fogelstadgruppen, med sitt ytterst radikala program i kvinnofrågan, jordfrågan och fredsfrågan, tycks inte heller ha lockat denna praktiker.⁷⁰ Det blev tydligt i samband med brytningen i fredsfrågan en bit in på 1920-talet, då Elin Wägner och grupper inom den kvinnliga freds rörelsen alltmer förlorade tron på Nationernas förbunds möjlighet att skapa en fredlig värld.

I samband med en konferens inom Frisinnade kvinnors riksförbund 1924 utbröt en öppen konflikt i fredsfrågan. Elin Wägner med flera förespråkade att kravet på isolerad och omedelbar avrustning skulle

sättas upp som en punkt på förbundets program, och det var också den linje som konferensen kom att ställa sig bakom. Andra talade i stället för det som kallades den långa vägens politik, och de hävdade att försvaret behövdes men att det måste demokratiseras.⁷¹ Anna Bugge Wicksell skrev efter beslutet en artikel i *Tidevarvet* under rubriken ”Den långa vägen och den korta” där hon försvarade sin egen och minoritetens linje och var vass i kritiken av den radikalpacifistiska ståndpunkten. Den stora svagheten i att kräva isolerad avrustning var enligt henne att man då antingen indirekt förlitade sig på att andra makter skulle komma till det avrustade landets försvar i händelse av anfall, eller accepterade att det egna landets befolkning skulle kunna tvingas att böja sig under en främmande makt till följd av sin vapenlöshet. Kanske trodde ”fredsaktivisterna” att ingen risk fanns för anfall från främmande makt, men den tron delade inte hon.⁷²

Carl Lindhagen förespråkade en radikalpacifistisk linje, och han lade detta år en motion i riksdagen om isolerad avrustning. Även Ellen Key umgicks med dessa tankar och var tveksam till värdet av det långsiktiga fredsbyggandet inom ramen för Nationernas förbund.⁷³ I ett brev till henne i slutet av 1924 ger Anna Bugge Wicksell visserligen en eloge till ”maximalisterna” för att de håller utopierna och idealen högt, men hon tycker att de gör det alldeles för lätt för sig och dessutom fråntar sig glädjen av att kunna uppnå resultat:

Ni har det lättare än vi, så till vida som det alltid är lättare att förkunna hur en sak bör vara än att göra saken; men å andra sidan ha vi nog mer glädje i arbetet, eftersom vi känna lyckan av varje litet steg eller stort steg som tages, medan Ni alltid se Er ledsna på den väg som återstår.⁷⁴

Anna Bugge Wicksell behöll sin tro på Nationernas förbund, även om hon rimligtvis också bör ha tvekat ibland. När hon avled 1928 efterträddes hon av Kerstin Hesselgren.⁷⁵ Bådas verksamhet sträckte sig över ett vitt fält, men de hade en konsekvent blick på kvinnors situation i världen. Dessa två pionjärens arbete på den internationella arenan följdes senare upp av andra framträdande kvinnor, som Karin

Kock, Ulla Lindström, Alva Myrdal och Agda Rössel, för att bara nämna några.⁷⁶ Svenska kvinnors engagemang i utrikespolitiken är således inget som kommit med Margot Wallström och den feministiska utrikespolitik hon som socialdemokratisk utrikesminister lanserade 2014, utan har sina rötter i det tidiga 1900-talets kvinnorörelse.

Avslutande ord

Årtiondena kring sekelskiftet 1900 var en omvälvande tid, vilket är själva utgångspunkten för den här antologin. Nya grupper fick tillträde till och skapade sig utrymme i offentligheten. Det gällde inte minst kvinnorna. Men förutsättningarna och vägvalen såg olika ut. Anna Bugge Wicksell hade en privilegierad ställning såtillvida att hon kom från en borgerlig miljö där det var möjligt även för en kvinna att skaffa sig en akademisk utbildning. Hon tog en risk när hon tillsammans med Knut Wicksell trotsade samhällets normer och avstod från att enligt gängse sed ingå äktenskap, men det hindrade inte henne från att få en framträdande ställning. Till en början inom kvinnorörelsen och fredsrörelsen och senare som regeringsexpert och svenskt ombud i Nationernas förbund och ledamot i en av förbundets kommissioner. Hur kom det sig att hon kunde göra denna – för en kvinna och för denna tid anmärkningsvärda – karriär?

Vem som helst hade inte fått ett sådant uppdrag. Den djupare förklaringen till att hon kom i fråga ska nog sökas dels i hennes gedigna kunskaper, dels i den viktiga roll hon länge haft både inom den kvinnliga rösträttsrörelsen och i arbetet för fred och internationell folkrätt. Hon var en av få svenskar som var djupt och direkt involverade i förberedelsearbetet inför bildandet av Nationernas förbund. Hennes goda språkkunskaper var ytterligare en merit. Sedan handlade det naturligtvis om politik och om kontakter. Hon tillhörde den tidens intellektuella vänster, som omfattade både socialdemokrater och liberaler och som efter sekelskiftet fick en allt starkare ställning i politiken, på universiteten, på tidningsredaktionerna och i kultursektorn. Det fanns en stark åsiktsgemenskap inom gruppen, de var ofta också vänner och de visste alla vad Anna Bugge Wicksell gick

för. Och sist men inte minst var den politiska omsvängningen i krigets slutskede säkert av betydelse. Det var ministären Edén–Branting som efter hårda debatter förde in Sverige i Nationernas förbund och alltså även tog in en kvinna. Hjalmar Branting var en vän alltsedan tiden i Stockholm på 1890-talet och Nils Edén ledde Liberala samlingspartiet, där Anna länge varit verksam.

En annan förutsättning för Anna Bugge Wicksells diplomatiska karriär var att Nationernas förbund formellt öppnades för kvinnor. Det var inget som skedde per automatik, utan var ett resultat av att de internationella kvinnoorganisationerna insisterat på att även kvinnor skulle få vara politiska aktörer på denna arena. Kvinnor hade länge varit verksamma i internationella organisationer och det fanns inom delar av kvinnorörelsen ett starkt fredsengagemang, men när kvinnors fredsarbete och internationella engagemang vid denna tid diskuteras i forskningen är det ofta med koppling till Fogelstadgruppens radikala pacifism eller till separata kvinnliga aktioner och rörelser. Med Anna Bugge Wicksell som prisma träder en annan fredsstrategi fram, en som gick ut på att ta plats i de manliga institutionerna och där verka för att genom internationellt samarbete och dialog uppnå en fredligare värld. Det gjorde hon i Svenska fredsförbundet och Föreningen för Nationernas förbund och senare i Nationernas förbund. En rad svenska kvinnor har sedan följt i hennes spår.

Anna Bugge Wicksells inträde och verksamhet på den internationella diplomatiska arenan har hittills rönt föga uppmärksamhet i den svenska forskningen om utrikespolitik och diplomati. Däremot har hennes betydelse börjat lyftas fram i internationell forskning under senare år, framför allt hennes insatser för att utveckla ett fungerande och inkluderande utbildningsväsende i de forna kolonierna. Hennes mission blev att få alla att inse att utbildning är en av grundpelarna för både personlig och samhällslig utveckling. Här kan vi se en länk bakåt till Mary Wollstonecraft, som under franska revolutionen med sådan emfas betonade vikten av flickors och kvinnors utbildning, och fram till vår tid då Nobels fredpris 2014 tilldelades den pakistanska utbildnings- och kvinnorrättsaktivisten Malala Yousafzai.

Noter

- 1 *Dagens Nyheter* (DN) 5/3 1921.
- 2 Se särskilt Bertil Björkenlid, *Kvinnokrav i manssamhälle: Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902–21* (Uppsala 1982), Josefina Rönnbäck, *Politikens genusgränser: Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921* (Stockholm 2004) och Christina Florin, *Kvinnor får röst: Kön, känslor och politisk kultur i kvinnornas rösträttsrörelse* (Stockholm 2006) samt Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud (red.), *Rösträttens århundrade: Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige* (Göteborg 2018) där aktuell forskning presenteras.
- 3 Madeleine Herren, ”Gender and International Relations Through the Lens of the League of Nations (1919–1945)”, i Glenda Sluga & Carolyn James (red.), *Women, Diplomacy and International Politics since 1500* (London 2015) s. 185. För fler exempel på aktuell forskning om kvinnorna i Nationernas förbund, se not 42.
- 4 För denna och andra emancipationsfrågor i tiden se Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* (Stockholm/Stehag 1997). Angående äktenskapsreformen specifikt se Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck & Christina C. Wetterberg, *Inte ett ord om kärlek: Äktenskap och politik i Norden ca 1850–1930* (Göteborg 2006).
- 5 Framställningen bygger på min biografi över henne: Christina Carlsson Wetterberg, *Jag saknar fruntimmer här: En biografi över Anna Bugge Wicksell* (Stockholm 2020). Denna text är dock skriven specifikt för denna antologi.
- 6 Anna Bugge Wicksell, ”Skuld”, i Clara Thue Ebbell (red.), *Kvinnelige studenters jubileumsskrift 1882–1907* (Kristiania 1907) s. 58.
- 7 Brev från Anna Bugge Wicksell till Gulli Petrini 14/3 1921. Gulli Petrinis samling, Göteborgs universitetsbibliotek.
- 8 Per Wirtén, *Europa, ständigt detta Europa: Elin Wagners förlorade kärlek* (Stockholm 2020) s. 25.
- 9 Angående denna organisation se Leila J. Rupp, *Worlds of Women: The Making of an International Women’s Movement* (Princeton 1997).
- 10 Brev från Anna Bugge Wicksell till Cecilia Fröding 20/12 1910. Cecilia Frödings samling, Uppsala universitetsbibliotek.
- 11 Detta tog hårt på Eschelsson, hon låg sjuk hela vintern 1910–1911 och avled senare på våren. Om de olika turerna i ärendet, se Ann-Sofie Ohlander, ”En utomordentlig balansakt: kvinnliga forskarpionjärer i Norden”, *Historisk tidskrift* 1987: 1 och Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år. Del II 1809–2000* (Stockholm 2002) s. 202. Se även Eva-Maria Svensson, *Forskaren Elsa Eschelsson: En modern civilist i tiden* (Stockholm, 2011).
- 12 Angående Knut Wicksell se Torsten Gårdlund, *Knut Wicksell: Rebell i det nya riket* (Stockholm 1956). Se även Liv Wicksell Nordqvist, *Anna Bugge Wicksell: En kvinna före sin tid* (Malmö 1985).
- 13 Sandi E. Cooper, *Patriotic Pacifism: Waging War on War in Europe, 1815–1914* (New York 1991) s. 60 ff, 219.
- 14 Angående fredsrörelsens allmänna utveckling se Bert Mårald, *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst: Ideologi, propaganda och politiska yttringar från Krimkriget till den svensk-norska unionens upplösning* (Göteborg 1974) och

- Per Anders Fogelström, *Kampen för fred: Berättelsen om en okänd folkrörelse* (Stockholm 1983). Sveriges Kvinnliga Fredsförening behandlas bland annat i Inga-Brita Melin, *Lysistrates döttrar: Pionjärer och pedagoger i två kvinnliga fredsorganisationer 1898–1937* (Umeå 1999), Irene Andersson, *Kvinnor mot krig: Aktioner och nätverk för fred 1914–1940* (Lund 2001), Inger Hammar, *För freden och rösträtten: Kvinnorna och den svensk-norska unionens sista dagar* (Lund 2004).
- 15 För debatten se Hammar (2004) s. 42–46.
- 16 Emilia Broomé och Ann Margret Holmgren var liksom Anna Bugge Wicksell med i styrelsen hela perioden. År 1914 kom Alida Jacobsson och Anna-Britta Bergstrand med, vilka också hade varit aktiva i Sveriges Kvinnliga Fredsförening.
- 17 Forskningen kring dessa organisationer är mycket begränsad, se dock Torbjörn Norman, *Hjalmar Branting, freden och Folkens förbund, samt andra studier i svensk och nordisk 1900-talshistoria* (Stockholm 2014) s. 30–32, Lars Eriksson (red.), *60 år för freden: Svenska FN-förbundet och dess föregångare 1919–1989* (Stockholm 1990) s. 7–9, Carlsson Wetterberg (2020) s. 197–200. Angående Adelswärd se Ove Bring, *Baronen som fredskämpe: Theodor Adelswärd, idealismen och interparlamentariska unionen 1914–1928* (Visby 2012), Anders Johnson, *Baronen: Theodor Adelswärd: Entreprenör. samhällsbyggare, politiker* (Stockholm 2020).
- 18 Bland hennes skrifter kan nämnas *Fredsrorelsen: En framställning af de moderna sträfvanterna att ersätta krig med skiljedom*, Studentföreningen Verdandis småskrifter, nr 49 (Stockholm 1893) och *Avrustningssträvandet och fredsarbetet*, Svenska fredsförbundets skriftserie, nr 1 (Lund 1911).
- 19 Brev från Emilia Broomé till Anna Bugge Wicksell 9/10 1911. Anna Bugge Wicksells samling, Lunds universitetsbibliotek.
- 20 Carl Lindhagen, *Carl Lindhagens memoarer: Tredje delen.* (Stockholm 1939) s. 325f.
- 21 Det var socialdemokratiska ungdomsförbundet som stod för den senare linjen, se Gunnela Björk, *Kata Dalström: Agitatorn som gick sin egen väg* (Lund 2017) s. 225. Angående den tyskvänliga högern se Nils Elvander, *Harald Hjärne och konservatismen: Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922* (Stockholm 1961).
- 22 Brev från Anna Bugge Wicksell till Knut Wicksell 30/3 1916. Knut Wicksells samling, Lunds universitetsbibliotek.
- 23 Andersson (2001) s. 90–94, Margareta Larson, *De arbetade för fred: Kvinnoföreningar i Sverige med fred på sitt program 1898–1940* (Stockholm 1985) s. 119, Rupp (1997).
- 24 För en sammanställning av hennes samlade skrifter se Carlsson Wetterberg (2020) s. 366–371.
- 25 Ernst Wigforss, *Minnen. 2. 1914–1932* (Stockholm 1951) s. 58f.
- 26 Carlsson Wetterberg (2020) s. 216–224.
- 27 Brev från redaktionen den 12/2 1917, Anna Bugge Wicksells samling, Lunds universitetsbibliotek, vol. 49.
- 28 Gulli Petrini, *Anna Bugge Wicksell: En internationell märkeskvinna* (Stockholm 1934) s. 45.
- 29 Angående uppropet se t.ex. Norman (2014) s. 32f.
- 30 Lars Berggren & Kjell Östberg, ”Reformism eller revolution? Arbetarrörelsen inför rösträttsbeslutet 1918–19”, i Holgersson & Wängnerud (red.) (2018).
- 31 Under denna vår tillträdde den första rent socialdemokratiska regeringen. Angående äktenskapsreformen se Christina Carlsson Wetterberg, ”Kvinnans rätt

- och nationens väl: Debatten kring 1920 års äktenskapsbalk”, i Lars M Andersson, Anna Jansdotter, Bodil E.B. Persson & Charlotte Tornbjær (red.), *Rätten: En festskrift till Bengt Ankarloo* (Lund 2000) samt Melby et al. (2006).
- 32 Varken i Herbert Tingsten, *Svensk utrikesdebatt mellan världskrigen* (Stockholm 1944) eller Torvald Höjer, ”Sveriges anslutning till Nationernas förbund. Ett aktualiserat 25-års-minne”, *Svensk Tidskrift* nr 31 1944, nämns hon ens med namn. Det gör hon däremot i Ulf Larsson, ”Hjalmar Branting och Nationernas förbund”, i Ulf Bjereld (red.), *Socialdemokratin i krig och fred: Ingvar Carlsson 75 år* (Hedemora 2009). Norman (2014) och Olle Svenning *Hövdingen – Hjalmar Branting: En biografi* (Stockholm 2014), som också går in mer i detalj kring det tidiga Nationernas förbund. I memoarer omnämns hon också. För en diskussion av bristen på kvinno/genusperspektiv i modern diplomatihistoria se Susanna Erlandsson, ”Kvinno och genusperspektiv i ett splittrat forskningsfält: Modern diplomatihistoria”, *Historisk tidskrift* 141:3 (2021).
- 33 *Svenska Dagbladet* (SvD) 14/10 1920.
- 34 SvD 26/2 1920.
- 35 Hanne Rimmen Nielsen, ”I Folkeförbundets tjeneste: Henni Forchhammers rejsebrev fra Genève 1920–37”, i Karen Hjort & Anette Warring (red.), *Handlingens kvinder* (Roskilde 2001) s. 168, 171.
- 36 Se till exempel Carol Miller, ”’Geneva – the Key to Equality’: Inter-war Feminists and the League of Nations”, *Women’s History Review*, 12:2 (1994) och Hilikka Pietilä, *Engendering the Global Agenda: The Story of Women and the United Nations*. (Genève 2002).
- 37 Förslagen förvaras i Anna Bugge Wicksells samling som finns i FN-arkivet i Genève.
- 38 Larsson, (2009) s. 8.
- 39 Brev till Eric Drummond 22/3 1921, Anna Bugge Wicksells samling, FN-arkivet i Genève.
- 40 Anna Svensson, ”Nationernas förbunds arkiv: Ett koncentrat av mellankrigstidens världshistoria”, *Scandia* 66:1 (2000).
- 41 Detta har ändrats något under senare år. Bland aktuell internationell forskning kan nämnas Pietilä (2002), Susan Pedersen, ”Metaphors for the Schoolroom: Women Working in the Mandates System of the League of Nations”, *History Workshop Journal*, 2008:66, Marie Sandell, *The Rise of Women’s Transnational Activism: Identity and Sisterhood Between the World Wars* (London & New York 2015).
- 42 Angående Kristine Bonnevie se Inger Nordal, Dag O. Hessen & Thore Lie, *Kristine Bonnevie: Et forskerliv* (Oslo 2012) och för Henni Forchhammer se Rimmen Nielsen (2001).
- 43 Detta bygger på en genomgång av de tryckta protokollen från Nationernas förbunds förbunds församling: *The League of Nations. Records from the General Assembly* (Genève 1920–1927).
- 44 Rimmen Nielsen (2001) s. 179f.
- 45 Rimmen Nielsen (2001) s. 168, Svensson (2000), Martyn Housden, *The League of Nations and the Organisation of Peace* (Harlow, 2011) s. 12–16.
- 46 Svensson (2000). För benämningen på kommittén se Mia Leche Löfgren, *Så var det då: 1900–1940* (Stockholm 1941) s. 205–207.

- 47 Rimmen Nielsen (2001) s. 180, 192. Se även Barbara Metzger, "Towards an International Human Rights Regime during the Inter-War Years: The League of Nations' Combat of Traffic in Women and Children", i Kevin Grant, Philippa Levine & Frank Trentmann (red.), *Beyond Sovereignty. Britain, Empire and Transnationalism c. 1880–1950* (Basingstoke & New York 2007).
- 48 Hanna Isaachsen, "Kvinderne og Nasjonernes Forbund", *Nylænde* 1925, nr 8 och 9.
- 49 Här ska dock nämnas att Kristine Bonnevie kom att ingå i Internationella Kommissionen för Intellectuellt Samarbeta som bildades 1922.
- 50 Tingsten (1944) s. 32, Larsson (2009) s. 11, Carlsson Wetterberg (2020) s. 274–280.
- 51 Carlsson Wetterberg (2020) s. 285–291.
- 52 *Meddelanden rörande Nationernas förbund* 1928: nr 1, s. 1.
- 53 Rapporterna finns i Utrikesdepartementets arkiv. Kommittén för frågor rörande Nationernas Förbund. Volym 1 och 2. RA.
- 54 *Meddelanden rörande Nationernas förbund* gavs ut mellan 1922 och 1934.
- 55 Brev från Anna Bugge Wicksell till Knut Wicksell 22/9 1921. Knut Wicksells samling. Lunds universitetsbibliotek.
- 56 International Labour Organisation (ILO) hade också en representant där.
- 57 League of Nations. Records of the third assembly, Minutes of the second committee 1922, s. 144.
- 58 Susan Pedersen, *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire* (Oxford 2015) s. 214.
- 59 Records of the Seventh Ordinary Session, 1926. Minutes of the sixth committee, s. 21–22.
- 60 SvD och DN 22/9 1926.
- 61 Susan Pedersen (2015) s. 213.
- 62 Se t. ex. Fiona Paisley, "Looking with their eyes and with their hearts: The Permanent Mandates Commission and reform in the mandates", Joy Damousi & Patricia O'Brien (red.), *League of Nations: Histories, Legacies and Impact* (Melbourne 2018) s. 226–228.
- 63 League of Nations, Permanent Mandate Commission. Minutes of the third session 1923, Memorandum s. 239–256. PMC, Minutes of the fourth session 1924, Memorandum 1924 s. 183–184.
- 64 Rapporten finns i Anna Bugge Wicksells arkiv i Lund, volym 43.
- 65 Detta bygger på en genomgång av de tryckta protokollen från Mandatkommissionen som förvaras i FN-arkivet i Genève: League of Nations, Permanent Mandate Commission, Minutes, Session One to Session Twelve (Genève 1921–1927).
- 66 J.M. Barrington, "The Permanent Mandates Commission and Educational Policy in Trust Territories", *The International Review of Education*, 22:1 (1976) s. 89.
- 67 Se t. ex. Paisley (2018) s. 228.
- 68 Bertha Lutz & Ormind Bastos, "A Suecia, berco do feminismo, O Paiz" 28/10 1927. Anna Bugge Wicksells samling, volym 58, Lunds universitetsbibliotek.
- 69 Angående denna fråga se Carlsson Wetterberg (2020) s. 291–292.
- 70 Angående Fogelstadgruppen se till exempel Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället: Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad* (Stockholm 1991) och Ulrika Knutson, *Kvinnor på gränsen till genombrott: Grupporträtt av Tidevarvets kvinnor* (Stockholm 2004).

- 71 Ada Nilsson, *Barrikaden valde oss: 25 år ur en kämpande förenings historia* (Stockholm 1940) s. 121–125. Angående Elin Wägner se Ulrika Knutsens biografi, *Den besvärliga Elin Wägner* (Lund 2020). För Mia Leche Löfgrens och Elin Wägners olika ståndpunkter i debatten se deras skrift *Ett nytt försvar* (Stockholm 1924). De här åsiktskillnaderna fanns också internationellt inom den kvinnliga rösträttsrörelsen och fredsrörelsen, se till exempel Margareta Larsson, *De arbetade för fred: Kvinnoföreningar i Sverige med fred på sitt program 1898–1940* (Stockholm 1985) s. 176, 178 och Abby Peterson, *Women as Collective Actors: A Case Study of the Swedish Women's Peace Movement 1898–1990* (Göteborg 1992) och Rupp (1997) s. 30.
- 72 Anna Bugge Wicksell, ”Den långa vägen och den korta”, *Tidevarvet* 1924, nr 34.
- 73 Om Ellen Keys syn på fredsfrågan vid den här tiden se Carlsson Wetterberg (2020), s. 233–239. Se även Ulla Wikander, ”Ellen Key: Vasakontakter och finska inbördeskriget”, i Kjersti Bosdotter, Lars Ekdahl, Anne Hedén & Aapo Roselius (red.), *Den röda våren 1918: Finska inbördeskriget i nordisk samhällsutveckling: En antologi* (Huddinge 2018).
- 74 Anna Bugge Wicksell till Ellen Key 9/12 1924. Ellen Keys samling, Kungliga biblioteket.
- 75 Angående Kerstin Hesselgrens arbete i Nationernas förbund se Renée Frangeur, *Kerstin Hesselgren: Den gränsöverskridande politikern: En biografi* (Stockholm 2013).
- 76 Angående dessa se Kirsti Niskanen, *Karriär i männens värld: Nationalekonomen och feministen Karin Kock* (Stockholm, 2007), Gunnel Karlsson, *En kvinna i regeringen: Statsrådet Ulla Lindströms liv och arbete* (Stockholm, 2020), Yvonne Hirdman, *Det tänkande hjärtat: Boken om Alva Myrdal*, (Stockholm 2010), Elin Jäderström, *Hennes excellens Agda Rössel: Från banvaktstugan till FN-skrapan* (Stockholm 2018).

”Jag föraktade pennan just då”

Elin Wägner om journalism,
skönlitteratur och krig 1920–1923

Katarina Leppänen

I det här kapitlet undersöker jag hur Elin Wägner (1882–1949) under början av 1920-talet förmedlade erfarenheter från ett krigshärjat Europa för en svensk publik. Hennes många roller i offentligheten som journalist, författare, feministisk agitator och fredsrörelseaktivist gjorde henne till en av tidens viktiga politiska aktörer trots att hon i egentlig mening inte var politiker. Speciellt fokuserar jag på dilemmat med olika skriftställarroller – Wägner upplevde att det var svårt, snarast omöjligt, att kombinera politisk journalistik med skönlitterärt författarskap. Hon skrev själv om hur kraven på journalistisk opartiskhet markant skilde sig från författarens engagerande och fikionaliserande skrivande, trots att de behandlade samma sak, och hennes egna reflektioner står i centrum i kapitlet.

Wägners politiska arbete i Sverige handlade främst om fredsfrågor, kvinnofrågor och rösträtten, och bedrevs inom organisationer och publikationer som Kvinnliga medborgarskolan i Fogelstad, tidningen *Tidevarvet* och fredsrörelsen. Hennes skönlitterära produktion omfattade ett fyrtiotal romaner, hon valdes in i Svenska Akademien 1944 och hon skrev flitigt i dagspressen och kvinno- och kulturtidskrifter samt debatterade. Hon och maken John Landquist tillhörde landets kulturelit och Wägners gärning har undersökts och beskrivits av både forskare och journalister. Men bilden av Wägner har förändrats över

tid; i sin samtid var hon en mycket populär skönlitterär författare medan hon idag är mer känd för sin politiska aktivism och feminism.¹ Det finns även ett biografiskt inriktat intresse som gärna väver ihop författarskapet med händelser ur hennes liv.² Även om intresset för hennes litterära verk inte har försvunnit finns det fog för att säga att det har skett en förskjutning från att främst betrakta hennes skrifter som litterära klassiker till att läsa dem som uttryck för en feministisk rörelse, eller till och med feministisk teori.³ Jag bidrar ytterligare till denna förskjutning genom att i detta kapitel ta fasta på hennes politiska skrivande och de i rubriken citerade orden ”Jag föraktade pennan just då”, vilket pekar på det dilemma mellan det skönlitterära författarskapet, journalistiken och det politiska engagemanget som upptog mycket av hennes tid under 1920-talet och 1930-talet.⁴

Skillnaden mellan politiska och skönlitterära texter är inte självklar, och jag tillämpar här en definition enligt vilken politiska texter uttryckligen är skrivna för att återspegla eller påverka i samhällsfrågor medan skönlitterära texter uttryckligen signalerar att de är ”fantiserade hop [av ett] sannolikt förlopp”.⁵ Med utgångspunkt i texter som publicerades mellan 1920 och 1923 främst i *Dagens Nyheter* och boken *Från Seine, Rhen och Ruhr: Små historier från Europa* (1923) undersöker jag hur Wägner från sin position diagnostiserade Europas tillstånd och försökte bidra till försoning, fred och solidaritet. Wägner var mycket produktiv under 1920-talets första år och fortsatte skriva för *Dagens Nyheter* även efteråt.⁶ I februari 1923 påbörjade hon boken *Från Seine, Rhen och Ruhr*, som bland annat inkluderade två essäer som tidigare publicerats i *Dagens Nyheter*. Fyra månader senare fanns boken i bokhandeln, *Dagens Nyheter* recenserade den 12 juni och en andra upplaga kom redan 14 juni – mindre än två veckor efter första upplagan.⁷ Boken består varken av renodlade tidningsartiklar, essäer eller skönlitteratur, utan av essäistiska kortnoveller om en omvälvande period i Europas historia då det stora krigets konsekvenser blivit uppenbara och behövde hanteras humanitärt och politiskt.

Ett nytt, internationellt Europa

Wägners agerande som skriftställare och aktivist inramades av den nya världsordning som alla hade att förhålla sig till. Trots att världskriget formellt var slut i och med förhandlingarna i Versailles sommaren 1919 återstod ett oöverblickbart freds- och uppbyggnadsarbete i Europa både materiellt och mentalt. Nästan 9 miljoner soldater hade dött i strid eller av sjukdom och 13 miljoner civila beräknas ha dött av hungersnöd, sjukdom, våld och i massakrer.⁸ Miljoner människor var statslösa som en följd av monarkiers och imperiers sönderfall, vilket ledde till massiva frivilliga och påtvingade folkströmmar. När Nationernas förbund skapades som en del av fredsfördraget var det den första moderna organisationen med huvudsyftet att undvika framtida krig genom medling. Den nya världsordningen påverkade det neutrala Sverige och det internationella arbetet gav argument och resonansbotten till samhällsutvecklingen, inrikespolitiskt såväl som utrikespolitiskt.⁹ Som ett av få länder utsåg Sverige en kvinna, yrkesinspektrisen Kerstin Hesselgren, till representant i Nationernas förbund mellan åren 1928 och 1946. Sedan 1919 var hon dessutom representant i International Labour Organisation samt medlem av The International Council of Women. Elin Wägner och många med henne, till exempel juristen Anna Bugge Wicksell (se förra kapitlet i denna antologi) drogs till Nationernas förbund och deras huvudkvarter i Genève genom de kvinnoorganisationer de var involverade i.

Nationernas förbund har i efterhand beskrivits som ett misslyckat projekt, men i början av 1920-talet låg utgången av 1920- och 1930-talets växande fascism och krigshets fortfarande i framtiden och förbundet gjorde stora globala insatser inom det sociala området, bland annat gällande opiumhandel och människohandel.¹⁰ Under 1920-talets första år hade förbundets arbete bara börjat, men Wägner betraktade ändå det europeiska samarbetet med en viss skepsis och ansåg att nya säkerhetsrisker redan var inbyggda i systemet genom att Tyskland och Sovjet hade utestängts (de blev medlemmar 1924 respektive 1934) och att fredsarbetet underminerades av att de gjordes till syndabockar för kriget. Det var under mellankrigstiden som Sverige alltmer kom

att uppfattas som en fredlig humanitär stormakt.¹¹ Länder som Sverige hade fortsättningsvis en viktig funktion i uppbyggnads- och fredsarbetet som en naturlig förlängning av de neutrala ländernas roll under världskriget.

Under den framväxande internationalismen beskrev Wägner sitt Europaengagemang som en ”stadsbudstjänst” och ville med det ordet antagligen förmedla känslan av den ömsesidiga samverkan mellan medling och förmedling. Att som skribent förmedla en komplex bild av en situation var i någon mån att medla mellan olika folk och ståndpunkter. Det är också en form av bildningsverksamhet att beskriva sina erfarenheter av världen genom artiklar och böcker för att bidra till större kunskap och förståelse. Intrycken från resorna var dramatiska. Om Europa ville begå självmord så fanns det möjlighet till det, konstaterade Wägner, annars måste politikerna tänka nytt kring staternas inbördes relationer.¹²

Journalisten på uppdrag

I boken *Pennskaft: Kvinnliga journalister under 300 år* har Margareta Berger kartlagt övergången av kvinnors roller på redaktionerna från 1800-talets ”översättarinnor” med uppgift att översätta och redigera internationella notiser till fullfjädrade ”yrkeskvinnor”.¹³ Wägner debuterade som journalist i *Helsingborgs-Posten* redan 1902, som novellförfattare och litteraturkritiker, och flyttade några år senare, 1907, till Stockholm och redaktionen för kvinnotidskriften *Idun*. På redaktionerna arbetade kvinnor under andra villkor än män, och 1911 var Wägner en av de drivande i insamlingen för ett utlandsstipendium för kvinnliga journalister eftersom Publicistklubben endast beviljade bidrag till manliga journalister.¹⁴ Wägner själv gav en rapp skönlitterär inblick i det oglamourösa men fria yrkeslivet i boken *Pennskaftet* (1910). Leif Kihlbergs historik *Dagens Nyheter och demokratins genombrott: Seglar sin egen sjö 1911–1921* nämner tidningens engagemang för kvinnors emancipation men han ger knappast någon uppmärksamhet till de få kvinnliga medarbetarna. Wägner nämns en gång, tillsammans med Elin Brandell, som ”kvinnoemancipatio-

nens yppersta opinionsbildare, själva pionjärer inom olika genrer av journalistik”.¹⁵

Nittonhundratalets första årtionden, speciellt efter första världskriget, var en tid då styrelseformer demokratiserades, rösträtten utvidgades och massmedierna expanderade, vilket också ledde till diskussioner om gränsdragningar mellan olika samhällsliga institutioner. Ögonvittnesskildringen från humanitära katastrofer och den humanitära journalisten var en speciell sekelskiftesgenre, menar Lina Sturfelt.¹⁶ Johan Jarlbrink har beskrivit hur de olika rollerna inom det expanderande tidningsväsendet tog form runt sekelskiftet 1900: litteratörer och publicister blev journalister i ett medialt samspel mellan hur de porträtterades och hur de valde att framställa sig själva.¹⁷ Wägner hade tillgång till många olika forum för självrepresentation: hon författade noveller och romaner, bidrog med texter i tidningar och tidskrifter som *Idun*, *Dagens Nyheter*, *Stockholms-Tidningen* och *Tidevarvet* samt skrev manus till filmen *Hon fick platsen* (1911).

Under första världskriget blev snabbheten i nyhetsrapporteringen viktig. Nyheter anslogs i skyltfönster timme för timme och tidningarna rapporterade trots att de kände till att mycket av telegramnyheterna var att betrakta som respektive nations krigspropaganda.¹⁸ Wägner genomförde 1920–1922 fyra resor, som alla lämnade avtryck i tidningsartiklar i *Dagens Nyheter* och i samlingsvolymen *Från Seine, Rhen och Ruhr*. I början av 1920 reste hon till Wien i egenskap av korrespondent för *Dagens Nyheter*. Februari–mars 1921 reste hon till Rhenlandet och senare samma år genomförde hon en två månaders turné i England för att skapa opinion mot den ohållbara ockupationspolitiken. I november 1922 besökte hon Ruhrområdet för att inhämta underlag till Fred och frihets konferens i Haag i december samma år.¹⁹

År 1919 var Wägner med och startade Rädda Barnen i Sverige enligt brittisk förlaga, och redan i januari 1920 reste hon till Wien för att följa upp organisationens första internationella hjälpaktion. Resan gick via Berlin och Genève och i Berlin mottogs den svenska delegationen, tillsammans med Hooverdelegationen från USA och en kväkardelegation som kom med ”en skeppslast mat”, av både hälsoministern och president Friedrich Ebert.²⁰ Wägners uppdrag

i Wien var inte främst biståndsarbetarens utan den rapporterade journalistens, även om inslag av socialt volontärarbete var oundvikligt i mötet med utarmade människor i härbärgen, på sjukhus, i rättssalar och i utblottade hem. Svenskarna rörde sig mellan olika världar och misären stod i skarp kontrast till förmögna hem. Wägner hyrde ett rum tillsammans med journalisterna Gerda Marcus (*Svenska Dagbladet*) och Elisabeth Krey-Lange (*Sydsvenska Dagbladet*) och skapade därmed en gemensam redaktion för den svenska pressen.²¹ Resan förlängdes från ett par veckor till närmare ett halvår och de texter som publicerades vittnar om ett Europa svårt drabbat av krig, om det fortsatta våldet samt om interna nationella motsättningar i det splittrade Centraleuropa.

De Europaresor Wägner gjorde under de efterföljande åren hade något olika syften, men uppdragen var humanitärt inriktade med fokus på att beskriva Europas tillstånd och förutsättningar för återuppbyggnad. Tillsammans med kyrkoherden Gunnar Vall rapporterade hon för Förbundet för kristet samhällsliv från det av belgiska, engelska, amerikanska och franska trupper ockuperade tyska Rhenlandet.²² Atmosfären var laddad: de rörde sig på ”het mark” som liknade en ”krigsskådeplats utan kulor och blod”, skrev Wägner.²³ Wagners och Valls uppdrag var ”att undersöka sanningshalten i de talrika skildringarna av de färgade truppers övergrepp”.²⁴ Det tyska Rhenområdet var sedan krigsslutet ockuperat av allierade styrkor och Frankrike hade placerat trupper från sina kolonier där. Trupperna sågs som en provokation och tyskarna drog i gång en rasistisk hatkampanj under rubriken ”Den svarta skammen” (*Die schwarze Schande* eller *Die schwarze Schmach*) som fick stor spridning.²⁵ Namnunderskrifter mot ”den svarta skammen” cirkulerade i Storbritannien, Spanien, Sverige och Italien, och rörelsen fick som väntat kraftigt genomslag i USA, till exempel deltog 12 000 personer i protestmarscher i New York 1921. Kampanjen var starkt rasistisk – trupperna var ”barbarer” i Europas mitt och deras otyglade sexualitet och våldsamt ansågs drabba de vita tyska kvinnorna och i förlängningen degenerera det tyska folket.²⁶

Wägner såg ockupationen i sig, inte främst truppernas sammansättning, som ett hinder för varaktig fred. Att kvinnorna på olika sätt utnyttjades fysiskt och psykologiskt i propagandan var uppenbart, och våldtäkter begicks inte bara av de icke-europeiska soldaterna utan av ockupanterna generellt. Wägner skriver om kvinnorna i ”De bortglömda”: ”Liksom de varit de främmande soldaternas offer, blevo de propagandans martyrer”, varefter de oundvikligen drabbades av ”den sociala vanäran”.²⁷ För att väcka internationell opinion mot ockupationen reste hon senare 1921 till Storbritannien för att besöka föreningar, förbund och samfund och försöka samla stöd för att approachera Nationernas förbund med ett krav på att ockupationen skulle upphöra. Med sig hade hon rekommendationsbrev från bland andra statsminister Hjalmar Branting och biskop Nathan Söderblom som öppnade dörrar till de brittiska politiska rummen.²⁸

Inför den konferens som den internationella organisationen Fred och frihet anordnade i Haag i december 1922 gjorde Wägner ytterligare en resa till krigsområdet, nu tillsammans med den brittiska pacifisten och feministen Marion Fox. Uppdraget var ett resultat av Wägners lobbyarbete i Storbritannien. Alla officiella rapporter från de allierade staterna, liksom de rapporter Wägner bidrog till, visade att det endast begicks ett fåtal överträdelser av det slag som kampanjen ”Den svarta skammen” varnade för.²⁹ Tvärtom skötte sig de koloniala trupperna väl, men deras närvaro i Tyskland var avsedd som en förödmjukelse och så upplevdes den också, menade Wägner.³⁰ Och ockupationen var bara en detalj i den större förödmjukelse Tyskland utsattes för. Utestängning ur Nationernas förbund, ockupation, avsiktlig provokation – sammantaget bäddade de segrande staternas agerande för ett misslyckat fredsarbete. Den 11 januari 1923 utökades ockupationen till Ruhrområdet för att försäkra en fortsatt återbetalning av krigsskulder.

Stil och genre

Både som journalist och som skönlitterär författare rörde sig Wägner stilistiskt lätt mellan olika former och tilltal. Birgitta Wistrand menar att Wägner ville påverka sina åhörare och ”utbilda dem, väcka känslor, bryta genom deras motstånd och rucka på fasta begrepp” och att hon därför omväxlande använde en allvetande berättarröst och en skenbart objektiv röst.³¹ Helena Forsås-Scott har pekat på att Wägner i sina icke-skönlitterära texter ofta använde retoriska frågor och lät olika stilnivåer och ståndpunkter framträda i ett dialektiskt förhållande till varandra, ett ständigt prövande och omprövande.³² Forsås-Scott beskriver dessa texter som öppna och anti-auktoritativa, skrivna för att väcka engagemang. Men stilen kan också tolkas som förledande och förförisk med tanke på att Wägner oftast landade i en mycket tydlig politisk ståndpunkt som inte var förhandlingsbar. Till exempel använde hon under sin anställning på tidskriften *Idun* ”kåseriets på ytan harmlösa form” i stället för att gå i direkt polemik. Hennes radikala politiska åsikter hade varit svåra att framföra på annat sätt, menar medieforskaren Margareta Stål.³³ Samfundet de nio lyfte i motiveringen till sitt pris 1923 fram Wagners ”försonande humor” i skildringen av kvinnoliv.³⁴ Och inte minst blev hennes framgångar inspirerande för unga kvinnor som i Ligan (en grupp kvinnliga Stockholmsjournalister) såg ett ideal för professionell sammanhållning mellan kvinnliga journalister.³⁵

I boken *Från Seine, Rhen och Ruhr* reflekterar Wägner över det politiska uppdrag hon ålade sig själv när hon gav sig ut i den politiska verkligheten. Trots att hennes aktivism i rösträttsrörelsen och fredsrörelsen satte tydliga avtryck i hennes romaner var uppdragen i Europa något helt annat. Wägner skriver att hon helt avstod från att skriva under perioder då världspolitiken tenderade att bli en roman. Allvaret omöjliggjorde fiktionen och dessutom ”släpper ju en romanförfattare inte sitt handlag, när han lämnar sin läst. För honom blir världspolitiken en roman liksom den för andra är en rasfråga, en klimat-, kommunikations-, olje- eller brödfråga. Människorna leder politiken men passionerna leder människorna.”³⁶ Alltså stod

hon 1920 vid ett professionellt vägskaäl där författarskapet riskerade att besudla journalistiken.

Journalistiken genomgick i början av 1900-talet stora strukturella förändringar och Wägner var en av många moderna journalister som reflekterade över yrkets etiska aspekter. Margareta Stål har beskrivit hur det under tidigt 1900-tal växte fram en modern typ av tidningsreportage som byggde på en genomtänkt dramaturgi och stark närvarokänsla. Hon härleder stilen till en naturalistisk litteraturtradition med ”krav på att skildra ’verkligheten’”.³⁷ Verklighetsvurmen hörde samman med ökad demokratisering, nya skaror av tidningsläsare och ett socialt engagemang där ögonvittnesrapporteringen blev allt viktigare. Lina Sturfelt har även visat att tiden efter första världskriget såg uppkomsten av en ny slags bildjournalistik som komplement till det skrivna ordet.³⁸ Hon fokuserar på Rädda Barnens humanitära kampanjer och rapportering från Wien och tar även ett bredare grepp på de tre kvinnliga journalisterna som arbetade sida vid sida: Wägner, Gerda Marcus och Elisabeth Krey-Lange. Sargade barnkroppar ingick på helt nya sätt i den svenska dagspressen, visar Sturfelt, och användes strategiskt i framgångsrika insamlingskampanjer. Reporterns text och medföljande bilder minskade avståndet mellan de drabbade människorna, främst barnen, i Öst- och Centraleuropa, och det välfungerande energiska Sverige. Wägner skrev: ”Det är detta intresse [hos svenskarna], denna förståelse som gör att man vågar skriva en artikel över ett så trist ämne som det sjuka Krigseuropa.”³⁹ Hon duckade inte för de tunga frågorna när hon skrev om alkoholism och krigstrauman, om att barn begick barmhärtighetsmord på andra barn.

Det journalistiska skrivandet skedde i ett sammanhang som styrdes av en redaktör, och Wägner kom på kant med utrikesredaktör Johannes Wickman och chefredaktör Sten Dehlgren på *Dagens Nyheter* eftersom hon ansågs alltför tyskvänlig i sitt förhållningssätt till den franska ockupationen. En essäsamling som *Från Seine, Rhen och Ruhr* tillåter naturligtvis en mer personlig och litterär hållning till händelserna. Samtidigt är det just den litterära hållningen som vållar Wägner huvudbry. Vad kan en skönlitterär författare skriva när det gäller verkliga händelser och människor i akut nöd?

Troligen var Wägner med sina olika skribentroller mer medveten än många andra om de narrativa och fiktiva element som ingår i allt skrivande. Hon verkar inte ha hyst några illusioner om neutralt rapportering från verkligheten. Hennes aktivism gjorde dessutom att hon direkt påverkade de händelser hon skrev om. När hon först reste i Tyskland, sedan gjorde en propagandaturneé i Storbritannien för att få de tyska förhållandena utredda, därefter utredde ockupationen och presenterade resultaten på en internationell fredskonferens och slutligen återkom till Tyskland för att skriva om situationen, gällde det att hålla reda på rollerna. Men det vore alltför enkelt att dra slutsatsen att Wägner var mer subjektiv eller otillbörligt politiserande än någon annan journalist under perioden. Många journalister som rapporterade från Europa hade också andra yrkesroller med anknytning till organisationer eller partier. Folkhögskolläraren och journalisten Sven Backlund arbetade för flera dagstidningar, bland annat *Socialdemokraten* och brittiska *The Guardian*, samtidigt som han arbetade som tolk för både Internationella arbetsorganisationen och Nationernas förbund, vilket gav honom en unik inblick i dessa mellanstatliga organisationer.⁴⁰ För Backlund var en av de viktigaste drivkrafterna att kunna erbjuda annorlunda nyheter från Genève – ett kritiskt granskande och folkbildande perspektiv som inte var neutralt utan snarast öppet intressedrivet. Detta stod enbart i skenbar kontrast till heltidsjournalistens föreställda objektivitet.

Rapporter från Europa

Birgitta Wistrand har lyft fram Wägners enorma journalistiska produktivitet och vetenskapligheten i hennes cirka 500 artiklar i *Tidevarvet* 1923–1930, och hon kallar Wägner en av Sveriges första vetenskapsjournalister.⁴¹ Wägner använde stora mängder vetenskapligt underlag i form av rapporter och statistik från internationella organisationer rörande epidemier, matförsörjning, krigsfångar och så vidare.⁴² När hon efter några månader i Wien sammanfattade epidemisituationen i Europa refererade hon en rapport från Bureau central pour la lutte contre les épidémies för att tydliggöra att krig och sjukdomar lett till

uppgivenhet och apati även hos läkare och myndigheter i deras kamp mot smittkoppor, fläcktyfus, tuberkulos och veneriska sjukdomar: ”Det är frågan om det utpumpade Europa över huvud kan samla sig till en effektiv ansträngning gentemot epidemifara.” Wägner skriver vidare om den ”fatalism, den ytterliga slöhet inför liv och död som härskar i de svårast hemsökta trakterna”.⁴³ Hon besökte även celebriteter som psykologerna Sigmund Freud och Rosa Mayreder; den senare hade utforskat det manliga och kvinnliga psyket ur ett feministiskt perspektiv. Både Freud och Mayreder intresserade sig för krigets psykologiska konsekvenser och såg att ”Krigseuropa, Nederlagseuropa, [var] själsligt och kroppsligt trött till döden”.⁴⁴ Wägner citerar Freud, som lär ha sagt att människor inte blir (psykiskt) sjuka under krig, de blir onda. Genom att anlägga ett medicinskt och psykologiskt perspektiv skapar Wägner en komplex bild av vad kriget gör med samhällen långt efter att striderna upphört. Hon presenterade kriget som en process utan en tydlig slutpunkt; när är ett krig egentligen slut?⁴⁵

Wägners pendlande mellan stilnivåer och skickliga journalistiska handlag framgår tydligt i artikeln med den långa rubriken (knappast satt av skribenten) ”Terrorismen i Ungern: Tsarrysslands metoder. Judarna helt rättslösa. Myndigheterna vanmäktiga mot de vitas dåd och jägarkårens framfart. BÖDLARNA ÄRVDA FRÅN BELA KUN. Ohyggliga förhållanden i koncentrationslägren där män och kvinnor torteras”.⁴⁶ Hon ägnar fyra täta spalter åt situationen i ”revolutionsländerna”, där pendeln redan svängt tillbaka från den röda terrorn till den vita men där våldet är konstant och hatet mot liberaler, bolsjevik, socialdemokrater och judar frodas. Därefter försöker hon gestalta situationen för den trygga svenska läsaren genom att visa hur notiser i en ungersk tidning, som gavs ut i Wien för att undvika censuren, skulle se ut om de översattes till Stockholmsmiljö:

Fru N. N., en äldre dam, moster till Z. Höglund, blev i går afton hejdad på sin väg hem och piskad av tre uniformerade män till dess hon förlorade förståndet. Hon vårdas nu på Konradsberg. [---] Fröken

Rebecka Löwenthal bortsläpades från sitt hem, Götgatan 85, av uniformerade män och är spårlöst försvunnen. O. s. v. o. s. v.⁴⁷

Greppet påminner läsaren om att det ”far en skälvning genom hela det övernervösa Europa när en kris inträder någonstädes, och eftersom kriserna äro så många och täta, får Europa aldrig ro”.⁴⁸ Sverige står inte utanför händelserna i resten av Europa, trots sin privilegierade position som en neutral stat som inte var direkt inblandad i kriget.

Artiklar om hur radikalt förändrad situationen var i Wien och Budapest, två städer som varit glamourösa storstäder i den habsburgska monarkin, återkommer när Wägner gestaltar krocken mellan den gamla och den nya politiska ordningen. Hon beskriver hur adelns hus tas över av revolutionärer eller hjälporganisationer, hur de välbesuttna får se sina linneskåp länsas och värdeföremål stjälas, hur deras enorma bostäder blir hem för föräldralösa barn.⁴⁹

Små historier

Samlingen *Från Seine, Rhen och Ruhr* har undertiteln *Små historier från Europa*, men adjektivet ”små” är missvisande: historierna handlar om Europas stora ödesfrågor som krig, fred och ständigt återuppblossande gränskonflikter. Möjligen är titeln ett uttryck för ”författarens egen böjelse för understatements”, och den är rättvisande i så måtto att Wägner, sin stilistik trogen, håller sig nära de enskilda människornas öde mitt i de stora världshistoriska händelserna.⁵⁰ I kontrast till reportagen i *Dagens Nyheter* ger boken impressionistiska bilder från Europa i friare form. I Frankrike besökte Wägner olika grupperingar av pacifister och unga vapenvägrare, radikala socialister och religiösa grupper, och hon intar i texterna ofta rollen av en betraktare som iakttar på avstånd och tolkar det hon ser. Miner, attityder och kroppshållning hos politiska aktörer likväl som vanliga medborgare fick betydelse för tolkningen av ett större sammanhang men mycket av det förståelseskapande arbetet läggs på läsaren. Från hungriga franska arbetare i den revolutionära vänstern och fattiga

feministiska tidningsutgivare till biskopar och brittiska adelsmän, alla får de utstå samma genomträngande och psykologiserande analys.

I texten ”Studiecirkeln” skriver hon om en ”bistert kall söndagsmorgon [...] ett sällskap, bestående av engelsmannen [...] hans skandinaviska och franska vänner samt värdarna på stället, tre franska arbetare, ledare av en studiecirkel”. De tre arbetarna var kommunister och socialister som hyste misstro mot och förakt för borgerligheten men insett att de saknade de kunskaper som krävdes för att påverka. De uppfattade att kunskapen var villkorad, skriver Wägner, som att de måste vara ”snälla och lydiga” för att få tillgång till böcker och lokaler. Även skolundervisningen ”med sin nationalistiska inriktning var förfalskad och förfalskad i ett bestämt syfte, trodde de”. Dessa arbetare hade motsatt sig kriget även när de låg vid fronten, och med anledning av det hade de placerats på farliga poster där deras befäl ”med säkerhet kunde förmoda att tysken skulle bespara dem besväret att arkebusera oss”. Den misstro som uppstått mellan arbetarna/soldaterna och bourgeoisien skulle leda till revolution, menade studiecirkeln, och även om de som pacifister inte själva skulle delta i våldsamheter var de ”maktlösa att stävja det”.

Studiecirkeln hade vid det här tillfället samlats för att lyssna på en brittisk kväkare och pacifist. Wägner ställer det brittiska och franska mot varandra i form av en kollektivistisk respektive individualistisk inställning. Fransmännen får representera det kollektivistiska agerandet, som är revolutionärt och alltid frågar efter hur en enskild handling främjar en politisk sakfråga. Britten får representera dem som agerar självuppoftande av rent principiella skäl. Vem agerar rätt? Svaren vägs noggrant mot varandra i wägnersk anda och hon landar i den brittiska principiella hållningen – mest för att det också är kväkarnas hållning, och Wägner sympatiserade med kväkarrörelsen.

På några sidor sammanfattar hon det politiska läget i Frankrike, och om ”Studiecirkeln” ställs intill en av de andra essäerna, ”Ungdomen”, som behandlar krigsvägran ur ett borgerligt studentperspektiv, framträder ett brett spektrum av pacifistiska ståndpunkter och övertygelser. För studiecirkelns medlemmar låg kriget i det förflutna, medan det för ungdomen var en fråga om att vägra ockupationens krigshand-

lingar. De hade fullgjort värnplikten och Frankrike mobiliserade för Ruhrockupationen. Vapenvägran krävde ett farligt ställningstagande – ”beslutet låg bakom dem, handlingen framför dem”.⁵¹ Det som skiljer arbetarna från ungdomarna, studiecirkeln från salongen, är salongsungdomarnas individuella principiella hållning: de var inte ”propagandister” och det viktiga för dem var ”icke att uppegga andra till motstånd”.⁵² Wagners pacifism var principiell, inte revolutionär.⁵³ Boken igenom varvar Wägner erfarenheter och iakttagelser från Tyskland och Frankrike för att ge en mångfacetterad och problematiserande bild av gott och ont. Falskspel, lögn och smutskastning fanns på båda sidor. Men även generositet och förlåtelse.

Att skriva fantasi och verklighet

Wagners uppfattning om konflikten mellan författarskapet, opinionsarbetet och aktivismen överensstämmer med den samhällsroll historikern Jan-Werner Müller kallat *in-between figures*.⁵⁴ Hans teori bygger på att några formulerar de abstrakta idéerna eller ideologierna medan andra agerar mellanhänder eller översätter det ideologiska till det praktiska. Under 1900-talets demokratisering var dessa individer en länk mellan ideologi och handling, och de spelade enligt Müller en viktig roll i processen. Han nämner politiska rådgivare, visionära byråkrater och politiskt aktiva filosofer, men fokuserar inte på skarven mellan politik och journalistik eller journalisternas betydelse i formulerandet av en slags *public opinion*.⁵⁵

Jag menar att Wägner var en aktör på både det abstrakta och det praktiska fältet och det är antagligen här hennes reflektion över sin egen roll som skribent har sitt ursprung – att överträda de uttalade gränser som finns mellan skönlitteratur, journalistik och politik ställer höga krav på den individ som ska härbärgera de olika rollerna med bibehållen integritet. Men det var något speciellt med den situation Wägner befann sig i mitt i ”det politiska arbetet”.⁵⁶ Att skriva rapporter och artiklar om situationen i de ockuperade områdena var något helt annat än att skriva romaner. Hon skrev aldrig skönlitterärt om nöden. I en artikel 1920 citerade hon den österrikiska

författaren Arthur Schnitzler: ”hunger är intet tragedimotiv lika lite som kräfte, man kan inte behandla det litterärt”.⁵⁷ Det var en ovan situation för Wagner.

Så omvälvande var upplevelsen att hon reflekterade över den ännu sex år senare, när hon sammanfattade sina erfarenheter i artikeln ”En stadsbudstjänst” 1927:

Jag har aldrig skrivit någonting från denna tid, jag skrev inte ens en anteckning medan det varade. Det kan vara att jag inte hann, men jag tror inte heller att jag ville. Jag föraktade pennan just då.⁵⁸

Det är drastiskt för en författare att förakta sitt yrke. De sista raderna i *Från Seine, Rhen och Ruhr* sammanfattar något av den svårighet Wagner uppfattade med skrivandet:

Frågan är om författaren lyckats eller icke i den konst, som för varje år som går tycks allt svårare: att förmedla ett intryck sådant det var, en verklighet sådan den sågs, så att den kommer igenkännlig fram till läsaren.⁵⁹

Mot den subjektiva journalisten som erfar och förmedlar ställer Wagner den ”jaglöse och tidslöse ledarskribenten, som utdömer eller förkunnar allmänna sanningar”.⁶⁰ Och det var inte bara det skrivna ordet som kunde förleda, det kunde även siffror. Som underlag för sin rapport till Förbundet för kristet samhällsliv hade Vall och Wagner ”en oändlig massa tysk statistik”, men eftersom det var ”svårare att genomskåda siffrens lögnaktighet än människors” beslöt sig Wagner för ”att vara försiktig med den”.⁶¹

Wistrand har beskrivit Wagners journalism som genuint hederlig, och det omdömet återkom i recensioner av *Från Seine, Rhen och Ruhr*.⁶² Recensenten i *Dagens Nyheter* ställer ”en överlägsen globetrotter ... [som] med virtuos impressionism klatschar ned sina lyriska snabbmålningar” mot det wagnerska journalisttemperamentet – ”denna enkla, slätkammade journalistkvinna, som i kväkardräkt färdas

omkring bland de oroliga och olyckliga och med kloka och varma ögon ser på människorna”.⁶³ Motsatsen mellan de två typerna är så dramatisk att den snarast blir nedlåtande åt båda hållen även om syftet är att lyfta fram ett annorlunda förhållningssätt: Wägner ”kan inte sitta still vid författarinnans bekväma skrivbord” när ”olyckan och nöden ropa på henne”.⁶⁴ Recensenten pekar av någon anledning på allvaret i Wägners stil trots att det är karaktäristiskt för henne att arbeta med ironi och humor i nästan varje artikel.

*

I Sveriges författarförenings litteraturkalender *Vintergatan*, som utkom i december 1922, bidrog Wägner med artikeln ”Indiskretioner”, där hon redde ut och reflekterade över de två verksamheter hon slets mellan.⁶⁵ Artikeln är uppbyggd som ett fiktivt exempel på hur en journalist och en författare skulle skriva om ett självmordsfall. Journalisten skulle återge fakta och skriva snabbt, medan författaren med ett målande språk skulle lägga upp en längre berättelse. Men det fanns ett överordnat syfte, annars vore båda sysslorna meningslösa:

Författaren och journalisten skulle var och en med sin metod sökt placera in historien i sitt större sammanhang, men först då de lyckats däri, skulle de ha lyft upp händelsen till det plan, där den var värd trycksvärta, intresse, uppmärksamhet.⁶⁶

Några månader senare, i februari 1923, påbörjade Wägner arbetet med boken *Från Seine, Rhen och Ruhr*. Pennan var inte längre något hon föraktade. Redan året därefter grundade hon tidskriften *Tidevarvet* tillsammans med kvinnorna i Fogelstadgruppen och ett halvår senare blev hon tidskriftens redaktör (vilket hon var till 1928) trots farhågor om att det skulle inkräkta på hennes skönlitterära författarskap.⁶⁷ Genom Elin Wägners och andra resande medarbetares försorg kunde *Tidevarvet* publicera nyheter och reportage från utlandet.

Noter

- 1 I Katarina Leppänen, *Rethinking Civilization in a European Feminist Context: History, Nature, Women in Elin Wägner's Väckarklocka* (Göteborg 2005) undersöks speciellt Wägners feministiska tänkande i förhållande till tidens europeiska kvinnorörelse.
- 2 Förutom den omfattande forskning kring Wägner som refereras i artikeln så har det nyligen utkommit två populärvetenskapliga böcker: Ulrika Knutson, *Den besvärliga Elin Wägner* (Lund 2020); Per Wirtén, *Europa, ständigt detta Europa: Elin Wägners förlorade kärlek* (Stockholm 2020).
- 3 Katarina Leppänen & Therese Svensson, ”Om naturupplevelser hos Elin Wägner och Hagar Olsson: Lästa i eko- och vithetskritisk belysning”, *Tidskrift för genusvetenskap* 37:1 (2016).
- 4 Elin Wägner, ”En stadsbudstjänst” [1927], i Helena Forsås-Scott (red.), *Vad tänker du, mänsklighet? Texter om feminism, fred och miljö* (Stockholm 1999) s. 78. Ursprungligen utgiven i *Hågkomster och livsintryck av svenska män och kvinnor, åttonde samlingen* (Uppsala 1927). Kommande sidhänvisningar är till utgåvan 1999.
- 5 Elin Wägner, ”Indiskretioner”, *Vintergatan* (Stockholm 1922).
- 6 Ivar Ljungquist, *1922–1946 Ur Dagens Nyheters historia del III* (Stockholm 1954) s. 348.
- 7 ”I dag i bokhandeln Från Seine, Rhen och Ruhr”, *Dagens Nyheter* 2/6 1923 [annons] s. 4; C.-A. B. ”En av ”International Service”” *Dagens Nyheter* 12/6 1923 s. 4 [recension]; ”Efter en vecka 2:a upplagan” *Dagens Nyheter* 14/6 1923 s. 6 [annons].
<https://www.britannica.com/event/World-War-I/Killed-wounded-and-missing>
- 8 Glenda Sluga, *Internationalism in the Age of Nationalism* (Philadelphia 2013); Christine Agius, *The Social Construction of Swedish Neutrality: Challenges to Swedish Identity and Sovereignty* (Manchester 2006).
- 10 Några områden där kvinnorna var starkt representerade i Förbundets arbete var utredningar kring sociala frågor såsom trafficking, se Katarina Leppänen, ”Movement of Women: Trafficking in the Interwar Era”, *Women's Studies International Forum* 30:6 (2007); Paula Pfeffer, ”A Whisper in the Assembly of Nations: United States' Participation in the International Movement for Women's Rights From the League of Nations to the United Nations”, *Women's Studies International Forum* 8:5 (1985); Leila J. Rupp, *Worlds of Women: The Making of an International Women's Movement* (Princeton 1997); Carol Miller, ”Geneva—the Key to Equality: Interwar Feminists and the League of Nations”, *Women's History Review* 3:2 (1994).
- 11 Lina Sturfelt, ”From Parasite to Angel: Narratives of Neutrality in the Swedish Popular Press During the First World War”, i Johan den Hertog & Samuël Kruijzinga (red.), *Caught in the Middle: Neutrals, Neutrality and the First World War* (Amsterdam 2011) s. 105–120.
- 12 Elin Wägner, ”Liv eller död”, *Tidevarvet* 1/12 1923b, s. 1.
- 13 Margareta Berger, *Pennskaft: Kvinnliga journalister under 300 år* (Stockholm 1977) s. 39, 198–199.
- 14 Berger (1977) s. 160–161.
- 15 Leif Kihlberg, *Dagens Nyheter och demokratins genombrott: Seglar sin egen sjö 1911–1921* (Stockholm 1960) s. 240.

- 16 Sturfelt (2018) s. 59.
- 17 Johan Jarlbrink, *Det våras för journalisten: Symboler och handlingsmönster för den svenska pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal* (Stockholm 2009) s. 10.
- 18 Jarlbrink (2009) s. 184.
- 19 Ulla Isaksson & Erik Hjalmar Linder, *Elin Wägner 1922–1949: Dotter av moder jord* (Stockholm 1980) s. 18. Resan bekostades av Elisabeth Tamm som senare kom att husera den Kvinnliga medborgarskolan på sitt gods. Elin Wägner, ”Internationell kvinnokongress för en ny fred” *Dagens Nyheter* 14/12 1922, s. 1, 12.
- 20 Elin Wägner, ”I förödmjukelsens dal” *Dagens Nyheter* 11/1 1920a, s. 3.
- 21 För en mer omfattande genomgång av deras rapportering se Lina Sturfelt, ”Visualizing War Victims: Rädsla Barnens Humanitarian Reporting in the Interwar Years”, i Marie Cronqvist & Lina Sturfelt (red.), *War Remains: Mediations of Suffering and Death in the Era of the World Wars* (Lund 2018).
- 22 Ulla Isaksson & Erik Hjalmar Linder, *Elin Wägner 1882–1922: Amason med två bröst* (Stockholm 1977) s. 278–279. Gunnar Vall & Elin Wägner, ”Rapport över resa i de av ententen besatta områdena vid Rhen 20/2–8/3 1921” (Stockholm 1921).
- 23 Wägner (1927/1999) s. 78; Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället: Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1925–1935* (Umeå 1991).
- 24 Wägner (1927/1999) s. 78.
- 25 Iris Wigger, ”Black Shame: The Campaign Against ‘Racial Degeneration’ and Female Degradation in Interwar Europe”, *Race & Class* 51:3 (2010) s. 36–37.
- 26 D. van Galen Last & Ralf Futselaar, *Black Shame: African Soldiers in Europe 1914–1922* (London 2015). Wägner diskuterar synen på rhenländskornas sexualitet i ”Repan i bordet”, Wägner (1923a) s. 154.
- 27 Wägner (1923a) s. 141–142.
- 28 Wägner (1927/1999) s. 80–81.
- 29 Wigger (2010) s. 36–37.
- 30 Wägner (1927/1999) s. 79.
- 31 Birgitta Wistrand, *Elin Wägner i 1920-talet: Rörelseintellektuell och internationalist* (Uppsala 2006) s. 84–85.
- 32 Helena Forsås-Scott, ”Introduktion”, i Helena Forsås-Scott (red.), *Vad tänker du, mänsklighet? Texter om feminism, fred och miljö* (Stockholm 1999) s. 17. Se även Helena Forsås-Scott, *Re-Writing the Script: Gender and Community in Elin Wägner* (London 2009) s. 252–260.
- 33 Margareta Stål, ”För kvinnans framskridande”: Idun de första 25 åren”, i Anna Nordenstam (red.), *Nya röster: Svenska kvinnotidskrifter under 150 år* (Möklinta 2014) s. 102, 105.
- 34 Citat hämtat från ”Inledning” till Elin Wägner, *”Språket är författarens verktyg”: Elin Wägner om sitt eget skrivande* (Växjö 2001).
- 35 Margareta Stål, *Signaturen Bansai: Ester Blenda Nordström. Pennskaft och reporter i det tidiga 1900-talet*. (Göteborg 2002) s. 81.
- 36 Elin Wägner (1927/1999) s. 81.
- 37 Margareta Stål, ”Kvinnorna i det offentliga samtalet: Om hur pennskaften blev reportrar”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 23:2 (2003) s. 73.
- 38 Sturfelt (2018) s. 53–54.
- 39 Elin Wägner, ”Det dödströtta Europa”, *Dagens Nyheter* 7/4 1920e, s. 12.

- 40 Katarina Leppänen, ”Sven Backlund in Search of Small State Internationalism in the Interwar Years”, *Global Intellectual History*, 7:4 (2022); Katarina Leppänen, ”Education for internationalism at the Nordic school for adult education in Geneva 1931–1939”, *History of Education: Journal of the History of Education Society*, 40:5 (2011).
- 41 Wistand (2006) s. 86.
- 42 Elin Wägner, ”Hur Sverige ger i Wien”, *Dagens Nyheter* 7/2 1920b, s. 1. Antal bespisningar, antal rum, antal kalorier, antal döda i svält och tuberkulos räknas upp som en besvärjelse mot eländet.
- 43 Wägner (1920e), s. 12.
- 44 Isaksson & Linder (1977) s. 271–273.
- 45 Leppänen (2005); Sturfelt (2018) s. 72.
- 46 Elin Wägner, ”Terrorismen i Ungern”, *Dagens Nyheter* 4/5 1920f, s. 11.
- 47 Elin Wägner, ”Brottsligheten i det hemsökta Wien förfärande”, *Dagens Nyheter* 18/3 1920d s. 11.
- 48 Wägner (1920f) s. 11.
- 49 Elin Wägner, ”Bland ödelagda hjärtan, hungrande och hatande i ungerska huvudstaden”, *Dagens Nyheter* 27/2 1920c.
- 50 Isaksson & Linder (1980) s. 22.
- 51 Wägner (1923a) s. 20.
- 52 Wägner (1923a) s. 20.
- 53 Om Wägners pacifistiska engagemang se Irene Andersson, *Kvinnor mot krig: Aktioner och nätverk för fred 1914–1940* (Lund 2001).
- 54 Jan-Werner Müller, *Contesting Democracy Political Ideas in Twentieth-Century Europe* (New Haven 2011) s. 3, 18.
- 55 Müller (2011) s. 152.
- 56 Wägner (1927/1999) s. 78.
- 57 Wägner (1920b).
- 58 Wägner (1927/1999) s. 78.
- 59 Wägner (1923a) s. 274.
- 60 Wägner (1923a) s. 273–274.
- 61 Wägner (1927/1999) s. 81.
- 62 Wistand (2006), s. 86.
- 63 C.-A. B. (1923) s. 4.
- 64 C.-A. B. (1923) s. 4.
- 65 Wägner (1922) s. 99.
- 66 Wägner (1922) s. 101.
- 67 Anna Bohlin, ”Husmodern: En listig bedragare. Tidevarvet och K.J.”, i Anna Nordenstam (red.), *Nya Röster: Svenska kvinnotidskrifter under 150 år* (Möklinta 2014) s. 136, 139.

”Martin talar ikväll”

Martin Andersson som politisk aktör i den urbana arbetaroffentligheten

Hannes Rolf

Martin Artur Andersson (1886–1946) var under mellankrigstiden en mycket tongivande person i Göteborgs arbetaroffentlighet. Hans skrifter och tal fick stort genomslag. Andersson kom att personifiera såväl den nya betydelse som rörelsen fick under den perioden som dess många skilda och ibland motstridiga tendenser. Han var av allt att döma en populär och välkänd talare. På ett fotografi i Anderssons personarkiv syns ett plakat med texten ”Martin talar ikväll 7.30. Masthuggstorget”.¹ Även om det är möjligt att plakatet sattes upp tillsammans med annan information, så är det ändå talande att det räckte med att ange Anderssons förnamn för att de tilltänkta åhörarna skulle förstå vem det var som talade och förmodligen också ungefär vad de hade att vänta sig.

Björn Horgby menar i sin studie av Norrköpings arbetarkultur från 1850 till 1940 att en arbetaroffentlighet växte fram med starka kopplingar till föreningslivet, först genom arbetareföreningen och dess skötsamhetskultur med exkluderande inslag och senare genom andra organisationer, som fackföreningar, Folkets Hus- och Folkets Park-föreningarna, ABF, konsumentkooperationen, Hyresgästernas sparkasse- och byggnadsförening (HSB) och Hyresgästföreningen. Arbetarrörelsen hade därtill en ungdomsrörelse, en kvinnorrörelse och en nykterhetsrörelse. Horgby påpekar att denna skötsamma arbe-

taroffentlighet var en förutsättning för arbetarrörelsens utmanande av den borgerliga hegemonin i staden. Detta gällde inte minst under mellankrigstiden, då arbetaroffentligheten blev en dominerande maktfaktor.² Organisationslivet skolade generationer av organisatörer från arbetarklassen och erbjöd plattformar för aktörer med relativt enkel bakgrund. Andersson var i högsta grad en sådan person.

Till denna offentlighet bör man dock, som sociologen Mats Franzén har påpekat, inte bara räkna klassiska arbetargrupper utan även delar av småborgerskapet som levde i en kulturell gemenskap med dessa.³ Med tanke på att så mycket av offentligheten utgick från organisationerna skulle vi kunna kalla det en folkrörelseoffentlighet. Samtidigt var dock arbetaridentiteten så pass grundmurad och kopplingen till arbetarrörelsen så stark att det är rimligt att tala om en arbetaroffentlighet vid sidan av den borgerliga offentligheten.

Under 1800-talet drog en organiseringsvåg genom Sverige och Europa, och en stor mängd föreningar bildades inom en stor bredd av områden. Dessa föreningar, som myndigheterna i många länder betraktade med stor skepsis och försökte motverka, var till att börja med främst ett stadsfenomen, men kring sekelskiftet 1900 spred de sig successivt till landsbygden. Ett antal kooperativ, självhjälpsföreningar och andra typer av organisationer dök upp på många håll.⁴ Ett stort antal associationer, ofta med inriktning på sociala frågor eller väckelse, bildades i Sverige under 1800-talet.⁵

På 1870-talet började de större folkrörelserna växa till sig ordentligt. Nykterhetsrörelsen, med sitt disciplinerande skötsamhetsprojekt, växte sig särskilt stark kring sekelskiftet 1900 och kunde erbjuda bibliotek och studiecirkel för sina medlemmar. De olika organisationerna kom att spela en viktig roll för det lokala nöjeslivet. Inte minst lärde sig hundratusentals svenskar ur de breda folklagren konsten att bilda och upprätthålla en organisation och att bedriva politiska kampanjer.⁶ Nykterhetsrörelsen hade under 1900-talets första decennier en stark förankring bland främst liberala och socialdemokratiska politiker.⁷ Även kvinnorörelsen, bonderörelsen och idrottsrörelsen växte fram under samma period.

Den under 1900-talet mest framgångsrika rörelsen blev arbetarrörelsen, som dessutom knöt den konsumentkooperativa rörelsen, den bostadskooperativa rörelsen och hyresgäströrelsen till sig. Även folkbildningen och idrottsrörelsen kom att, i alla fall delvis, knytas till arbetarrörelsen och en framväxande arbetarkultur.

Erik Bengtsson har hävdad att den mothegemoni som den internationellt sett omfattande organiseringen inom folkrörelserna bland de lägre klasserna innebar är en viktig del av förklaringen till varför Sverige under 1900-talet blev så pass jämlikt som det blev.⁸ Även Geoff Eley lyfter fram de många organisationernas betydelse för socialdemokratins framväxt i framför allt Centraleuropa och Skandinavien.⁹

Sten O. Karlsson för fram tanken om ett göteborgskt antiauktoritärt drag i den lokala arbetarrörelsen, sprungen ur den lokala upproriska kulturen i de segregerade landshövdingekvarteren. Antiauktoritarianismen i boendekvarteren smittade av sig på organisationerna, som de nationella organisationerna hade svårt att kontrollera. Det märktes särskilt efter storstrejken 1909, då en ny generation som var mer kritisk till det socialdemokratiska ledarskapet skulle komma att dominera. Särskilt framträdande i denna generation var Albin Ström och Martin Andersson, som båda två blev förgrundsfigurer inom den göteborgska arbetarrörelsen.¹⁰ Det var i den miljön Andersson verkade som organisatör och politisk aktör.

Ett liv i organisationerna

De så kallade folkrörelsekalendrarna (egentligen *Svenska folkrörelser*), ett verk i fyra delar som gavs ut från 1936 till 1939, är en guldgruva för den som vill veta mer om de individer som byggde upp det svenska föreningslivet och gjorde folkrörelserna till en politisk kraft. I det första bandet kan vi läsa följande om Martin Andersson från Göteborg: Han föddes den 26 november 1886 och var barn till bodbiträdet Carl Andersson och Agneta Andersson. Han började arbeta som springpojke år 1900, då han var tretton eller fjorton år gammal, och blev därefter kontorist, lagerbiträde och kommunalarbetare. År 1923 inledde han sin yrkesbana som redaktör, först för *Minareten* och

Hyresgästen och senare för *Vår Bostad* och *Hus och Härd*. Engagemanget i hyresgäströrelsen skulle komma att definiera Andersson, men han var medlem i ett imponerande antal, ofta motstridiga, organisationer; 1936 tillhörde han den syndikalistiska fackföreningen SAC, Sovjetunionens vänner (SUV), den antifascistiska Folkfronten samt Nykterhetsorden Verdandi (NOV). Han tillhörde Journalistförbundet och en litterär förening samt var ordförande i schackklubben Manhem. Inom hyresgäströrelsen satt han först i styrelsen för Masthuggets och Oskar Fredriks hyresgästförening 1923–1924, därefter i styrelsen för Hyresgästernas Centralförsamling fram till 1935. Han var även styrelseledamot i HSB, i havsbadsföreningarna Barnen till Havet och Arbetarna till Havet, i cigarr- och bokhandeln Klubben samt i diverse tidningar och publikationer.¹¹

I sin politiska karriär hade Andersson styrelseuppdrag i Socialdemokratiska Ungdomsklubben (SDUK) 1916 och i Göteborgs arbetarekommun 1916–1917, därefter i Göteborgs kommunistiska arbetarekommun i sju år. Han ingick också i en kommitté för att åstadkomma enhet mellan den socialdemokratiska och den kommunistiska arbetarekommunen. Åren 1923–1930 var han ledamot av Göteborgs stadsfullmäktige och ingick i pensionsnämnden, och 1927–1934 satt han i fattigvårdens styrelse. I samband med partisplittringen inom Sveriges kommunistiska parti (SKP) 1929 tycks Andersson ha blivit partilös, men han återgick till Socialdemokratiska Arbetarepartiet (SAP) 1937. Han var alltså medlem i SUV, SAP och SAC i princip samtidigt.

I Anderssons personarkiv finns därtill medlemskort från Idrottsföreningen Kamraterna från 1909, Göteborgs Kontoristförenings schackklubb från 1910, Föreningen Svensk Förbudsopinion från 1925, NTO från 1942 och IOGT från 1942 och 1946.¹²

Andersson levde kort sagt sitt liv i folkrörelsernas organisationer. Engagemanget tycks även ha varit stort i den närmaste familjen. Martins fru Wilma Andersson (född 21 januari 1895) ska ha varit aktiv inom nykterhetsrörelsen, särskilt NOV. Hon och två av döttrarna ska även ha varit syndikalister. Martins bror ska ha varit kommunist.¹³

Martin Anderssons liv i organisationerna och folkrörelserna var inte representativt för hur de flesta människor kunde leva sina liv, men

det visar hur Föreningsssverige kunde vara en väg till offentligheten för dem som kom från arbetarklassen. Organisationerna skapade en infrastruktur som möjliggjorde politiskt aktörskap, och när de förändrades så förändrades förutsättningarna för aktörskapet. Det blev tydligt i Anderssons fall.

Fred och rörelse

Under första världskriget agiterade Andersson för fred och mot den opinion som ville få med Sverige i kriget på Tysklands sida. Han var en av många som drabbades av det så kallade åtalsraseriet och åkte i fängelse för politiska försyndelser, i hans fall för att han rev sönder sin värnpliktsbok under första världskriget som en antimilitaristisk gest. Dessutom straffades han för att under en period ha stått som utgivare för den starkt antimilitaristiska, syndikalistiska tidningen *Generalsträjken*, som gavs ut 1916. Han ska tidigare ha gett ut en liknande tidning, *Dagens offer*, som riktade sig mot ”humbugen i välgörenhet och patriotism”. Namnet *Generalsträjken* var en referens till en plan som var starkt förekommande inom arbetarrörelsen före världskriget och gick ut på att arbetarklassen skulle möta det kommande kriget med en generalstrejk som omöjliggjorde kriget och möjliggjorde revolutionen. *Generalsträjken*s redaktör, C.J. Björklund, var senare redaktör för den ungsocialistiska/anarkistiska tidningen *Brand*. Medarbetarna hade dragit lott om vem som skulle stå som utgivare, väl medvetna om att denne skulle straffas. Andersson, som försvarade sig själv och på egen begäran fick med Ernst Wigforss i juryn, ska ha accepterat sina tre månader på Härlanda fängelse med glädje.¹⁴

Göteborg utmärkte sig som en plats med en politiskt svårkontrollerad facklig rörelse.¹⁵ Det verkar inte bara ha rört sig om en konflikt mellan en politisk höger och vänster, utan mellan det som Mats Lindberg (tidigare Dahlkvist) har kallat rörelsesocialism och statssocialism, en skillnad som är genomgående i arbetarrörelsens historia och finns både inom socialdemokrati, kommunism och andra inriktningar. För rörelsesocialister är rörelsen och dess institutioner det viktigaste, för statssocialister det parlamentariska arbetet och statens

institutioner. Rörelsesocialismens viktigaste subjekt är ett levande och vitalt organisationsväsen efter modeller med självförvaltning, rörelsedemokrati och ett nedifrån-och-upp-perspektiv. Statssocialister ser organisationerna som ett medel för att nå det övergripande målet: att nå statsmakten för att kunna genomföra reformer och socialisera produktionsmedlen. Organisationerna och statsförvaltningen kan därigenom smälta ihop.¹⁶

Det är inte helt tydligt var Martin Andersson stod i den här frågan, men hans aktörskap präglades av rörelsearbete och han tycks ha satt arbetarrörelsens ideal och organisationer och arbetarklassens enighet i främsta rummet, före dess politiska partier. Inte minst den hyresgäströrelse som Andersson ingick i präglades av en konflikt mellan de båda positionerna: den göteborgska hyresgäströrelsen var starkt rörelsesocialistisk, den stockholmska var statssocialistisk.¹⁷

Den historia som Andersson i detta kapitel får representera är komplex. Hans aktörskap går inte enkelt att förstå i klassiska högervänster-konflikter mellan politiska partier, utan hans skiftande engagemang var ett uttryck för folkrörelsernas ökande styrka och inflytande samt också för en förändring i vad organisering innebar.

En politisk generation

Martin Andersson tillhörde en politisk generation som kom efter de första banbrytarna för arbetarrörelsen. Han föddes 1886 och var därmed i princip jämnårig med Per-Albin Hansson, Elise Ottesen-Jensen, Gustav Möller, Ture Nerman, Zeth Höglund med flera. Henrik Berggren betonar att denna politiska generation inte bara var en klassrörelse utan även en ungdomsrörelse, präglad av en stark tro på inte bara klassens utan även ungdomens roll i byggandet av ett nytt samhälle.¹⁸ Helena Hill, som stödjer sig på Chantal Mouffe, har pekat på vikten av en delad framtidstro för att bygga en framgångsrik social rörelse.¹⁹ Att vara del av en dylik politisk generation var förmodligen avgörande för Andersson, och han tycks ha behållit tron på ungdomen och den ljusa framtiden livet ut. Hans generation var också en politisk generation som gjorde uppror mot tidigare generationer av social-

demokrater. Svenska Socialistiska Ungdomsförbundet dominerades av ungsocialister och stod i opposition mot den socialdemokratiska ledningen. Det resulterade 1903 i bildandet av Socialdemokratiska Ungdomsförbundet (SDUF), som kallades Stormklockeförbundet efter en av förbundets tidningar. Även SDUF kom dock att bli oppositionellt, och vid splittringen 1917 var SDUF:s medlemmar aktiva i bildandet av Sveriges socialdemokratiska vänsterparti, senare SKP.

Många i Anderssons politiska generation blev framstående politiska eller fackliga ledare. Andersson var efter 1917 på väg att göra politisk karriär inom den kommunistiska rörelsen, men efter partistridigheter inriktade han sig på ett brett engagemang inom folkrörelserna, särskilt Hyresgästföreningen.

Socialdemokratin fick ett starkt genombrott i Göteborgs stadsfullmäktige 1922, då de erövrade egen majoritet. Man ska dock minnas att en del beslut i stadsfullmäktige krävde kvalificerad majoritet. Samma år kom Andersson in i stadsfullmäktige, som en av tre kommunister tillsammans med Sofia och Viktor Svensson. De tre var mycket aktiva och krävde hyreslätnader i stadens hus och stöd till arbetslösa.²⁰

Andersson var en intensivt nätverkande person. Från barnsben skrev han brev till alla möjliga personer, bland andra upptäcktsresanden Sven Hedin, skådespelerskan Selma Wiklund och konstnären Carl Larsson, och han tycks ofta ha fått svar. Under 1906 skrev Andersson till AB Svensk Kinematograf för att höra om det var möjligt att i en spegel fånga levande bilder som sedan skulle kastas in i objektivet.²¹ Överlag verkar Andersson ha haft en benägenhet att slänga sig på pennan för att få svar på frågor som han kom att tänka på. Denna oräddhet att skaffa nya kontakter kan knappast ha varit till nackdel för en person som Andersson.

Andersson arbetade först som tjänsteman på Livsmedelskommissionens kortbyrå och på Arbetslöshetskommittén. Han erbjöds en tjänst inom fattigvården men tackade nej eftersom han ville ägna sig åt annat.²² Trots att Andersson var kommunist behöll han ett ekumeniskt drag och strävade efter att ena arbetarrörelsen, något som inte gick helt i linje med kommunisternas tilltagande fientlighet mot socialdemokratin. I början av 1920-talet slog Andersson in

på en bana som redaktör, för *Minareten* och *Hyresgästen*. *Minareten* var en säregen publikation som kom att kallas en ”radikal boulevardtidning”. Tidningen tog tydligt ställning för Sovjetunionen men hade ett inte helt enkelt förhållande till SKP, där röster menade att tidningen var för självständig i förhållande till partiet. Den förefaller dock ha varit ekonomiskt framgångsrik med stora upplagor och kan ha bidragit till kommunisternas framgångar i Göteborg. På grund av *Minareten*s frikostiga bidrag till diverse behövande fick Andersson skatteproblem, och han fick släppa kontrollen över tidningen.²³ Ett av villkoren första gången en överlåtelse var på gång, 1926, var att *Minareten* skulle fortsätta att betala ett månatligt bidrag på 100 kr till Martin Anderssons bror Oskar.²⁴ Under 1930-talet övertogs *Minareten* av Einar Adamson, som i slutet av 1920-talet hade varit kommunistisk fullmäktigeledamot tillsammans med Andersson. Adamson var även en i Sverige ledande socialistisk esperantist och drivande i det ateistiska Svenska Fritänkareförbundet.²⁵

Tidningen *Minareten* utmärkte sig för sociala reportage och Göteborgs utsatta, särskilt barn, skildrades med stort patos. Andersson hade under 1922 kontaktats av föräldrar till några av nio flickor, den yngsta bara åtta år gammal, som hade utnyttjats sexuellt och våldtagits av en byggnadsarbetare i Landala. Medan förövaren dömdes till 21 månaders straffarbete omhändertogs fyra av flickorna, som anklagades för att ha tagit initiativ till det hela mot betalning, och skickades till uppfostringsanstalt. Andersson och Sofia Svensson drev frågan mot en enig barnavårdsnämnd. Tidningen *Minareten* skrev om Socialdemokraternas ledamot i barnavårdsnämnden, Alma Dahlström, fru till Axel Dahlström, som hade lämnat överläggningarna tidigt för att gå hem och ta hand om sin sjuka dotter. Reaktionerna var hätska, särskilt från socialdemokratiskt håll, och Martin blev avskedad från sitt arbete som stadskontorist. Frågan uppmärksammades senare av *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. Under 1924 fick flickorna komma hem.²⁶

Minareten försvarade homosexuellas rättigheter och arbetade för sexualupplysning, exempelvis tog de in annonser för preventivmedel.²⁷ Tidningen tog även ställning mot antisemitism, särskilt mot den

konkurrerande boulevardtidningen *Vidi* som hade kopplingar till Antisemitiska Föreningen och senare blev pronazistisk.²⁸ *Minareten* bevakade Antisemitiska Föreningens möten och 1929 kom man över föreningens medlemsförteckning som man publicerade i *Minareten*. Tidningen varnade för planerna på att bilda fascistiska garden i Göteborg som skulle ge sig på kommunister.²⁹ Andersson fortsatte senare med sitt antifascistiska engagemang, och 1936 var han tillsammans med bland annat Einar ”Texas” Ljungberg med och grundade Folkfronten i Stockholm, ett projekt för att ena arbetarrörelsen som dock rönt begränsad framgång.³⁰

Hyresgäströrelsen

I början av 1920-talet blev Andersson, liksom många andra kommunister och syndikalister, i allt högre grad involverad i den framväxande göteborgska hyresgäströrelsen. Den syndikalistiska veteranen Åke Olsson nämnde i en opublicerad intervju 1997 att Martin Andersson tillsammans med syndikalisten P.J. Welinder, som senare skulle spela en viktig roll inom HSB, deltog på det möte där Masthugget–Oskar Fredriks hyresgästförening bildades. Mötet hölls i syndikalistiska Göteborgs LS lokaler på Första Långgatan. Olsson mindes två smeknamn för Andersson: dels kallades han ”Röde Martin” av uppenbara anledningar, dels kallades han ”Martin med frikadellen” under en period då han fick en stor köttbulleformad utväxt på sin kala hjässa. Han lät senare operera bort utväxten.³¹

Hyresgästföreningen blev något av en urban folkrörelse, med stor betydelse inte minst i de göteborgska arbetarkvarteren. Andersson sågs som en central figur i rörelsen och dömdes till skadestånd när han som utgivare för *Hyresgästen* gjordes ansvarig för blockadlappar som hade klistrats upp i en portuppgång. Han blev stämmd efter att ha påstått att en fastighetsägare hade ”oskäligt höga hyror”, men friades eftersom det inte räknades som förtal.³²

Vid sidan av att agitera och agera vid konflikter med fastighetsägarna anordnade de lokala hyresgästföreningarna sociala evenemang och kulturella tillställningar. Andersson var en av de första agitato-

terna i rörelsen och var dessutom drivande i tidningen *Hyresgästen*, som spelade en mycket viktig roll i den tidiga göteborgska hyresgäst-rörelsen. Även här kom hans sociala reportage att spela en viktig roll. Vem som hade författat artiklarna stod sällan angivet i tidningen, men man kan ofta ana Anderssons hand bakom texter som osade av indignation över hyresgästers utsatta situation och hur de behandlades av sina hyresvärdar. Att Andersson låg bakom mycket av materialet i början märktes på de många reportagen från Masthugget med omnejd, som händelsevis råkade vara det område där han bodde.

Tidningen *Hyresgästen*, som kom ut varannan vecka, hade en stor läsekrets, vilket delvis hade att göra med att flera föreningar hade mer eller mindre obligatorisk prenumeration för medlemmar. Tidningen hade en upplaga som närmade sig och i mitten av 1940-talet rentav överskred den kanske mest kända av Göteborgs arbetartidningar, *Ny Tid*.³³ Sociala reportage blandades med underhållning, recensioner och följetonger. När blockaderna ökade i antal under 1930 publicerades blockadlistor varje månad där ”den solidariske hyresgästen” fick läsa vilka adresser de skulle undvika när de var i flyttsvängen.

Det moraliska patoset var tydligt i *Hyresgästen*. Tidningen tog parti för fattiga affärsägare som led under hyreshöjningar, och några av hyresgästföreningarnas första konflikter gällde medlemmar som var affärsägare.³⁴ Personer som hade brutit mot hyresgästföreningarnas uppmaningar att inte flytta in i, köra flyttlass till eller utföra reparationer i lägenheter hos de fastighetsägare som hyresgästföreningarna hade satt i blockad anklagades offentligt. När en teckningslärare 1930 anklagades för blockadbryteri hängdes han ut med namn i *Hyresgästen*, som inte skrädde orden:

Brytare. Teckningslärare Bertil Henningsson. Denna lärare vid Real-skolan uppträder som blockadbrytare vid Vegagatan 23. Till yrket är han teckningslärare, men vi förmoda på goda grunder, att både elever och andra, som lärt känna mannen, kunnat teckna bilden av denne oblyge brytare. Han borde ju vara sina elever ett gott exempel men har, genom förhyrandet av en lägenhet i en blockerad fastighet, visat sig sakna vanlig takt och hänsyn mot för sin rätt kämpande

människor. Han överlämnas nu till det allmänna förakt, som hans lumpna gärning mot den vräkt familjen utlöst mot honom i alla ärliga människors ögon.³⁵

Det oförsonliga tonläget var något som återkom i Anderssons publikationer och ibland även hans tal, och det var också ganska vanligt inom arbetarrörelsen. Fackföreningsrörelsen hade länge ”prickat” och hängt ut osolidariska personer och strejkbrytare, även om de ofta fick möjlighet att göra offentlig avbön och bli förlättna. Direkta attacker mot strejkbrytare förekom.³⁶ Inom hyresgäströrelsen fanns ett stort mått av oförsonlighet, och såväl fastighetsägare som spårvägsbolag, enskilda affärsägare och dagstidningar som ansågs vara fientliga mot arbetarklassen utsattes för kollektiva aktioner eller blockader.³⁷ Föreningen Verdandi hängde i sin jubileumsbok 1926 ut fem tämligen kända personer inom folkrörelse-Göteborg som ”fansvikare” för att de hade svikit sina nykterhetslöften och sin loge. Andersson var medlem i loge 30 Thor och loge 63 Framtid av NOV, och anlätades som talare – men i jubileumsboken klagades det på att han sällan kom på mötena och sällan dök upp i tid.³⁸

Konflikten mellan organiserade hyresgäster och fastighetsägare ledde till storskaliga konfrontationer med blockader, hyresstrejker och vräkningar. Under den mest kända av dessa, Olskrokenkonflikten 1936–1937 var Andersson mycket aktiv, och han skrev även en uppmärksammas skrift om konflikten.³⁹ Överlag tycks *Hyresgästen*, likt *Minareten*, ha fyllt en viktig roll i den lokala göteborgska arbetaroffentligheten. *Hyresgästen* spelade av allt att döma en viktig roll som en samlingspunkt för den göteborgska hyresgäströrelsen och som inspiration för andra hyresgästtidningar.

Skötsamhet, uppfinningsrikedom och partidisciplin

Det är svårt att inte dra paralleller mellan Martin Andersson och Ronny Ambjörnssons mycket energiska och uppfinningsrika far och morfar, så som Ambjörnsson har beskrivit dem i sina böcker. Martin Andersson tycks ha drivits av samma kunskapsörst som de, och han

verkar ha haft ett mycket stort självförtroende som gjorde honom beredd att ge sig i kast med i princip vad som helst. Ambjörnssons kända verk *Den skötsamme arbetaren* rör sig mest i Holmsund, men man märker i förordet att författaren har fått mycket av sin förståelse för skötsamheten från sin uppväxt i samma göteborgska arbetarkvarter som Martin Andersson verkade i.⁴⁰

Tillsammans med en maskinist, Eric Olofson, försökte Andersson så tidigt som 1910 intressera Storbritanniens krigsministerium och flotta för en uppfinning han hade gjort. Från 1916 ägnade sig Andersson och Olofson åt problemet med *perpetuum mobile*, och fram till 1941 gjorde han upprepade försök att konstruera en evighetsmaskin som verkar ha varit en variant av Boyles självpåfyllande flaska. När Andersson 1916 skrev till professorerna Svante Arrhenius och Abraham Langlet om sina planer fick han till svar att det är omöjligt att upprätthålla en konstant rörelse utan påverkan utifrån, och svaren publicerades i *Minareten* tillsammans med en artikel om evighetsmaskiner.⁴¹ I ett brev till Eric Olofson 29 november 1941 skrev Martin att han helst skulle ha fortsatt med experimenten, trots kritik från forskarvärlden, men att han var för upptagen med HSB, Hyresgästernas Riksförbund och andra åtaganden.⁴²

Från 1913 fram till tidigt 1930-tal, efter ett tag tillsammans med Eric Olofson och senare med reparatören Erik Bergstrand, arbetade Andersson med automatiska spårväxlar som skulle minska risken för olyckor. De hade kontakt med Sovjetunionen och genomförde experiment i Moskva. De tre herrarna arbetade även med ett bildäck där luftringen var uppdelad i sektioner så att man skulle slippa byta hela däcket vid punktering.⁴³ *Göteborgs-Tidningen* noterade att ”fackmännen” var skeptiska till att uppfinningen skulle fungera.⁴⁴ Inget av patenten godkändes, med motiveringen att de i stor utsträckning liknade befintliga patent i USA och Tyskland. Det är dock intressant hur Andersson kunde kombinera vad som egentligen var hobbyprojekt med sin roll som politisk aktör, både genom sin koppling till Sovjetunionen och genom de tidningar som han i hög grad var med och formade och där han kunde publicera sina idéer, ofta i strid med etablerade vetenskapsmän. Att vetenskapliga diskussioner hade en

plats i den nya arbetaroffentligheten, som skulle vara grunden för ett nytt samhälle, verkar ha varit en självklarhet.

Nykteristen och socialisten Andersson ägnade sig åt ett slags skötsam idealism. Hans politiska och övriga intressen flöt ihop i ett bildningsideal och en väldigt tydlig gör-det-självt-attityd. Men han utstrålade också en individualism som i allt högre grad kom i kläm med de disciplinära krav som organisationerna kunde ställa. SKP drogs under 1920-talet med stora interna konflikter, och flera av dem som en gång hade varit med vid utbrytningen från socialdemokratin blev uteslutna eller lämnade självmant partiet. Individualisten Anderssons förhållande till partiet var aldrig oproblematiskt. Sven Backlund, senare diplomat men under en period engagerad i den göteborgska hyresgäströrelsen, menade att hyresgäströrelsen i Göteborg var en fredad plats för partistrider, vilket kan ha varit en anledning till att Andersson drogs till just den.

I styrelsen [för HSB] satt också Martin Andersson, Göteborgs ledande kommunist. Det var den bästa människa jag någonsin mött. Han var from som ett barn, hängiven i sitt arbete som ingen och som ett rasande lejon inför varje oförrätt. Jag kunde aldrig förstå varför han var kommunist. Det fanns åtskilliga kommunister inom hyresgäströrelsen av samma kynne. Vi var de allra bästa vänner. Det var som en tyst överenskommelse, att vi aldrig skulle diskutera politik.⁴⁵

Andersson satt i stadsfullmäktige för SKP mellan 1923 och 1930, även om han uppenbarligen hade sina fiender i partiet. När *Minareten* 1925 flyttade från det SKP-ägda Göteborgstryckeriet till det privatägda Handelstryckeriet uppstod en debatt, och från SKP såg man också *Minareten* som en konkurrent till SKP:s *Väst-Svenska Kuriren*. Anledningen till bytet av tryckeri påstods vara att Göteborgstryckeriet inte klarade *Minareten*s upplaga, men röster inom SKP krävde att Göteborgstryckeriet skulle återfå *Minareten*. Efter flera vändor nåddes en uppgörelse 1927 och tidningen underkastades delvis partikontroll, även om den inte återvände till Göteborgstryckeriet. Andersson och *Minareten* fick dock fortgående utstå kritik och Andersson hotades

med uteslutning, dels för att han medverkade i icke-kommunistiska tidningar och dels för att han tog upp partiets interna strider i *Minareten*. En annan kontrovers uppstod när Andersson uppmanade till fönsterkrossning vid de amerikanska beskickningarna i samband med rättegångarna mot de sedermera dödsdömda anarkisterna Sacco och Vanzetti.⁴⁶

Motsättningarna inom SKP blev i slutet av 1920-talet för stora och partiet splittrades 1929 i två konkurrerande SKP: Sillénarna (efter Hugo Sillén) som var fortsatt kopplat till Komintern, och Kilbomarna (efter Karl Kilbom) som hade uteslutits. Andersson verkar inte ha velat ta ställning för endera sidan och blev vid splittringen partilös, även om han var medlem i Sovjetunionens vänner. Inte heller *Minareten* tog ställning, och tidningen använde inte begreppen ”Kilbomare” och ”Sillénare”.⁴⁷ Likt många andra återgick Andersson 1937 till socialdemokratien.

Berggren har påpekat att sekelskiftets socialdemokratiska rörelse bestod av ”en kartellbildning av initiativkraftiga men högst individualistiska underentreprenörer”, med säregna personligheter som Kata Dalström, Fabian Månsson eller för den delen Texas Ljungberg. Under 1930-talet ökade kraven på rättning i leden och det blev mindre plats för individualistiska uttryck.⁴⁸ Det skulle även Andersson, en tydlig representant för den äldre, individualistiska stilen, få känna av.

Organisationernas väg

Istället för partipolitik ägnade sig Andersson i allt högre grad åt den framväxande hyresgäströrelsen. Den göteborgska hyresgäströrelsen hade vuxit fram under 1920-talet och blivit Sveriges största per capita och den mest militanta. Hyresgästföreningar bildades under några år i Göteborgs stadsdelar och rörelsen blev särskilt stark i den östra, industrialiserade delen kring Gamlestaden, Gårda och Olskroken samt i de hamnnära bostadsområdena i Majorna och Masthugget. Göteborgs hyresgäströrelse var konfrontativ och lyckades i många fall med protestaktioner, hyresstrejker och blockader få fastighetsägarna att ge med sig. Fastighetsägareföreningarna svarade med hot och

vräkningar och hyreskonflikterna blev oförsonliga på ett sätt som påminde om kampen på arbetsmarknaden. Konflikterna skar igenom politiska och organisatoriska lojaliteter, bland annat var det så att flera fastighetsägare hade en arbetarbakgrund och var fackförenings- och partimedlemmar i SAP. Den stockholmska hyresgäströrelsen stod för mer statssocialistiska idéer och var inriktad på bostadspolitiskt reformarbete och kooperativt byggande genom HSB. Medan hyresgästföreningarna i Stockholm närmast sågs som underställda HSB uppstod tidigt en schism mellan HSB och hyresgästföreningarna i Göteborg, och för den delen mellan HSB Stockholm och HSB Göteborg. Andersson fick navigera mellan olika fraktioner och intressen.⁴⁹

I konflikten mellan centralisering och användande av stridsåtgärder i början av 1930-talet stod Andersson klart på den göteborgska sidan, som förespråkade en decentraliserad struktur med lokalt självbestämmande och ett flitigt användande av stridsåtgärder.⁵⁰ De sociala och kulturella verksamheterna lyftes ofta fram i *Hyresgästen*, liksom barn- och ungdomsverksamheten; bland annat engagerade projektet och föreningen Barnen till Havet stora delar av hyresgäströrelsen. Teater hade en framträdande roll i *Hyresgästens* rapportering, inte minst tack vare Anderssons partner på redaktionen, Ebbe Linde.

Senare arbetade Andersson med *Hus och Härd*, *Vår Bostad* och *Vi hyresgäster*, hyresgäströrelsens tidningar i Stockholm, vilket medförde att han flyttade till Stockholm.⁵¹ Han fick plats både i Hyresgästernas Riksförbunds verkställande utskott och i HSB:s riksförbunds styrelse, och man kan se dessa poster tillsammans med Anderssons återinträde i SAP som en försoning mellan de två lägren inom hyresgäströrelsen.⁵² Men han tycks i samband med flytten till Stockholm ha fått ekonomiska problem, och i hans brev märks en bitterhet över löften som inte hade infriats, bland annat ett av förbundsordförande Otto Grimlund som hastigt hade avgått på grund av ekonomiska oegentligheter. Det verkar också ha funnits kopplingar till konflikten mellan HSB:s två ”stora män”, Sven Wallander i Stockholm och Ture Blomqvist i Göteborg.⁵³

Martin Andersson engagerade sig med sin fru Wilma och Ture Nerman i att försöka blåsa liv i en insomnad Verdandi-loge, 1 Sankt

Göran.⁵⁴ Han fortsatte försvara Sovjetunionen, men fick kritik från SKP för att inte helhjärtat ha tagit ställning för deras linje.⁵⁵ Den fredslinje som Andersson hade drivit under första världskriget försökte han återigen få till, men konflikterna inom arbetarrörelsen hade blivit geopolitiska och han blev allt mer isolerad.⁵⁶ Under vinterkriget 1939 framfördes från socialdemokratiskt håll krav fram på att utesluta eller i alla fall frysa ut kommunister i fack- och hyresgästföreningarna, och när Andersson försökte medla och lyfta sin antimilitaristiska linje angreps han av båda sidorna.⁵⁷

Slutet

Martin Andersson drabbades av leukemi och gick bort 13 augusti 1946, 59 år gammal. Einar ”Texas” Ljungberg skrev hans dödsruna i IOGT:s tidning *Reformatorn* och höll ett minnestal i Logen Frihetskämpan i Klara i Stockholm. Dödsrunan inleddes med en strof av Esaias Tegnér, som enligt Ljungberg var Martin Anderssons favoritskald.⁵⁸ I Oskar Bengtssons, förbundsordförande för Hyresgästernas Riksförbund, nekrolog över Andersson kunde man läsa följande:

I vår förbundsledning utgjorde han alltid ett oroligt element, som kastade nytt bränsle på bålet. Men hans ständiga kamplust och framåtanda gav alltid resultat. Hans medarbetareskap var därför så utomordentligt fruktbart. Visst var det mången gång svårt att följa Martin i hans planerande, han räknade inte i realiteter som vi nödgades göra, men man har svårt att förstå hur det skulle varit utan Martin.⁵⁹

I den kommunistiska *Arbetartidningens* nekrolog hyllades Andersson. Man noterade bland annat hans egensinnighet och kärlek till rörelsen i det att han ”anslöt sig till den socialistiska rörelsen” veckan efter storstrejken 1909, när många andra i stället lämnade den.

Från sprängningen 1917 till 1929 tillhörde han vårt parti, men han hade nog mest sin egen uppfattning om kommunismen, som inte alltid sammanföll med stadgar och program. Han var emellertid

synnerligen populär bland Göteborgs arbetare under åren efter andra världskriget, för den orädda kamp han då förde, bl.a. i otaliga föredrag på gator och torg, där han hänsynslöst gisslade det kapitalistiska samhällets orättvisor.⁶⁰

Omdömena om Andersson tenderar att betona hans starka drivkraft men också hans egensinne och en viss brist på verklighetsuppfattning.⁶¹ Sjukhusdirektören Hugo Höglund, socialdemokrat, skrev dock följande:

När jag tänker på Martin Andersson så påminner jag mig om en rubrik i Allers Familjejournal i min ungdom. Den lydde ”Mellan fantasi och verklighet”. Mig synes att Martin Anderssons verksamhet i hög grad pendlat mellan fantasi och verklighet. Men allt eftersom tiden gått har det som föreföll vara fantasi ha blivit verklighet. Mycket av det som stämplat som fantasi och utopi har blivit förverkligat, inte minst då mycket av det som Martin Andersson arbetade för. Många av hans projekt, som förefallit vara omöjliga, har blivit verklighet på grund av hans orädda sätt att agitera sina idéer.⁶²

Andersson tillhörde en skötsam arbetarkultur och eftersträvade kollektivism men var samtidigt en tydlig individualist. Hans socialism var idealistisk men de politiska projekten i allra högsta grad materialistiska, och som Höglund påpekade lyckades han vara med och driva häpnadsväckande många projekt. Tack vare folkrörelsernas starka framväxt och kanaler hittade han en arena att verka i, och han verkar ha levt mycket av sitt liv i dessa organisationer. Detta gav honom en möjlighet att framträda i offentligheten och bli en viktig aktör, om än med sin egen kurs.

Arbetartidningen rapporterade från Martin Anderssons jordfästning, som ägde rum vid Skogskrematoriet i Enskede med stor uppslutning från diverse organisationer. Martins redaktörskollega Ebbe Linde förrättade begravningen och tal hölls av Oskar Bengtsson från Hyresgästernas Riksförbund, Sven Wallander från HSB, A. Blomkvist

från Verdandi, Gustav Sjöström från SAC och Ragnar Johansson från Stockholms LS. Viktor Svensson, ordförande i HCF och tidigare kommunistisk kommunfullmäktigeledamot tillsammans med Martin, läste upp en hälsning från hyresgäströrelsen i Göteborg. Kistan sänktes till tonerna av ”De ryska revolutionärernas sorgemarsch”, en hymn från 1878, följd av ”Hjalmar Brantings sorgemarsch”.⁶³

Slutkommentar

Den svenska hyresgäströrelsen av idag är inte en rörelse som ofta lyfter fram sin tidiga historia, och med tanke på vilken stark position den har haft i Göteborg är det märkligt att inte fler av stadens många monument över arbetarrörelsen ägnas åt hyresgäströrelsens pionjärer. I Sam Westerholms statygrupp ”Genom arbete i arbete” på Olof Palmes plats ingår en relief om Olskrokenkonflikten 1936–1937 och en sparsamt bebyggd gata i Olskroken är uppkallad efter Martin Andersson. Det ska ha funnits planer på att resa en staty över Martin Andersson, men det har inte blivit av.⁶⁴ Oavsett detta är Anderssons liv en intressant inblick i den folkrörelsevärld som en gång var så omfattande att man kunde leva stora delar av sitt liv inom den och som faktiskt kan sägas ha bildat en egen, alternativ offentlighet. Det var en värld som erbjöd nya vägar till social mobilitet och sporrade till självbildning och organisering.

Andersson var i denna värld en komplex och självständig aktör som ofta handlade ganska impulsivt och som drevs av ett stort patos och en egen moralisk kompass. Intressant nog engagerade han sig knappt alls i den klassiska marxiska arenan för klasskamp, arbetsplatsen och den fackliga kampen, utan drev framför allt frågor som rörde statlig och kommunal politik, kulturfrågor och konsumtionsfrågor, så som bostäder. Dessa frågor var också mycket viktiga för arbetarrörelsens framväxt och framgångar.

Andersson var inom den organisationsvärld och den arbetaroffentlighet där han levde sitt liv. Han var en person som dels kunde sporra till engagemang och mobilisering och dels var svår att hålla i styr när krav på

partidisciplin ställdes. Mot slutet av sitt liv verkar Andersson ha haft svårt att orientera sig i den nya ordningen, där statssocialismen och geopolitiken gjorde att gamla paroller inte höll längre, vilket även gällde den gamla drömmen om Sovjetunionen. Han tycks även ha känt sig sviken av den hyresgäströrelse som han offrade så mycket tid på. Allt sammantaget visar Martin Anderssons öde på en komplexitet som är värd att ta i beaktande även när man som historiker undersöker andra politiska aktörer.

Noter

- 1 Fotografi 60 782, volym 4, Martin Anderssons personarkiv, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (ARAB).
- 2 Björn Horgby, *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940* (Stockholm 1993) s. 365–367, 388.
- 3 Mats Franzén, *Den folkliga staden: Söderkvarter i Stockholm mellan krigen* (Lund 1992) s. 45.
- 4 Philip Nord, ”Introduction”, i Nancy Bermeo & Philip Nord (red.), *Civil Society Before Democracy: Lessons from Nineteenth-Century Europe* (Lanham 2000) s. 137.
- 5 Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer: Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870* (Lund 1985).
- 6 Kjell Östberg, *Folk i rörelse: Vår demokratis historia* (Stockholm 2021) s. 74–85.
- 7 Sven Lundkvist, *Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrorelsernas politiska verksamhet 1900–1920* (Uppsala 1974) s. 177–192 samt Sven Lundkvist, *Folkrorelsena i det svenska samhället 1850–1920* (Stockholm 1977) s. 175–182.
- 8 Erik Bengtsson, *Världens jämlikaste land?* (Lund 2020).
- 9 Geoff Eley, *Forging Democracy. The History of the Left in Europe 1850–2000* (New York 2002) s.114–115.
- 10 Sten O. Karlsson, *Arbetarfamiljen och det nya hemmet: Om bostadshygienism och klasskultur i mellankrigstidens Göteborg*, (Stockholm/Stehag 1993) s.22–23; Sten O. Karlsson, ”Den proletära offentlighetens epok” i Helena Holgersson (red.), *Göteborg utforskat: Studier av en stad i förändring* (Göteborg 2010).
- 11 Sigfrid Hansson (red.), *Svenska Folkrorelser 1. Nykterhetsrörelse. Politisk arbetarrörelse. Fackföreningsrörelse. Folkbildning. Kooperation* (Stockholm 1936) s. 184–185.
- 12 Anderssons medlemskort för SAP, Kungsholms Socialdemokratiska förening, daterat till 1 december 1937, volym 1, Martin Anderssons personarkiv, ARAB. Se även Hansson (red.) (1936), s. 184–185.
- 13 Se intervju med Åke Olsson 1997. Intervjun finns transkriberad men inte publicerad. Jag har fått ta del av den genom historieintresserade syndikalister. Se även Lars-Åke Engblom, *Arbetarpressen i Göteborg: En studie av arbetarpressens förutsättningar, arbetarrörelsens presspolitik och tidningskonkurrensen i Göteborg 1890–1965* (Göteborg 1980), s. 184 samt Hansson (red.) (1936) s. 185.

- 14 Juryer används som bekant i tryckfrihetsmål i Sverige. Se Carl-Johan Björklund, *Anarkist och agitator: Memoarer* (Stockholm 1969) s. 178, Hansson (red.) (1936) s. 243, Karlsson (2010) s. 256–257 och Svensson (1992), s. 44ff. Se även tidningen *Generalsträjken*, Kungliga biblioteket, *Arbetartidningen* 14/8 1946 samt *Hyresgästen* nr 16 1946.
- 15 Bo Stråth, *Varvsarbetare i två varvsstäder: En historisk studie av verkstadsklubbarna vid varven i Göteborg och Malmö* (Göteborg 1982).
- 16 Mats Dahlkvist (Lindberg), ”Den instängda demokratin. Rörelsesocialism och statssocialism i svensk Arbetarrörelse” i Håkan A. Bengtsson, Jesper Bengtsson, Mats Dahlkvist (Lindberg), Kristina Hultman & Per Wirtén (red.), *Civilsamhället som demokratins arena*, SOU 1999:112, s. 7ff.
- 17 Hannes Rolf, *En fackförening för hemmen. Kollektiv mobilisering, hyresgästorganisationering och maktkamp på hyresmarknaden i Stockholm och Göteborg 1875–1942* (Stockholm 2020), s. 332–333.
- 18 Henrik Berggren, *Seklets ungdom. Retorik, politik och modernitet 1900–1939* (Stockholm 1995), s. 96–111.
- 19 Helena Hill, *Revolutionärer: Kön, klass och kvinnokamp i svensk 1970-talsvänner* (Göteborg och Stockholm 2017) s. 75 samt Chantal Mouffe, *Om det politiska*, (Stockholm 2008) s. 33ff.
- 20 Ingemar Svensson, *Brytningsåren* (Göteborg 1992), s. 132ff.
- 21 Volym 4, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 22 *Hyresgästen* nr 16 1946.
- 23 Engblom (1980) s. 84–87 samt kapitel IV, not 29. I volym 2, Martin Anderssons personarkiv, ARAB, finns flera brev från behövande som ber honom direkt om hjälp.
- 24 Utkast till kontrakt för överlåtelse, daterat 1/11 1926, volym 3, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 25 Anton Jansson, ”Ateister, utilister och förnuftstroende: Tre göteborgska fritänkarorganisationer 1881–1931” i Jan Christensen, Per Cornell, Johannes Daun & Martin Linde (red.), *Göteborg genom tiderna. Nedslag i stadens sociala och politiska historia* (Göteborg 2021), s. 453ff.
- 26 Svensson (1992) s. 144–156.
- 27 Nils Weijdegård, ”Tidningen *Vidi* och det homosexuella kloakträsket” i *Lambda Nordica*, 1:1 (1995) s. 47.
- 28 Johan Lönnroth, *Albin Ström och det frihetliga spåret i svensk arbetarrörelse* (Göteborg 2016) s. 79–83.
- 29 Jan Christensen, ”Att inte passa in: Antisemitism och antinazism i Göteborg under 1900-talets första hälft” i Christensen, Cornell, Daun & Linde (red.) (2021) s. 354–356.
- 30 Stellan Elebro, *Folkfronten 1936–1939* <https://demokratikamparna.wordpress.com/folkfronten/>, hämtad 2021-11-29. Stadgar för Folkfronten 1936, volym 3, Martin Anderssons personarkiv, ARAB. Stadgarna tyder på att Folkfronten var en Stockholmsbaserad organisation, och inte en Göteborgsorganisation som Elebro skriver.
- 31 Opublicerad intervju, se not 13.
- 32 Rolf (2020) s. 251–252.

- 33 Värt att notera är dock att *Ny Tid* var en dagstidning medan *Hyresgästen* utkom varannan vecka. Se Engblom (1980), s. 94.
- 34 Rolf (2020) s. 209.
- 35 *Hyresgästen* nr 8 1930.
- 36 Martin Ericsson, ”Hur man trampar strejkbrytare på tårna. Hemföljningar under mellankrigstidens svenska strejker”, *Arbetshistoria* 175–176: 3–4 (2020) s. 64–73.
- 37 Rolf (2020).
- 38 Nykterhetsorden Verdandi, *Minnesskrift av utgiven av Göteborgskretsen av N.O.V.* (Göteborg 1926) s. 20, 23, 32f.
- 39 Martin Andersson, *Olskroken – Den nu riksbekanta arbetarstadsdelen i Göteborg, där massvräkningar äga rum* (Stockholm 1936).
- 40 Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930* (Stockholm) 1988, förord; Ronny Ambjörnsson, *Mitt förnamn är Ronny* (Stockholm 1996).
- 41 Brev och ritningar finns i volym 1, Martin Anderssons personarkiv, ARAB. *Minaretten* nr 1 1916.
- 42 Volym 1, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 43 Brev, ritningar och patentansökningar finns i volym 1, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 44 *Göteborgs-Tidningen* 2 januari 1930.
- 45 Sven Backlund, *På jakt efter Europa* (Stockholm 1952) s. 77.
- 46 Engblom (1980) s. 84 (not 20), 86–87, 182–184, 219–220, 220 (not 249), 223.
- 47 Engblom (1980) s. 86.
- 48 Berggren (1995) s. 197.
- 49 Karlsson (1993) s. 66–70, Rolf (2020) särskilt kap. 4, 5 och 6.2.
- 50 Rolf (2020) s. 274.
- 51 Clarence Johansson, *HCF 60 år: Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg 1922–1982* (Göteborg 1982) s. 63–64.
- 52 Lars Gustafsson, *HSB under femtio år – en organisationsstudie* (Stockholm 1974) s. 139.
- 53 Brev till Oskar Bengtsson 1936 samt 26/11 1938, till Otto Grimlund 19/6 1936 och till Sven Wallander 1/9 1936, volym 2, Martin Anderssons personarkiv, ARAB; korrespondens mellan Martin och Ture Blomqvist 21/6–9/11 1938, brev till Ture Nerman 28/1 1939 samt korrespondens mellan Martin och Leonard Fredriksson 1937–1943, volym 3, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 54 Se t.ex. brev daterade 26/10 1936 och 16/7 1938, volym 2, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 55 Se Martin Andersson, *Under hakekors eller sovjetstjärna?* (Göteborg 1934) samt brev till Rut Adler 12/2 1940, volym 3, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 56 Se Anderssons brev till USA:s och Sovjetunionens ministrar i Sverige och brev till Hyresgästernas Riksförbund och Världssamlingen för fred om att anordna en nordisk fredskongress, 1/4 1938, volym 3, Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
- 57 Brev till Rut Adler 12 februari 1940 och till Oskar Bengtsson 1940, volym 3, Martin Anderssons personarkiv, ARAB. Se även Gösta Hultén, *Kris i hyresfrågan* (Göteborg 1973) s. 99–100 samt Rolf (2020) s. 350–352.
- 58 *Reformatorn* 25/8, 22/9 1946.
- 59 *Hyresgästen* nr 16 1946.

- 60 *Arbetartidningen* 14/8 1946.
61 Se t.ex. Sven Wallander, *Minnen* (Stockholm 1965) s. 32.
62 *Hysesgästen* nr 16 1946.
63 *Arbetartidningen* 22/8 1946.
64 Svensson (1992) s. 161.

”Drömmen om den verkliga frigörelsen” Carl Lindhagen och kampen om demokratin

Josefin Hägglund

Carl Lindhagen (1860–1946) var riksdagsledamot under 1900-talets första fyra decennier och en av den svenska demokratin pionjärer och förkämpar. Samtidigt var han en skarp kritiker av centrala aspekter av det politiska system som började ta form i och med de båda författningsreformerna på 1910- och 1920-talet. Genom Lindhagen vill jag sätta ljuset på att kampen för demokrati också var en kamp om demokratin innebörd, en kamp där Carl Lindhagen kan ses som både vinnare och förlorare.

När Lindhagen som relativt ny riksdagsledamot, 1902, motionerade om en utredning av rösträtt för kvinnor till riksdagens andra kammare var han den andre någonsin som motionerade i ämnet. Denna då fortfarande kontroversiella åsikt – att kvinnor liksom män borde ha rösträtt – är allmänt accepterad idag, och Lindhagens insats som pionjärmotionär för kvinnors rösträtt har en given plats i historieböckerna.¹ Lindhagens egen bedömning av den reform som till sist gav kvinnorna rätt att rösta har dock inte uppmärksammats lika mycket. År 1919, när kvinnorna för första gången på bred front hade fått rösta i kommunala val och den liberala regeringen Edéns rösträttsproposition till sist såg ut att gå igenom, hade man kunnat

vänta sig att Lindhagen, som vid det laget drivit rösträttsfrågorna i 20 år, skulle vara nöjd. Så var dock inte fallet.

Inför att propositionen skulle behandlas detta år skrev Lindhagen en motion där han utvecklade sin syn på de reformer som föreslogs och på utsikterna för demokratin i Sverige mer generellt. De stadsfullmäktige- och landstingsval som nyss för första gången genomförts med allmän och lika rösträtt för både män och kvinnor var för Lindhagen ingen uppmuntrande erfarenhet. I valkampanjen verkade kvinnornas rösträtt, menade Lindhagen, av partierna mest ha uppfattats innebära ”[ö]kade tillfällen på den politiska marknaden att kunna köpa själar i utbyte mot snöda löften”.² För att det inte skulle bli likadant när kvinnorna till sist såg ut att få rösträtt till andra kammaren yrkade han på att rösträttsreformen skulle kompletteras med att riksdagen

i motiven till sitt beslut [skulle] uttala den förväntan, att det nya medborgarskapet må bliva ej en vara blott, om vilken partierna konkurrera i valmarknaden, utan en ny fostrande kraft att i och genom det nya samarbetet sätta humanitet i stället för våld och våld till ledstjärna för våra politiska strävanden.³

Att Lindhagen i citatet talar kritiskt om de politiska partierna och ställer ”humanitet” mot ”våld och våld” som de två vägar som fanns att välja på inom politiken är typiskt för den syn på det politiska systemet som han kom att utveckla under sina många år i riksdagen och som avspeglades i ett stort antal reformförslag som gick långt utöver införandet av allmän rösträtt, valbarhet och parlamentarism. För Lindhagen blev det med åren alltmer centralt att verka för att skapa en ny sorts demokratisk maktutövning, som inte ersatte en elit med en annan utan i stället ändrade maktens natur. De politiska partierna, som blev allt viktigare under perioden, uppfattade Lindhagen som potentiellt problematiska former för demokratiskt deltagande och som hinder för både medborgarnas och de politiska representanternas fria handlande.

I det här kapitlet kommer jag att undersöka Carl Lindhagens syn på demokrati och hur den utvecklades från hans första rösträttsmotioner vid sekelskiftet 1900 fram till åren närmast efter att författningsreformen 1919–1921 hade genomförts. Efter en kort överblick över Lindhagens bakgrund och politiska bana tar jag upp några konkreta reformer som Lindhagen föreslog skulle genomföras, hur han motiverade dessa och vilket slags demokratibegrepp han grundade sina motiveringar i.

Under senare år har historiker intresserat sig mer för demokratis konfliktyllda och omstridda historia, i stället för att se demokratisering som en process mot ett mer eller mindre bestämt mål.⁴ I en svensk kontext har Anna Friberg undersökt hur demokratibegreppet definierades och förändrades både före och efter rösträttsreformen 1919–1921.⁵ I en antologi som uppmärksammade hundraårsjubileet av den rösträttsreformen påpekade Ulla Manns att rösträtten tenderar att överskugga andra frågor som var viktiga för kvinnorörelsen.⁶ Ett stort forskningsprojekt har undersökt de kvarvarande rösträttsbegränsningarna efter rösträttsreformen 1921.⁷ Utifrån fallet Carl Lindhagen vill även jag ge ett bidrag till en mer sammansatt historia om demokratin i Sverige.

En lång och brokig politisk karriär

Carl Lindhagen var född i Stockholm 1860 som äldste son till Albert och Anna Lindhagen. Albert var domare och ämbetsman. Han satt två korta perioder i riksdagen. Första gången i andra kammaren år 1869, invald i ett fyllnadsval, och senare i första kammaren några år på 1880-talet. Det var dock framförallt i kommunalpolitiken han gjorde sig bemärkt, allra främst som upphovsman till den stadsplan som informellt fick namnet Lindhagenplanen och som skulle bredda och räta ut Stockholms gatunät à la Haussmans Paris. Carl Lindhagen följde i sin fars fotspår och utbildade sig till jurist i Uppsala. Så gjorde även hans båda bröder, Albert och (halvbrodern) Arthur. Deras syster Anna, som liksom sin bror Carl utvecklade ett stort politiskt engagemang, utbildade sig till sjuksköterska. Från 1903 fram till pensionen

1930 var Carl Lindhagen borgmästare i Stockholm, vilket då betydde chefsdomare vid Stockholms rådstugurätt och ordförande i stadens magistrat. Uppdraget hade också en del representativa inslag.

Carl Lindhagens politiska bana inleddes med att han valdes till styrelseledamot i Föreningen för gift kvinnas äganderätt i början av 1890-talet. Föreningen var en av de allra första kvinnorättsorganisationerna i Sverige och arbetade för kvinnors juridiska rättigheter, som namnet avslöjar främst rätten att som gift få förvalta sin egendom. Enligt tidens lagar blev nämligen en gift kvinnas make per automatik hennes förmyndare.⁸

Carl Lindhagen kandiderade för första gången till riksdagen 1896, på liberal lista i Stockholms mest högborgerliga och konservativa fjärde valkrets (Östermalm–Djurgården). I detta försök föll han igenom, men han valdes in ett halvår senare på våren 1897 i ett fyllnadsval i Stockholms andra valkrets (som motsvarade Norrmalmförsamlingarna Klara, Jakob och Johannes). Det blev början på nästan precis fyra decennier som riksdagsman: 1897–1917 i andra kammaren och 1919–1940 i första kammaren. Under sin tid i riksdagen hann Lindhagen passera igenom Folkpartiet (1897–1900), Liberala samlingspartiet (1900–1907), Socialdemokraterna (1909–1917) och Socialdemokratiska vänsterpartiet (1917–1921). I samband med att det sistnämnda partiet antog Kommunistinternationalens 21 teser och bytte namn till Sveriges kommunistiska parti (sektion av Komintern) uteslöts Lindhagen. Efter ett par år som vilde gick han 1923 tillbaka till Socialdemokraterna och stannade där under resten av sin tid i politiken.

Rösträttspionjär

Rösträtten var ett av de första ämnen Lindhagen tog upp i riksdagen, och ett av dem som han skulle komma att motionera om upprepade gånger. Redan 1899 väckte han sin första motion om rösträttsreform (enbart för män denna gång). Samma år engagerade han sig för kvinnornas rösträtt utanför riksdagen när han som medlem i Fredrika-Bremer-Förbundets lagkommitté (i vilken Föreningen för gift kvinnas äganderätt uppgått) tog initiativ till en rösträttspetition. Denna

petition bildade grunden till den motion om rösträtt för kvinnor som han lade fram 1902. Större delen av motionens motivering utgjordes av petitionen, citerad i sin helhet.

Motionens yrkande, att kvinnlig rösträtt skulle utredas, framstår i efterhand som ganska modest. Frågan om valbarhet nämndes inte i motionen och även om Lindhagen själv kommenterade att gifta kvinnors rösträtt i alla fall borde finnas med som ”en framtidsfråga” i rösträttsdiskussionen, var ståndpunkten i petitionen han citerade att enbart ogifta kvinnors rösträtt var aktuell än så länge.⁹ Motionen väckte ändå uppmärksamhet. Det var den första i ämnet sedan radikalen F.T. Borgs motion nästan 20 år tidigare, 1884. Rösträttsfrågan hade dock stått högt upp på riksdagens agenda under ett antal år och flera försök till reformer hade presenterats. Just detta år, 1902, hade regeringen von Otter lagt en proposition som innebar att gifta män (och män över 40) skulle få dubbla röster, ett förslag som väckte kritik bland politiskt engagerade kvinnor.¹⁰ Propositionen röstades dock ned.

Inte heller Carl Lindhagens motion fick några konkreta resultat i riksdagen, men den ställde den kvinnliga rösträtten i strålkastarljuset och blev en viktig impuls för bildandet av Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt, som fick stor betydelse som opinionsbildare i rösträttsfrågan. Carl Lindhagens syster Anna blev en central person i föreningen.¹¹ Att han tog ställning för kvinnornas rösträtt gjorde Carl Lindhagen populär bland politiskt medvetna kvinnor och sympatiserande män, men gjorde honom också till tacksamt föremål för karikatyrer. I pressen avbildades Lindhagen bland annat som en chevaleresk ”kvinnornas riddare” och som huckleförsedd president i ”Nya riket” tillsammans med en grupp välkända kvinnoakskvinnor.¹²

Rösträtten låg till grund för den liberala nybildning som 1900 blev riksdagspartiet Liberala samlingspartiet (LS) och som Lindhagen tillsammans med övriga medlemmar i Folkpartiet då anslöt sig till. LS kan beskrivas som en koalition av riksdagsmän som trodde på en rösträttsreform men som inte var överens om hur den skulle utformas. Här rymdes förespråkare för en relativt begränsad reform såväl som för allmän och lika rösträtt för både män och kvinnor. Fastän det fanns ett principiellt stöd för kvinnornas rösträtt hos ett antal libe-

raler var Liberala samlingspartiets linje att kvinnornas rösträtt, om än teoretiskt försvarbar, inte fick hindra eller försena genomförandet av en rösträttsreform för män. Samma linje förordade riksdagens socialdemokrater, som från 1896 till 1903 enbart utgjordes av Hjalmar Branting innan gruppen utökades med tre nya ledamöter.¹³

Att Liberala samlingspartiets linje var en annan hindrade inte Lindhagen från att motionera i frågan om kvinnors rösträtt. År 1904 fick han med sig en betydande grupp liberaler på en motion som föreslog att den kvinnliga rösträtten skulle utredas.¹⁴ År 1906 kom han, tillsammans med en mindre grupp radikala liberaler i ”grupp Lindhagen”, med ett mer radikalt förslag om att faktiskt införa rösträtt för kvinnor.¹⁵ Detta krav upprepade han i en motion året därpå, nu som ett alternativ inte bara till den liberala partilinjen utan till den liberala Staaff-regeringens rösträttsproposition.¹⁶

I slutet av 1906 hade nämligen Liberala samlingspartiet lyckats nå regeringsställning, med Karl Staaff som statsminister, och liberalerna kunde nu presentera en egen rösträttsproposition, som dock inte innehöll någon rösträtt för kvinnor. Sin moderation till trots gick inte heller Staaff-regeringens rösträttsmotion igenom. Efter att regeringen strax efter sitt nederlag tvingats avgå riktade Lindhagen skarp kritik mot dess prioritering av ”klokhet” före ”hänförelse” i författningsfrågan.¹⁷ Tillsammans med flera av grupp Lindhagens medlemmar lämnade Lindhagen själv Liberala samlingspartiet och stod som politisk vilde från 1907.

Lindhagen och ”Lindhagengruppen” motionerade om att kvinnornas rösträtt skulle inkluderas även 1908, när högerregeringen Lindman hade presenterat den proposition om en författningsreform som till sist skulle gå igenom. Denna proposition innehöll en betydande rösträttsutvidgning för män men en ”konservativ garanti” i form av proportionella val. Reformen innebar också att de politiska partierna fick en mer central roll i riksdagspolitiken.

År 1909 tog Lindhagen steget in i ett nytt parti: Socialdemokraterna, vars partigrupp efter det första valet med de nya valreglerna hade vuxit markant. Till skillnad från Liberala samlingspartiet, som hade en mer löslig koppling till riksorganisationen Frisinnade lands-

föreningen (bildad 1902), sågs den socialdemokratiska riksdagsgruppen och riksorganisationen som delar av samma organisation. På så sätt var det socialdemokratiska partiet det första moderna partiet i den svenska riksdagen. För att bli medlem i den socialdemokratiska riksdagsgruppen fick Lindhagen också lösa medlemskap i den lokala partiorganisationen, Stockholms arbetarekommun.¹⁸ Erfarenheterna av denna nya partiform fick betydelse för Lindhagens tänkande om de politiska partierna.

Lindhagens demokratiprogram breddas

Under åren efter inträdet i socialdemokratian fortsatte Lindhagen i motioner, artiklar och debattinlägg att utforma ett alltmer vidsträckt program för vad han definierade som ”verklig demokrati”. Att förstå vad detta program innebar är centralt för att förstå Lindhagens blandade känslor inför rösträttsreformen 1919–1921.

”Demokrati” blev med åren ett alltmer mångdimensionellt begrepp för Lindhagen. Allmän rösträtt var en central komponent, men långtifrån den enda. Lika viktigt var att varje medborgare skulle ha möjlighet att göra sin röst hörd på alla politikens nivåer, inte bara i teorin utan också i praktiken. Detta innebar för Lindhagen att man behövde skapa nya möjligheter, och i vissa fall nya begränsningar, i politikens institutionella ramverk. En verkligt demokratisk reform var för Lindhagen en reform som förändrade den politiska makten, inte bara ersatte en härskande grupp med en annan.

Lindhagens inträde i det socialdemokratiska partiet sammanföll med att regeringen Lindmans rösträttsreform röstades igenom av riksdagen. Även om de mer radikala rösträttsivrarna i riksdagen var missnöjda med reformen, inte minst inom det socialdemokratiska partiet, så hade ett argument undanröjts mot att även kvinnornas rösträtt borde sättas upp på det liberala och det socialdemokratiska partiets agendor. År 1909 fick en motion om kvinnornas rösträtt för första gången majoritet i andra kammaren. Den fortsatte dock att stoppas av första kammaren. Josefin Rönnbäck har påpekat att anhängarna inte drev frågan särskilt aktivt under de följande åren:

När utredningen om kvinnlig rösträtt till sist blev klar 1912 aktualiserades frågan, men ett reformförslag röstades ner och sedan tystnade förslagen om kvinnlig rösträtt i flera år.¹⁹

Under det tidiga 1910-talet vidgade och fördjupade Lindhagen sin syn på hur ett demokratiskt styre skulle se ut. Ett talande uttryck för det var en diskussion om demokratins innebörd som han deltog i, i den socialdemokratiska idétidskriften *Tiden* i slutet av 1911 och början av 1912. Lindhagens meningsmotståndare var en annan, ännu mer nybliven socialdemokrat: professorn i sociologi och nationalekonomi Gustaf Steffen. Diskussionen hade sin upprinnelse i de debatter som förts på den socialdemokratiska partikongressen hösten 1911 där partiets hållning i olika demokratifrågor hade tagits upp. Debatterna hade handlat om partiets hållning i frågor om statsskick och författning, såväl som om partiets interna demokrati och om huruvida riksdagsmännen hade gjort tillräckligt för att förverkliga det socialdemokratiska partiprogrammet. I sin artikel i *Tiden* kritiserade Steffen vad han beskrev som en ”radikal demokrati” som särskilt ”de unga” i partiet, men också (med hänvisning till Lindhagen) deras ”äldre vänner”, givit uttryck för på kongressen. Det var enligt Steffen inte en realistisk hållning, och den kritik som framförts mot riksdagsmännen för att de kompromissade för mycket och svek ”de socialistiska principerna” eller ”de demokratiska principerna” var inte heller rättvis.²⁰ Steffen hävdade, utifrån sociologens synvinkel, att det moderna samhället rörde sig mot ökad centralisering och att detsamma med nödvändighet gällde de politiska organisationerna. Att tro att det var möjligt att skapa ett slags direktdemokratisk modell i ett modernt politiskt parti, eller i samhället i stort, var enligt Steffen naivt. Hans definition av ”demokrati” vilade inte heller på uppfattningen att allas röster måste få chans att höras lika mycket. Att delegera makt och ha ställföreträdare var enligt Steffen både naturligt och önskvärt, särskilt om de bäst lämpade fick vara representanter: ”aristokrati” (i bemärkelsen att de bäst lämpade styr) och ”demokrati” stod enligt Steffen inte mot varandra.²¹

Lindhagen motsatte sig Steffens definition på flera punkter, och kom i gengäld med ett eget perspektiv. Gentemot sociologiprofes-

sorns ”vetenskapliga” definition av demokrati ifrågasatte Lindhagen samhällsvetenskapernas möjlighet att nå några absoluta svar om hur den mest önskvärda samhällsformen skulle se ut. I en fotnot direkt riktad mot Steffen skrev Lindhagen att han föreställde sig att ”tron på möjligheten av ’en fullt *vetenskapligt* hållbar uppfattning’ om vad som är och icke är sann demokrati måste bli en illusion”.²² Lindhagen förordade en etiskt och moraliskt snarare än vetenskapligt grundad diskussion om demokratins natur. När Lindhagen själv försökte definiera ”demokrati” talade han om ”drömmen om den verkliga frigörelsen”.²³ Här blir det tydligt att demokrati för Lindhagen inte på något enkelt sätt betydde majoritetens makt. I stället lade han stor vikt vid ”herraväldet över sig själv” – varje människas naturliga förmåga, som kan förstärkas eller korrumpas, att fatta beslut i enlighet med moraliska värden som sanning och rättvisa. Man kan beskriva det som en slags medborgardyg.

En demokratireform som inte också ägnade sig åt att reformera människorna riskerade enligt Lindhagen att bara resultera i en ny form av despoti. Med en analogi förklarade han att det var vanligt att en ”fattig människa, som kommit sig upp till en stor förmögenhet, vänder hänsynslöst sina föregående och de folkliga rörelserna ryggen”, och något liknande riskerade att hända hos ”den befordrade folkmeningen”, de politiska representanterna.²⁴ Det räckte inte att en ny grupp människor kom till makten för att systemets förtryckande element skulle försvinna, enligt Lindhagen. I värsta fall innebar det endast nya härskare. Det viktiga var att reformera hur maktutövningen i sig såg ut. Demokratireformer innebar för Lindhagen inte bara att ge makten till de maktlösa, utan att förändra maktens natur. Detta skulle ske genom att man samtidigt reformerade de styrande institutionerna – staten, riksdagen, regeringen – och människornas inre.

Den psykologiska aspekten var viktig i Lindhagens argumentation 1912 och 1914 för ett förändrat statskick. Dessa år motionerade han till riksdagen om införande av dels republik, dels enkammarriksdag. I sin motivering för att avskaffa monarkin skrev Lindhagen:

En sådan institution, som tillåtes af tradition upprätthålla en makt öfver folket med öfvernaturlig fullmakt och ärftlig besittningsrätt, får i själfva verket ett ofantligt inflytande på människornas tänkesätt och handlingar. Den leder bort uppmärksamheten från nutiden och dess verkligheter till gamla förlegade värden. Den inverkar nedbrytande på karaktärerna genom sin organiserade inbjudan till underdånighet och själfuppgivelse och sin medeltida prålände kostymering. Genom tusende rännilar söka dessa inflytelser sig ned i demokratiens jord och förgifta i sin mån den eftertanke, hvilken söker mödosamt spira upp under längtan efter en sol, som ständigt dröjer.²⁵

Att införa ett republikanskt styrelsesätt var för Lindhagen ett steg på vägen mot en konkret och andligt befriad medborgare.

Lindhagens republikmotioner var också ett slags praktiska inlägg i demokratidebatten genom det sätt de framfördes på och den debatt som följde. Motionerna utmanade nämligen konkret det fria politiska handlandets gränser inom det socialdemokratiska partiet. Kravet på republik var inskrivet i det socialdemokratiska partiprogrammet sedan 1911, men Lindhagens förslag att man skulle ta med det i partitionen i författningsfrågan 1912 avvisades av partigruppen, med motiveringen att det var för sent på riksdagsåret. Då tog Lindhagen själv initiativ till en motion med ett krav på republik och enkammarriksdag, på ett sätt som liknade hur han hade gjort inom den liberala gruppen med motionerna om kvinnlig rösträtt. Detta agerande hade tolererats av den liberala partigruppen, men det klandrades starkt av den socialdemokratiska gruppen. Samtidigt försvarade andra delar av partiet Lindhagens initiativ, inte minst det socialdemokratiska ungdomsförbundet, där engagemanget för republik var starkt.

Reformförslag för ”demokratiska människor i demokratiska ordningar”

I svensk historieskrivning är 1917 hågkommet som ett år då omfattande folkliga protester med krav på både bröd och rösträtt presade de svenska politiska makthavarna, samtidigt som farhågorna,

eller förväntningarna, om att detta skulle leda till en revolutionär situation i Sverige förstärktes av de statsvälvningar som skedde i Ryssland. Detta år summerade Lindhagen sitt program för ”verklig demokrati” i en 87 sidor lång riksdagsmotion. Den kan beskrivas som ett reformpaket för skapandet av demokrati, en grundläggande omdaning av det politiska systemet men långtifrån den typ av revolution som 1917 i dag förknippas med. Lindhagen listade en lång rad åtgärder, utöver rösträttsreform, som i hans mening var nödvändiga för att åstadkomma demokrati. Det krävdes mer än ett reformerat valsysteem: ”Demokrati kan icke framtröllas genom mekaniska valinrättningar.”²⁶ Nya lagar och regler räckte inte långt om de inte också följdes av en ny demokratisk anda. ”Demokratiska människor i de demokratiska ordningarne” var en nödvändig förutsättning, sammanfattade Lindhagen.²⁷ De allra flesta av motionens förslag hade Lindhagen framfört tidigare i olika former och sammanhang: som riksdagsmotioner, partikongressmotioner eller i fredssammanhang. Detta var första gången han samlade dem i ett enda paket.

Många av förslagen syftade till att säkra möjligheten för individer att handla politiskt utan att stoppas av formella (som byråkrati, organisationshierarkier) eller informella hinder (som okunskap, fördomar, auktoritetstro). Vissa av de förslag Lindhagen lade fram kan te sig motsägelsefulla för en samtida läsare, och gjorde det för många även i Lindhagens samtid. Bland förslagen fanns en statlig tidning som till skillnad från tidens partipolitiska press skulle kunna ge objektiva upplysningar i aktuella frågor. Där fanns också ett radikalt förslag på hur de politiska partierna skulle bli mer demokratiska, enligt Lindhagens definition: de skulle tvingas att anta en stadga som bland annat slog fast att ett antal fri- och rättigheter skulle garanteras inom partiet och att vissa valprocedurer följdes. Mer konkret föreslog Lindhagen att partiets stadga skulle

inhålla bestämmelse [sic] *dels* att alla väsentliga val inom partiet skola, där någon röstberättigad begär det, förrättas efter proportionellt valsätt enligt en offentligt fastställd valmetod, *och dels* att inom organisation [sic] skall råda full yttrande-, tryck-, församlings-, val-

och demonstrationsfrihet och att ingen sålunda må förmenas att föra talan efter egen uppfattning för förverkligande av organisationens uttryckliga programpunkter och vad därmed äger samband.²⁸

Dessutom fick partistadgan inte innehålla bestämmelser som innebar att partiledningen hade makt att utse valkandidater.²⁹

Lindhagen grundade sina förslag i ett resonemang om politikens och demokratins natur. Politiken bör ”vara ett vandrande mot sanning” snarare än ”*en strid mellan partier om makten*”, som han uttryckte det i motionen.³⁰ Att politiken inriktades på att varje parti strävade efter att ”vinna majoritet bland valmännen för att vinna flertal i parlamentet och därigenom slutligen allena herravälde över det yttersta maktmedlet, regeringen” var enligt Lindhagen ett olyckligt faktum.³¹ Att politiken på detta sätt inriktades på ”sökandet efter makt” stod i motsats till det Lindhagen såg som politikens egentliga syfte: sökandet efter sanning, frihet och rätt.³² Partierna i sin nuvarande form var enligt Lindhagen över huvud taget korrumpierande snarare än uppbyggande för demokratin: ”Sanningen förtrampas, människovärdet gäller ej synnerligen mycket, den verkliga demokratien lyser inom alla partier med sin frånvaro.”³³ Även inom partierna strävade man efter att ”vinna makt och skapa majoritet” och det skapades en uppdelning mellan ”några få styrande och de många styrda”.³⁴ För Lindhagen var slutsatsen tydlig: ”Denna andliga rangordning måste lika väl som de ekonomiska klasskillnaderna upphävas, för att det skall kunna bli något tal om demokrati.”³⁵ Detta syfte skulle alltså den förslagna obligatoriska stadgan tjäna.

Man kan tycka att det var märkligt att en vänsterpolitiker som upplevt 1880-talets ”åtalsraseri” och protesterat mot inskränkningarna i demonstrations- och föreningsfrihet föreslog en bestämmelse som gav staten så vidsträckta befogenheter över de politiska partierna. Lindhagen hade dessutom, bland annat utifrån sin erfarenhet som domare, mer än många andra kritiserat de statliga tjänstemännens brist på verklig objektivitet. Men trots detta hade Lindhagen en grundläggande tro på att staten skulle kunna bli ett organ i allmänhetens tjänst, även om han i motionen uttryckte det som att denna

funktion låg i framtiden: ”Man måste dock tro att staten kan bli annat än ett maktbegrepp, att statsmakten en gång skall organiseras att vara, ej företrädesvis ett tillfälligt verktyg för ett parti utan en ständig föresyn för alla.”³⁶ Lindhagen poängterade också att det i statens kontrollfunktion inte fick ”inrymmas en fläkt av intrång på politisk frihet”.³⁷

Lindhagen försäkrade att den här typen av reglering inte skulle begränsa partiernas handlingskraft, utan i stället skapa förutsättningar för ”självständigt tänkande människor” inom partierna, skapa en bättre sammanhållning än ”tvångssammanslutningar med brutalt andligt förtryck” och dessutom slå ”bryggor mellan tankar och känslor, som ej kunna helt förenas”.³⁸

En viktig dimension av Lindhagens motion är att den placerar det svenska politiska systemet och den svenska demokratin i ett internationellt sammanhang. Den vindlande motiveringen till hans stora demokratimotion från 1917 började med ett resonemang om parlamentarisk kontroll över utrikespolitiken – ett krav som många freds rörelser vid denna period företrädde. Lindhagen förklarade att han givetvis stödde detta krav i princip, men hävdade också att endast ett parlament som i sig var demokratiskt kunde utöva denna kontroll på ett meningsfullt sätt. På så sätt hängde organiseringen av fred mellan länder samman med hur demokratin utformades i Sverige.

För Lindhagen var de demokratireformer han föreslog en del i att skapa en global fred. Det finns flera paralleller mellan hur delar av freds rörelserna resonerade kring möjliga metoder för att skapa en fredlig värld och de förslag Lindhagen presenterade för att skapa en nationell politik befriad från ”våld och völd”, som han skulle uttrycka det i sin rösträttsmotion 1919.

Socialdemokratiska vänsterpartiet och demokratin

År 1917 var Lindhagen en av dem som uteslöts från eller lämnade det socialdemokratiska partiet i samband med partikongressen i februari och under våren bildade ett nytt parti, som vid den konstituerande kongressen i maj fick namnet Sveriges socialdemokratiska

vänsterparti. I denna grupp fann Lindhagen till en början stöd för sin uppfattning om att partiernas nuvarande form utgjorde ett hinder för genomförandet av verklig demokrati i samhället i stort. Som det interimistiska arbetsutskottets ordförande Ernst Hage uttryckte det i sitt öppningstal vid den konstituerande kongressen skulle det nya partiet, till skillnad från det ”gamla” socialdemokratiska partiet, bli

ett *verkligt* demokratiskt parti i detta ords sanna bemärkelse, ett demokratiskt parti som har klart för sig att en partibildning som vill genomdriva demokratiska reformer i samhället i första hand måste genomföra en full och hel demokratisering inom sina led.³⁹

Det nya partiet införde i linje med detta, på Lindhagens initiativ, en stadga som kallades ”demokratiska grundlagar” och innehöll flera av de regler Lindhagen hade föreslagit att samtliga partiorganisationer skulle underkastas eller varianter av reformer Lindhagen hade yrkat på skulle införas i andra delar av samhället. Där fastslogs till exempel att ”yttrande-, tryck-, församlings-, förenings-, demonstrations-, och valfrihet” skulle råda inom partiet, vilket var ”första förutsättningen för befogenhet att kräva dessa rättigheters upprätthållande annorstädes”.⁴⁰

Den partisyn som fanns i partistadgan och de ”grundlagar” som antogs av kongressen 1917 skulle snart få konkurrens av andra idéer om partiets identitet, organisering och funktion. De ryska bolsjevikernas partiledare Lenins partifilosofi framstod som alltmer attraktiv för alltfler av Lindhagens partikamrater. År 1919 gick partiet med i ryskledda Kommunistinternationalen, som hade som syfte att ersätta det i och med krigsutbrottet 1914 kraschade socialistiska samarbetsorganet Andra internationalen. För Lindhagen var detta ett steg i fel riktning. Samma år, 1919, grundade han ännu en politisk organisation, som dock uttryckligen beskrevs som någonting annat än ett politiskt parti: Förbundet för humanistisk politik. Här kunde Lindhagen börja om med att experimentera med en ny organisationsform som skulle garantera medlemmarnas tankefrihet, inom ramarna för gemensamma ideal.

Lindhagen och rösträttspropositionen 1919–1921

När den liberal-socialdemokratiska regeringen Edén lade fram sin rösträttsproposition 1919 hade Lindhagen sedan sin första rösträttsmotion 1899 utvecklat ett mycket omfattande program för ”verklig demokrati”. Större delen av dessa reformförslag saknades dock i propositionen. En del av dem hade redan börjat tappa mark i Socialdemokratiska vänsterpartiet och samma år som propositionen röstades igenom, 1921, kom de att definitivt strykas i och med att partiet antog Kominterns 21 teser, som bland annat ändrade partiets namn till Sveriges kommunistiska parti (sektion av Komintern).

Lindhagens slutsats blev 1919 att regeringens proposition knappast skulle leda fram till demokrati i den bemärkelse han tänkte sig. I den motion som han skrev inför att propositionen skulle behandlas argumenterade han samtidigt för att politiken i sig faktiskt kunde förändras till följd av att kvinnorna släpptes in. Han kopplade samman det faktum att kvinnor i många länder hade fått rösträtt de senaste åren med att världskriget hade fått ett slut. Rösträtten och krigsslutet skulle tillsammans kunna bilda inledningen på en ny era med ett nytt slags politik, hoppades Lindhagen. Ett steg mot att göra detta möjligt var att riksdagen i samband med att propositionen röstades igenom också skulle uttala en förväntan enligt hans ovan citerade förslag om ”att det nya medborgarskapet må bliva ej en vara blott, om vilken partierna konkurrera i valmarknaden, utan en ny fostrande kraft att i och genom det nya samarbetet sätta humanitet i stället för våld och våld till ledstjärna för våra politiska strävanden”.⁴¹

Drömmar och dilemman

Carl Lindhagen var en demokratins pionjär. Det innebar inte bara att han var en aktiv deltagare i en diskussion om demokratins vara eller icke vara, utan han ställde också grundläggande frågor om vad demokrati innebar. Hans idé om ”verklig demokrati” skilde sig på flera sätt från det system som började etableras i och med 1910- och 1920-talets författningsreformer. Den proposition som lades fram

1919 var för Lindhagen ett löfte om ”mer av samma” snarare än den välbehövliga nystart som han ansåg behövdes i politiken.

Man kan konstatera att Lindhagen inte var ensam om att ha vidsträckta förhoppningar om vad demokratin skulle bli. Inte heller var han ensam om att se rösträttsreformen 1919–1921 som en anhalt men långtifrån slutmålet för demokratin. Till exempel hölls debatten om republikanskt statsskick och enkammarssystem vid liv i riksdagen även efter att författningsreformen genomförts.⁴² Samtidigt argumenterade socialdemokrater och kommunister för att utöka demokratis räckvidd. Efter den politiska demokratin behövde även ekonomisk och industriell demokrati följa.⁴³

Lindhagens argumentation vilade på uppfattningen att demokratin inte bara behövde utvidgas utan också grundas i ett nytt slags politik, baserad på nya värden. Denna ståndpunkt verkar inte ha haft samma fäste i de politiska partierna, och den fick begränsat gensvar i riksdagen under Lindhagens senare år i politiken. På andra ställen var den starkare, till exempel bland en del av de kvinnor som organiserat sig för rösträtt. Lena Eskilsson har konstaterat att det bland en del av dessa kvinnor skedde en ”förskjutning från likhetsidéer och individuella jämställdhetskrav till visioner om en helt ny världsordning”, och hon nämner den kvinnliga medborgarskolan vid Fogelstad och tidningen *Tidevarvet* som initiativ i denna riktning.⁴⁴

Fallet Carl Lindhagen visar att en och samma person kunde härberga idéer som senare accepterades som en självklar del av ett demokratiskt system med visioner och problemformuleringar som mer sällan diskuteras som en del av demokratis historia. Han åskådliggör att kampen om demokrati både var och är en kamp också om hur vi definierar ”demokrati”.⁴⁵

Noter

- 1 Se t.ex. Josefin Rönnbäck, *Politikens genusgränser: Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921* (Stockholm 2004) s. 33–34.
- 2 Motion 1919 FK 223. Reformen av de kommunala valreglerna 1918 innebar att den graderade rösträtten togs bort, att bolag miste sin rösträtt och att män och

- kvinnor kunde delta i valen på lika villkor. ”Allmän” betydde dock inte att alla begränsningar försvunnit. Rösträtt nekades till exempel fortfarande omyndiga samt personer som försatts i konkurs, var omhändertagna av fattigvården eller som inte betalat kommunalskatt minst ett av de tre senaste åren. Om dessa begränsningar, se Annika Berg & Martin Ericsson (red.), *Allmän rösträtt? Rösträttens begränsningar i Sverige efter 1921* (Göteborg 2021).
- 3 Motion 1919 FK 223.
 - 4 Se t.ex. Pierre Rosanvallon, *Demokratin som problem* (Hägersten 2009) för ett teoretiskt resonemang kring detta.
 - 5 Anna Friberg, *Demokrati bortom politiken: En begreppshistorisk analys av demokratibegreppet inom Sveriges socialdemokratiska arbetareparti 1919–1939* (Stockholm 2013); Anna Friberg, ”History Politics and (Re)forming the Future: Visions of Democracy and the Category of the Utopian”, *Redescriptions: Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory* 23:1 (2020) s. 36–53.
 - 6 Ulla Manns, ”Minnet av kvinnors rösträtt: Jubileer och aktivister formar historien”, i Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud (red.), *Rösträttens århundrade* (Göteborg 2018) s. 179–191.
 - 7 Berg & Ericsson (red.) (2021).
 - 8 Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen: Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* (Stehag 1997) s. 50.
 - 9 Samtidigt gick han i denna fråga längre än Fredrika-Bremer-Förbundets petition och uteslöt inte gifta kvinnor helt och hållet.
 - 10 Rönnbäck (2004) s. 55.
 - 11 Rönnbäck (2004) s. 58.
 - 12 Bilden med Lindhagen som huckleförsedd president publicerades i *Stockholms Dagblad* den 22 april 1909 och finns återgiven i Rönnbäck (2004) s. 90.
 - 13 Ragnar Edenman, *Socialdemokratiska riksdagsgruppen 1903–1920: En studie i den svenska riksdagens partiväsen* (Uppsala 1946) s. 2. Vid andrakammarvalet 1902 valdes även F.W. Thorsson, Nils Persson i Malmö och Viktor Larsson i Västerås in.
 - 14 Motion 1904 AK 262.
 - 15 Motion 1906 AK 143.
 - 16 Motion 1907 AK 208.
 - 17 Carl Lindhagen, *Drömmar och stridslinjer* (Stockholm 1906) s. 138.
 - 18 Lindhagen blev den förste medlemmen i den socialdemokratiska riksdagsgruppen som inte valts in som socialdemokrat. Hans inträde i gruppen föranledde att kravet på medlemskap i Socialdemokratiska arbetarepartiet för socialdemokratiska riksdagsmän gjordes explicit. Edenman (1946) s. 244.
 - 19 Rönnbäck (2004) s. 40–42.
 - 20 Gustaf Steffen, ”Demokratismen inom socialismen”, *Tiden* 3:5 (1911) s. 130.
 - 21 Steffen (1911) s. 130.
 - 22 Carl Lindhagen, ”Demokrati”, *Tiden* 4:1 (1912) s. 1–2.
 - 23 Lindhagen (1912) s. 1.
 - 24 Lindhagen (1912) s. 5–6.
 - 25 Motion 1912 AK nr 311, s. 11.
 - 26 Motion 1917 AK nr 289, s. 18.

- 27 Det här är ett resonemang som han utvecklat året dessförinnan som svar på en enkät från en fredsorganisation.
- 28 Motion 1917 AK 289, s. 27.
- 29 Motion 1917 AK 289, s. 27.
- 30 Motion 1917 AK 289, s. 15, kursiv i original.
- 31 Motion 1917 AK 289, s. 15.
- 32 Motion 1917 AK 289, s. 15.
- 33 Motion 1917 AK 289, s. 15.
- 34 Motion 1917 AK 289, s. 16.
- 35 Motion 1917 AK 289, s. 18.
- 36 Motion 1917 AK 289, s. 27.
- 37 Motion 1917 AK 289, s. 27.
- 38 Motion 1917 AK 289, s. 27.
- 39 SSV kongressprotokoll 1917, s. 5, kursiv i original.
- 40 SSV kongressprotokoll 1917, s. 65.
- 41 Motion 1919 FK 233. Följer man Lindhagen lite längre fram blir det dock tydligt att han inte uppfattade det som att detta faktiskt skedde. Under 1920-talet motiverade han i pessimistiskt tonfall om ”krisen i det parlamentariska systemet”.
- 42 Friberg (2020).
- 43 Se t.ex. Lars Berggren & Kjell Östberg, ”Reformism eller revolution? Arbetarrörelsen inför rösträttsbeslutet 1918–19”, i Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud (red.), *Rösträttens århundrade* (Göteborg 2018); Friberg (2013).
- 44 Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället: Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1925–35* (Stockholm 1991) s. 66.
- 45 Detta kapitel bygger på Josefin Hägglund, *Demokratins stridslinjer: Carl Lindhagen och politikens omvandling, 1896–1923* (Huddinge 2023). Det är dock skrivet specifikt för denna antologi med särskild hänsyn taget till antologins fokus på detta som en omvandlingsperiod – inte minst gällande frågor om politiska ideal.

Slutresonemang

Politiskt aktörskap i en omvandlingstid

Anton Jansson, Josefin Hägglund & Erik Bengtsson

Genom fallstudierna i denna antologi har vi mött tio på olika sätt politiskt aktiva personer. Anton Nyström, Pontus Fahlbeck, Carl Lindhagen, Anna Bugge Wicksell, Nelly Thüring, Adrian Molin, Elin Wägner, Martin Andersson samt Nils Adamsson och Karin Hollman-Adamsson, var alla aktiva någon gång under tiden mellan 1880 och 1930.

Mot sluttampen av denna period, 1919, ställde Max Weber i Tyskland frågan som vi återgav i inledningskapitlet: ”Vad menar vi med politik?” Trots att Weber själv definierade begreppet brett, som ”varje sorts självständigt ledande verksamhet”, inskränkte han sina egna politiska studier främst till statens område.¹ I inledningen presenterade vi även hur Susan Pedersen argumenterat för en sammansmältning av traditionella studier av *high politics* och *new political history*. Med andra ord: vägen framåt för politisk historia är att undersöka såväl den traditionella politiken – parlament, statskonst, ministrar – som en bredare folklig påverkan i en mångfald former, samt att hitta relationerna dem emellan.² En närbesläktad uppmaning ryms i Jan-Werner Müllers diskussion om *in-between figures*, ett begrepp som kan användas för att fokusera kopplingar mellan flera sammanhang där en person kan agera politiskt.³

De tio personerna i antologin agerade utifrån olika övertygelser, på flera olika sätt och på flera olika arenor. Vad kan vi urskilja för röda trådar i hur dessa sinsemellan ganska olika personer agerade

för att påverka samhället och den samhälleliga fördelningen av makt, styrning och legitim auktoritet? Hur förändrades deras handlingspositioner under de här decennierna? Hur tolkade de själva denna omvandlingstid? I det här kapitlet drar vi ihop trådarna och ser på den större helhet som dessa individuella kapitel bildar.

Omvandling och föränderlighet – att tolka sin tid

Som vi påpekade i bokens inledning är ett gemensamt drag hos de personer som bokens författare undersökt känslan av att leva i en föränderlig tid. Känslan kunde komma till uttryck i att de retoriskt ställde ”framsteg” och ”utveckling”, ”det unga” eller ”det nya” mot ”det gamla”. Detta var strukturerande för många världsbild, oavsett om de tolkade förändringen i positiva eller negativa termer. Anton Jansson pekar i sitt kapitel på att framsteget var ett metaideal för Anton Nyström, vars positivistiska grundsyn byggde på att samhället var på väg in i ett tredje stadium som det gällde att bidra till att förverkliga. Denna grundsyn försökte han sprida i de organisationer han var med och skapade. För Adrian Molin, som vi mötte i Oscar Nygrens kapitel, var demokratin inget ideal men en oundviklig följd av moderniteten och storindustrins segertåg. Att försöka stävja den allmänna rösträttens ankomst liknade han vid att försöka ”hejda ett järnvägståg med ett hönsgårdsnät”.⁴ Även för Pontus Fahlbeck fanns förändringen med som ett överordnat skeende att förhålla sig till: Anders Pedersson visar i sitt kapitel hur Fahlbeck och hans kollegor använde den unga samhällsvetenskapens metoder för att skapa överblickbarhet och begriplighet i en tid av urbanisering, industrialisering och kapitalistisk tillväxt. Pedersson påpekar också att Fahlbecks försök att förstå sin samtids förändringar parades med en tydlig värdering av vart dessa såg ut att leda: till en nivellering och avhierarkisering av samhället som hotade kulturens fortlevnad. Naturvetenskapens inflytande och den kristna trons försvagning, som Nyström såg som löften om en ny era, såg Fahlbeck som orsaker till förfall: materialism ledde till avtagande samhällsmoral.

Där Fahlbeck såg hot, kunde andra se framsteg. Framstegsvänligheten överlappade dock inte nödvändigtvis med en vänsterpolitisk övertygelse. Att bakåt–framåt-axeln inte alltid sammanföll med vänster–höger-dimensionen framgår inte minst hos Adrian Molin, som från sin position till höger på den politiska skalan sökte en ”konserverativ framstegspolitik” för den ”unga” eller nya högern.⁵

Omvandlingstematiken syns även hos riksdagsledamöterna Carl Lindhagen och Nelly Thüring. De båda illustrerar arbetarrörelsens mångsidighet under en period då den gick från icke-existens till att bli en av landets största politiska krafter såväl i riksdagar, regeringar och fullmäktige som i civilsamhället utanför. De var bland de mest bemärkta socialdemokraterna under 1910- och 1920-talen. Båda hade en stark tro på socialdemokratin som framtidsrörelse, men också ett komplicerat förhållande till den som klassrörelse. Malin Arvidsson visar tydligt att det som drog Nelly Thüring till socialdemokratin var ideal om rättvisa och broderskap, som hon först hade mött i teosofin men som hon så småningom kom att tro att de bäst kunde förverkligas genom socialdemokratin. Det berättar en historia långt bortom en förenklad föreställning om den tidiga socialdemokratin som en homogen, mer eller mindre marxistisk rörelse.⁶

Blickar vi utanför det nationella socialdemokratiska etablissemanget kan vi säga att Martin Andersson, som var en ledande figur i Göteborgs arbetarrörelse samtidigt som han var något av ett original, komplicerar bilden av arbetarrörelsen och vänstern. Andersson ägnade sig inte primärt åt lönekampen, som var central i den marxistiska teorin och traditionen, utan åt konflikten mellan hyresvärdar och hyresgäster. Han var en ledande gestalt i de lokala folkrörelserna, men med sin idiosynkratiska läggning kom han ofta på kant med arbetarrörelsen, visar Hannes Rolf i sitt kapitel.

Oscar Nygren inleder sitt kapitel om Adrian Molin med att påpeka att politiska etiketter som ”konserverativ” kan bli intetsägande eller missvisande när de rycks ur sitt sammanhang, och hans studie av den motsägelsefulle Molin exemplifierar tydligt denna problematik. Likaledes ser vi i studierna av Thüring, Andersson och Lindhagen en mångfasetterad arbetarrörelse; om studien av Molin visar på

komplexiteten hos aktörer som i efterhand fått etiketten ”konservativa” så visar Thüring, Andersson och Lindhagen att arbetarrörelsen kunde rymma vitt skilda motiv och politiska idéer. Denna trio ger prov på den fördel med den biografiska metoden som vi lyfte fram i inledningen: enskilda personer med sina idiosynkrasier och särskilda kombinationer av egenskaper och engagemang kan hjälpa oss att komma bortom klichéartade och förenklade bilder av historien.

Kapiteln om Thüring och Nyström illustrerar vidare det nära förhållande som rådde mellan religion och politik under perioden, men också att det var stätt i förändring. Gemensamt för Thüring och Nyström var att de trodde på en ny form av religion, av en högre sort. För dem var detta en övertygelse med politiska – radikala – implikationer. På 1880-talet uppfattades Anton Nyströms kristendomskritik som farlig, och det var möjligt att hamna i fängelse för att ha lastat eller gäckt Guds ord; något som för övrigt Anna Bugge Wicksells man Knut Wicksell råkade ut för så sent som 1909.⁷ Samma år var Nyströms djävulsturné en av de mest uppmärksammade händelserna; det har sagts att den turnén och den djävulsdebatt som åtföljde den fick mer uppmärksamhet i samtiden än den i efterhand mer ihågkomna storstrejken.⁸ Dylika attacker på kristendomen och kyrkan som statsinstitution var en murbräcka för möjligheten att plädera för alternativa livshållningar, vilket mot slutet av vår period var relativt okontroversiellt. Teosofin, som Thüring anslöt sig till, var en sådan hållning.

Men att kyrkan även senare hade stort inflytande som normgivare framgår av Gunnela Björks kapitel om makarna Adamsson, som belyser omvandlingen i synen på sedlighet och sexualitet. Makarnas uppfattning att det behövdes sexuell upplysning var förbunden med hur de tolkade arbetarklassens utveckling och belägenhet: de såg det som att förhindrandet av spridning av preventivmedel var en form av förtryck som överklassen utövade mot underklassen. Att sexualnormerna förändrades var enligt Adamssons avgörande för arbetarklassens välbefinnande i det moderna samhället.

I flera av bokens kapitel är det tydligt att världskriget upplevdes som en vattendelare, en avgörande omvandling, även för ett land som

Sverige som inte deltog direkt.⁹ För Pontus Fahlbeck var det ytterligare ett tecken i tiden på civilisationens förfall. Både Anna Bugge Wicksell och Elin Wägner engagerade sig efter krigsutbrottet i arbetet för fred men, konstaterar Christina Carlsson Wetterberg, utifrån radikalt olika tolkningar av kriget, något som orsakade konflikt i de frisinnade kvinno­sammanhang där de rörde sig.¹⁰ I kontrast till Wägners radikalpacifism stod Bugge Wicksell för en tro på en mer stegvis, förhandlingsbaserad linje med grund i Nationernas förbund.

I kapitlet om Elin Wägners resor i det krigshärjade Europa visar Katarina Leppänen att kriget och dess efterverkningar fick Wägner att på allvar ompröva sitt författarskap. Den nya uppgift det innebar för henne att rapportera om krigets fasor och efterspel väckte nya tankar om stilistik, genre och skribentroll. Vilken genre passade för att rapportera om detta och få folk i Sverige att förstå situationen, vilken var relationen mellan opartisk journalistik och engagerad skönlitteratur?

Ett mångfaldigt agerande

Vi har i antologin mött personer som agerat i olika sammanhang och i olika roller. Dessa sammanhang och roller har inte varit åtskilda, utan överlappat och påverkat varandra. Müllers begrepp *in-between figures* kan användas för att belysa hur förutsättningarna för de studerade aktörernas politiska handlande såg ut. Vi har till exempel mött tre riksdagsledamöter – Fahlbeck, Thüring och Lindhagen – men deras riksdagsarbete har inte stått i fokus. Genom att, som Susan Pedersen förespråkade, placera deras *high politics* i en vidare kontext kan vi se att alla tre agerade både på högpolitiska arenor och på andra platser.

Anna Bugge Wicksell satt aldrig i riksdagen men verkade på en ännu högre politisk nivå genom sitt diplomatiska uppdrag för Nationernas förbund. Christina Carlsson Wetterberg visade i sitt kapitel att en av förutsättningarna för att hon lyckades nå dit – jämte hennes juridiska kompetens, språkkunskaper och andra kvalifikationer – var hennes arbete i kvinnorörelsen och kontakter inom den intellektuella

breda vänstern samt den förankring i politiken och kultursektorn som detta medförde.

Carl Lindhagens försök att påverka demokratin innebär och innehåll ägde till stor del rum i riksdagen, där han motionerade i ämnet. Men detta låg nära vad vi kan kalla en bredare opinionsbildande verksamhet, en central beståndsdel av politiskt aktörskap. Opinionsbildning bedrevs under den här tiden inte minst i skrift: i artiklar, pamfletter och böcker. Det gällde bredare frågor om högerns förnyelse (som hos Molin), ”verklig demokrati” och vad det skulle innebära (hos Lindhagen), och attacker på kristendom och kyrka (som hos Nyström), såväl som mer konkreta ämnen som sexualupplysning och information om preventivmedel (som hos makarna Adamsson). Hur politisk opinionsbildning rent faktiskt skulle gå till i en förändrad värld kunde i sig bli föremål för reflektion. I Katarina Leppärens kapitel framträder att stilistik och genre blev till en fråga om både politik och etik för Wägner när hon ställdes inför utmaningen att rapportera från den krigshärjade europeiska kontinenten.

Anders Pedersson fokuserar i sitt kapitel om Fahlbeck på dennes samhällsvetenskapliga skriftställarskap, som hade tydliga (höger-) politiska och opinionsbildande dimensioner. Fahlbeck såg det som en viktig uppgift att förklara och försvara klassamhället med dess i hans tycke positiva implikationer för samhällets och kulturens sofistikerade. Det fanns inga klara och tydliga gränser mellan vetenskapligt skrivande och politisk opinionsbildning, snarare var ett vanligt fenomen vad Müller kallar *statesman-philosophers*, eller i varje fall politiker och vetenskapsmän i ett.¹¹

Till den skriftliga opinionsbildningen kom den muntliga: agitationen. Agitatoren – inte minst den socialdemokratiska – var en viktig figur, från August Palm till Kata Dalström.¹² Gunnela Björk citerar i sitt kapitel Karin Hollman-Adamsson: ”Agitation och propaganda äro murbräckor, som mer än en gång förut slagit hål på hyckleriets och fördomarnas murar.” Massmöten med agitation såväl som lättare inslag som musik och dans var en viktig arena för folkrörelserna,¹³ och i kapitlet har vi sett exempel på hur den muntliga agitationen användes i Nyströms ”djävulsturné” och Thürings valkampanjer. Agitatoren

kunde nå kändisstatus; Martin Anderssons roll som offentlig talare var lokalt så stark att det räckte att skriva ”Martin talar ikväll” för att annonsera ut hans föredrag. Banden mellan det fysiska mötet och den tryckta texten var täta: massmöten refererades utförligt i pressen och inte sällan låg tal och muntliga debattinlägg till grund för häften och böcker som spreds bredare än till dem som närvarade. Motioner och inlägg i riksdagen kunde återanvändas i texter och tal utanför det parlamentariska sammanhanget.¹⁴

Nära massmötet låg demonstrationen, som var en avgörande politisk handlingsform. Demonstrationen och dess farligare kusin upploppet var kollektiva olydnadshandlingar som kunde få politiker att agera. Civil olydnad har vi stött på i makarna Adamssons hårda kamp för att sprida preventivmedel. Intressant nog kan man se deras näringsverksamhet – en butik i Stockholm som försåg de lägre klasserna med preventivmedel och abortredskap – som en sorts politiskt aktörskap; kanske kan man kalla det entreprenörskap i politiskt syfte.

Exemplen Thüring och Lindhagen riktar blicken mot engagemang i politiska partier som ett allt viktigare sätt att agera på, och också mot några av de tolkningar av det politiska partiet som fanns i tiden. Partiet var en ny form som hade växt fram från ständsriksdagens lösa sammanslutningar via tvåkammarriksdagens klubbar av riksdagsmän på 1860–80-talet till de ”moderna” partierna från och med Socialdemokraternas bildande 1889. Studierna av Thüring och Lindhagen visar hur viktiga de politiska partierna hade blivit redan vid 1900-talets början. För Thüring var en religiöst färgad, teosofisk, världsåskådning grunden för allt engagemang, hon ville göra det goda och främja människans uppgående i Gud, och det socialdemokratiska partiet framstod för henne som det bästa verktyget för att förverkliga detta. I en tidigare, mindre partiorienterad, tid hade hon antagligen agerat annorlunda, och i en senare tid, när partierna stelnat i sina former, skulle hennes koppling mellan teosofin och den socialdemokratiska partipolitiken inte heller ha varit lika möjlig.

Under 1800-talet hade det politiska idealet varit en förmögen och därför oberoende politiker, och ännu i början av det nya seklet var partier och partiväsen kontroversiella företeelser, något som ansågs

orsaka splittring och hetsande agitation.¹⁵ Josefin Häggglunds diskussion om Lindhagens skiften mellan partierna på vänsterkanten illustrerar hur en politiker kunde tampas med partierna som det oundvikliga medlet för att politiskt påverka samhället, samtidigt som han ständigt blev missnöjd med partiorganisationernas krav på enighet och disciplin. Lindhagen varnade 1919 för att kvinnornas rösträtt, ”det nya medborgarskapet”, skulle bli ”en vara blott, om vilken partierna konkurrera i valmarknaden”: en varning för ett krasst politiskt spel, som bär på en intressant skepsis mot en av demokratins institutioner, de politiska partierna, från en av den svenska demokratins pionjärer. Detta belyser hur kontroversiell partiprincipen kunde vara ännu 1919, och inte bara i den konservativa högern utan också till vänster i politiken.¹⁶ Lindhagens och även Martin Anderssons många konflikter med sina egna partier och rörelser visar att den politiska disciplin som enligt Weber 1919 utmärkte denna tid alltid i praktiken var en stridsfråga och ifrågasattes av många partiaktiva.¹⁷

För att såväl massmöten som de nya politiska partierna skulle fungera krävdes ett idogt organisationsarbete. Många av antologins aktörer var del av kommittéer, partier och organisationer och gjorde konkreta saker som att samla in pengar, ordna lokaler, sprida information och leda möten. Bakom Bugge Wicksells ”glamorösa” uppdrag som diplomat i Nationernas förbund låg det många timmar av konkret politiskt arbete bakom kulisserna. Den internationella diplomatiska verksamheten, som sällan brukar hamna i fokus i historien om nationell politisk organisering, var länkad till dessa inhemska, mindre institutionellt politiska sammanhang.

Kollektiva sammanhang som organisationer, föreningar och samfund var vid denna tid avgörande för möjligheten till politiskt aktörskap. Hannes Rolf understryker detta i sin diskussion om Anderssons politiska arbete i Göteborg, men de flesta av våra aktörer bidrog till att både starta och driva sammanslutningar: Nyström med Positivistiska samfundet och Föreningen för religionsfrihet, Wägner med Rädda Barnen, Lindhagen med Förbundet för humanistisk politik, Molin med Nationalföreningen mot emigrationen. Lindhagen var förstas också med och grundade Sveriges socialdemokratiska vänsterparti

1917. Tidskrifter och tidningar krävde utöver skrivandet av enskilda texter ett idogt redaktionellt arbete. Molins redaktörsvärv med *Det nya Sverige* är ett exempel på detta, liksom Martin Anderssons arbete med *Hyresgästen* och *Minareten*.

Viktigt att påpeka är, som Anton Jansson tar upp i sitt kapitel om Nyström, att de olika typerna av aktörskap tillsammans fick saker att hända politiskt. I Nyströms fall samverkade mötesoffentligheten, mer eller mindre öppna sammanslutningar och organisationer, aktivistiska handlingar, dagspress, bokproduktion och tidskriftsverksamhet och bildade tillsammans en helhet som blev större än summan av delarna. Det var en stor fördel – kanske närmast en förutsättning – att ha förmågan att koppla ihop dessa olika delar och verka på och ha legitimitet på flera arenor samtidigt, det vill säga vara en *in-between figure* i Jan-Werner Müllers bemärkelse.

Vi ser det som en generell slutsats av de nio kapitlen att våra studieobjekt kan förstås som *in-between figures*: de agerade politiskt på olika sätt och på olika politiska arenor. Men arenorna man kunde agera politiskt på och repertoarerna för hur man kunde agera politiskt förändrades över tid. Det är i detta avseende belysande att kontrastera Anton Nyström, äldst i vårt urval med födelseåret 1842, mot Martin Andersson, född mer än fyra decennier senare, 1886. Nyström var i mångt och mycket en typisk 1800-talsfigur – en gammaldags ”heros på offentlighetens scen”.¹⁸ Detta träffsäkra uttryck har använts för att beteckna en typ av politisk aktör som frodades i 1800-talets fördemokratiska politiska system, där de politiska banketterna var viktiga arenor för politiskt agerande, retoriken var litterär och de stora gesterna var legio. Att vara heroisk var då att agera ”folktribun”, att som en unik individ, en *heros*, företräda de många utan röst. Nyström levde och verkade förvisso ända fram till 1930-talet, men han hade kommit in i politiken i en sådan mindre offentlighet, långt före allmän rösträtt och partipolitik. Nyström iklädde sig, utifrån sin övertygelse om framsteg, rollen som uttolkaren av samhällets utveckling och vartåt det borde röra sig. Sin auktoritet härledde han ur sin vetenskapliga expertis, sin titel och profession som läkare, men det sociala och ekonomiska kapital han haft med sig från sin uppväxt i

etablissemang och de kontakter han under sin studietid knutit med den blivande samhällseliten var också viktiga. Martin Andersson var däremot en typisk 1900-talsfigur, en ur enkla sammanhang framlyft politisk aktör vars styrka i offentligheten härrörde från en ny form av kollektiv organisering. När den kommunistiska *Arbetartidningen* hyllade Andersson efter hans död lyfte de just fram att han var ”synnerligen populär bland Göteborgs arbetare”. Andersson växte, som Hannes Rolf betonar, upp i en folkrörelsernas tid och levde mycket av sitt liv i folkrörelsernas hägn, med kollektiva begrepp som ”folk” och ”klass” som centrala referenspunkter. Han var snarare en representant ur denna mylla än en heros som stod över den.

Tidens förändringar kan också iakttas i livsloppen och ödena hos de individer vi har undersökt. Anna Bugge Wicksells aktörskap som diplomat i Nationernas förbund under 1920-talet möjliggjordes av flera samverkande faktorer: det sena 1880-talets kulturradikaler och den intellektuella vänsterns marsch genom institutionerna, som gav henne konkreta kontakter, och förstås det stora krigets omkastning av den internationella politiken, som gjorde att hon rörde sig från den bredare rörelsepolitiken till *high politics*. Men vad gäller både henne och Thüring är det alldeles uppenbart att deras senare aktörskap hängde samman med att ”rummet vidgats”, för att citera Eva Österberg och Christina Carlsson Wetterbergs antologi om kvinnor och offentlighet under vår period.¹⁹ Det var nu kvinnorörelsen växte fram på allvar, den första kvinnan disputerade, kvinnor fick rösträtt, blev valbara och genom behörighetslagen 1923 vann tillträde till statliga ämbeten. Möjligheterna till politiskt aktörskap för kvinnor förändrades drastiskt, utan att den auktoritet som en Lindhagen, Nyström eller Fahlbeck innehade i kraft av sitt kön för den sakens skull försvann. Likväl visar exemplen Karin Adamsson, Anna Bugge Wicksell, Elin Wägner och Nelly Thüring att kvinnor en bit in på 1900-talet kunde ta plats som skribenter, agitatorer, organisatörer, riksdagsledamöter och diplomater, och i många fall inneha flera sådana positioner – som *in-between figures*.

Jan-Werner Müller menar själv att hans begrepp är relevant för 1900-talet i stort, men det går att hävda att det blir mindre relevant

ju längre fram vi rör oss under seklet. Visst har det alltid funnits, och finns fortfarande, personer som rör sig mellan sfärer och förmår ha legitimitet i flera sammanhang. Men senare under 1900-talet och i vårt sekel har sfärerna skilts åt och många slags aktörskap har professionaliserats. En karriärväg rör sig i regel inom ett visst område: politiken i snävare mening, medierna, kulturvärlden, kyrkan och vetenskapen har sina egna logiker och gränserna är skarpare. Men för att förstå politisk förändring 1880–1930 är det viktigt att förstå möjligheten av att vara *in-between*, att agera politiskt på flera arenor.

Slutord och riktningar framåt

I inledningen angav vi att antologins syfte var att ge en bild av politiskt aktörskap och förändring, alltså å ena sidan av skilda typer av politiskt handlande kring förra sekelskiftet, å andra sidan av hur de snabba förändringar som politiken och samhället genomgick påverkade individers handlingsmöjligheter samt hur politiskt engagerade personer förstod och tolkade dessa förändringar. Antologins nio delstudier har sammantaget gett en mångfasetterad bild av det politiska handlandet i Sverige 1880–1930. Studierna har illustrerat mångfalden av sätt att agera på och förhoppningsvis övertygat läsaren om användbarheten av ett begrepp som *in-between figures* för att sätta ord på politikens rörliga natur: från riksdagen och partisammanträdena till gummi- och sjukvårdsaffären, de teosofiska mötena, tidningssidorna, folkmötena och småskrifterna.

Helt i enlighet med den *new political history* som vi apostroferade i inledningskapitlet har boken visat på politikens rörelse mellan det höga – *high politics* – och det låga och vardagliga. I kapitlet om Martin Andersson trädde vi in i en ruffig göteborgsk arbetarmiljö, med Anna Bugge Wicksell togs vi till kvinnornas fredsrörelse och till de stora internationella arenornas *high politics*, med Pontus Fahlbeck till de akademiska elfenbenstornens vy över samhället. Dessa och andra studier i boken har visat att politiken alltid var förankrad i – men aldrig bestämdes av – sociala miljöer.

Vi har också fått nyanserade tolkningar av de ideologier och tanke-system som vägledde aktörer som Adrian Molin, Anton Nyström, Elin Wägner och Carl Lindhagen. Vi tror och hoppas att dessa rika skildringar och analyser kan stimulera vidare forskning om svensk politisk historia under denna period, eller för den delen forskning om andra tider och kontexter som överför de resonemang och begrepp vi använt – från Weber, Pedersen, Müller med flera.

Ett knippe empiriska kapitel i en antologi kan inte bli heltäckande och helt representativa, utan vi lägger fram dessa studier som ett antal fallstudier att lära och inspireras av. Några kategorier politiska aktörer saknas alltså: Tydligt svenskkyrkliga och frikyrkliga politiker, som det fanns gott om. Näringslivsaktörer, som kunde påverka politiken kraftigt. Lantliga politiska aktörer, såväl de godsägare som spelade en så stor roll i 1800-talets slut och 1900-talets början som de bönder som efter 1914 fylkades i det nya partiet Bondeförbundet och det lantproletariat som på 1930-talet fick en röst genom arbetarförfattare som Ivar Lo-Johansson och Moa Martinson.²⁰ Jämfört med arbetarrörelsen och socialdemokratin är landsbygden och Bondeförbundet understuderade i den politiska historien.²¹

En annan obalans är att våra personer i ganska hög grad var fribrytare och ensamseglare. Hannes Rolf nämner att Martin Andersson pendlade mellan fantasi och verklighet och följde sin egen linje i den kommunistiska rörelsen; Oscar Nygren pekar på att en sida av Adrian Molin var att han var en ”bitterhetskverulant” och att han i *Svenskt biografiskt lexikon* betecknas som en ”verklighetsfrämmande idealist”. Färgstarka och stridbara personer ger historikern ett rikare och kanske intressantare material att arbeta med, men det hade gett ännu en dimension åt vårt urval om vi hade studerat ett par gråa politikens byråkrater: gräsrötter och icke-visionära *doers*.

De nio fallstudierna av enskilda personer under de dynamiska och händelserika decennierna 1880 till 1930 har gett fördjupande och ibland förvånande perspektiv på den politiska förändringen under denna tid. De visar på en rad vägar framåt för den historiska forskningen: om religionskritikens och den etiska kritikens roll i samhällsomvandlingen decennierna efter 1880-talets moderna genombrott, om agitationens

konkreta praktik, om konservatismens nyanser och formativa bidrag i Sveriges tidiga 1900-tal, om arbetarrörelsens deltagares skiftande ideologier och motiv, om olika sätt att agera politiskt och hur de har kombinerats, för att bara nämna några exempel. Med detta hoppas vi att boken inspirerar till vidare forskning inom politisk historia.

Noter

- 1 Max Weber, *Politik als Beruf* (München/Leipzig 1919) s. 3.
- 2 Susan Pedersen, "What is Political History Now?", i David Cannadine (red.), *What is History Now?* (London 2002) s. 42.
- 3 Jan-Werner Müller, *Contesting Democracy: Political Ideas in Twentieth-Century Europe* (New Haven 2011).
- 4 Adrian Molin, *Svenska spösmål och kraf* (Stockholm 1905) s. 63–64. Se diskussion i Nygrens kapitel.
- 5 Om det "unga" som nyckelord i början av 1900-talet, se Henrik Berggren, *Seklets ungdom: Retorik, politik och modernitet 1900–1939* (Stockholm 1995).
- 6 En klassisk diskussion om den svenska socialdemokratins ideologiska utveckling i en någotsånär endimensionell ideologisk modell är den mellan Herbert Tingsten och Leif Lewin. Frågan om partiets marxism och övergivandet av marxismen står i centrum, med viktiga deldiskussioner om sådant som "ödestro" kontra optimism beträffande politikens möjligheter. Herbert Tingsten, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling 1* (Stockholm 1941) och Leif Lewin, *Planhushållningsdebatten* (Stockholm 1967). Kanske kan man säga att både Tingsten och Lewin i sin historieskrivning färgades av sin egen tids politiska stridsfrågor: den ekonomiska politiken och planhushållningen. Det blev viktigt för dem att spåra dessa frågor historiskt, vilket de gjorde på ett briljant vis men till priset att andra frågor föll mer vid sidan av. En standardberättelse om socialdemokratins första halvsekel utgår från det industriella genombrottet, den därmed förbundna fackliga kampen samt importen av marxismen och den därmed förbundna frågan om "revolution" eller "reform", vilket lätt leder till att alternativa dimensioner av rörelsen hamnar i skymundan. Se t.ex. Yvonne Hirdman, *Vi bygger landet: Den svenska arbetarrörelsens historia från Per Götrek till Olof Palme* (Stockholm 1988).
- 7 I och med domen mot Wicksell nåddes dock ett slags slutpunkt i den aktiva kampen mot blasfemi från det svenska etablisemanget, Se Pär Alexandersson, *Förnekelsens förbannelse: Viktor Lennstrand som förkunnare och blasfemiker* (Uppsala 2014) s. 381–383.
- 8 Sven Thidevall, *Kampen om samhällsreligionen: Dagens Nyheters djävulskampanj 1909* (Skellefteå 2016), s. 15. Här i också om domen mot Knut Wicksell på s. 104–105.
- 9 Om första världskriget och Sverige se t.ex. Lina Sturfelt, "Skandinavien och första världskriget", *Scandia*, 80:2 (2014).
- 10 Detta kunde även påverka rent vänskapliga relationer. Se Annika Berg, "Men om Elin skulle jag velat skriva en hel bok: Om den ofullkomliga vänskapen mellan

- Elin Wägner, Axel Höjer och Signe Höjer”, i Ingrid Holmquist (red.), *Könsöverskridande vänskap* (Göteborg 2011).
- 11 Müller (2011) s. 3.
 - 12 Det finns ett par utmärkta studier av arbetarrörelsens agitatorer. Torbjörn Nilsson har helt kort skildrat några fascinerande episoder ur en högerpartistisk agitators liv, och Christina Florin har gett fascinerande inblickar i den kvinnliga rösträttsrörelsens agitatorers politiska arbete utifrån deras brev, men det finns utrymme för fler studier. Se Kurt Johannesson (red.), *Agitatorerna* (Stockholm 1996); Christina Florin, *Kvinnor får röst: Kön, känslor och politisk kultur i kvinnornas rösträttsrörelse* (Stockholm 2006); Torbjörn Nilsson, *Hundra år av svensk politik* (Malmö 2009) s. 19; Gunnela Björk, *Kata Dalström: Agitatorn som gick sin egen väg* (Lund 2017).
 - 13 Erik Bengtsson, ”The Evolution of Popular Politics in 19th-Century Sweden and the Road from Oligarchy to Democracy”, *Journal of Modern European History* 21:1 (2023). Magnus Olofsson visar att massmötet, som på den tiden ofta kallades ”folkmöte”, åren runt 1900 höll på att byta skepnad antingen till ”politiskt möte” eller till ”demonstration”. Magnus Olofsson, ”Frihet med förhinder: Demonstrationer i Sverige 1849–1921”, i Ulrika Holgersson & Lena Wängnerud (red.), *Rösträttens århundrade: Kampen, utvecklingen och framtiden för demokratin i Sverige* (Göteborg/Stockholm 2018).
 - 14 Se till exempel Josefin Hägglund, *Demokratins stridslinjer: Carl Lindhagen och politikens omvandling, 1896–1923* (Huddinge 2023) s. 49–50.
 - 15 Torbjörn Nilsson, *Elitens svängrum* (Stockholm 1994) s. 20f; Klas Borell, ”När Michels oligarkilag kom till Sverige: Debatten om partiliv och demokratisering 1911–1920”, *Sociologisk Forskning* 34:1/2 (1997).
 - 16 Att politiker och opinionsbildare till höger i 1900-talets början ofta var skeptiska till politiska partier, som ansågs verka splittrande, är belagt i tidigare forskning. Se t.ex. Jan Stenkvist, *Nationalskalden: Heidenstam och politiken från och med 1909* (Stockholm 1982).
 - 17 Weber var mycket fascinerad av frågan om partidisciplinen och spekulerade om huruvida såväl de amerikanska städernas ”partimaskiner” med sina noggrant regisserade politiska spel och allianser som de europeiska socialistpartierna, som bekände sig till ett mer genuint folkligt politiskt deltagande, skulle falla in i samma mer eller mindre oligarkiska form. Se Weber (1919) och diskussionen i Wolfgang J. Mommsen, *The Political and Social Theory of Max Weber* (Cambridge 1989) s. 3–23.
 - 18 Kurt Johannesson, Eric Johannesson, Eric Meidal & Jan Stenkvist, *Heroer på offentlighetens scen: Politiker och publicister i Sverige 1809–1914* (Stockholm 1987).
 - 19 Eva Österberg & Christina Carlsson Wetterberg (red.), *Rummet vidgas: Kvinnor på väg ut i offentligheten 1880–1940* (Stockholm 2002). För liknande tema, se även Christina Florin & Lars Kvarnström (red.), *Kvinnor på gränsen till medborgarskap: Genus, politik och offentlighet 1800–1950* (Stockholm 2001).
 - 20 Det är typiskt för den svenska historiska forskningen: kritiker har påpekat att 1970-talets folkrörelseprojekt (om nykterheten, frikyrkorna och fackföreningsrörelsen) fokuserade på städer framför rurala miljöer. Se Vagn Wählin, ”Omkring studiet af de folkelige bevægelser”, *Historisk Tidsskrift* 99:2 (1979).

SLUTRESONEMANG

- 21 Om Bondeförbundet under vår period finns ett par studier: Gustaf Jonnergård (red.), *Bröder, låtom oss enas! En krönika i ord och bild om Bondeförbundet i svensk politik under fyra årtionden* (Stockholm 1951); Yngve Mohlin, *Bondepartiet och det moderna samhället 1914–1936: En studie av svensk agrarianism* (Umeå 1989); Jacob Bjärsdal, *Bramstorp: Bondeledare, kohandlare, brobyggare* (Stockholm 1992).

Efterord

Vi vill rikta ett stort tack till alla som deltagit i diskussioner om innehållet i den här boken, på workshops, konferenser och i fikarum. Särskilt tack till Nils Edling, som läste manus och gav en entusiastisk och initierad kommentar vid en panel på Svenska Historikermötet 2023. Alla medverkande författare förtjänar stort beröm för god arbetsinsats och stort tålamod med processen. Ett särskilt tack till Katarina Leppänen som också stöttat tillkomstprocessen på flera vis.

Antologin har genomgått Kriteriums rigorösa granskningsprocess, och vi vill rikta ett stort tack till alla inblandade där, särskilt till vår vetenskapligt ansvariga Annika Berg som gjorde ett lysande arbete i sin roll, både genom att dra i alla administrativa trådar och själva ge konstruktiva kommentarer på manus. Tack till de två anonyma granskarna för deras relevanta kritik av och förändringsförslag på det ursprungliga manuset.

Annika Olsson har varit en föredömlig förläggare och förtjänar alla tack för sitt fina arbete med stort och smått. Vi är också mycket tacksamma för Karin Frisendahls fina arbete med textens språkdräkt.

Slutligen ber vi att få rikta ett stort tack till Stiftelsen Karl Staaffs fond för frisinnaade ändamål, Stockholms Arbetareinstitutsförening och Kungl. Patriotiska Sällskapet för mycket generösa tryckbidrag som gjorde framställningen av den här boken möjlig.

Om författarna

Malin Arvidsson är fil.dr i historia och lektor vid Tema Barn, Linköpings universitet. Till hennes forskningsintressen hör historisk rättvisa och barndomshistoria. Hon utkommer under 2024 med monografin *Nelly Thüring: Teosof, feminist, socialist* på Makadam förlag.

Erik Bengtsson är docent och lektor i ekonomisk historia vid Lunds universitet. Han forskar framför allt om ekonomisk ojämlikhet ca 1650–1950, agrarhistoria och politisk historia. Bengtsson har bland annat publicerat monografin *Världens jämlikaste land?* (2020).

Gunnela Björk är docent i historia vid Örebro universitet. Hennes forskning rör framför allt modern politisk historia och hon har skrivit flera biografier, bland annat om Margaret Thatcher och Kata Dalström. Den senaste monografin är *Lust och nöd: Karin & Nils Adamsson – sexualupplysningens pionjärer* (2021).

Christina Carlsson Wetterberg är professor emerita i historia, knuten till Örebro och Lunds universitet. Hennes forskning är inriktad mot 1800- och 1900-talets historia. Kvinnorörelse, äktenskap och familj är några centrala intresseområden. Hennes senaste bok är *Jag saknar fruntimmer här: En biografi över Anna Bugge Wicksell* (2020).

Josefin Hägglund är fil.dr i historia och disputerade 2023 vid Södertörns högskola med avhandlingen *Demokratins stridslinjer: Carl Lindhagen och politikens omvandling, 1896–1923*. I sin forskning intresserar hon sig för hur politik, representation och demokrati har tänkts och praktiserats under 1800- och 1900-talen.

Anton Jansson är docent i idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs universitet. Hans forskningsintressen kretsar kring politisk idéhistoria, humanioras historia, samt kristendom och sekularisering. Hans senaste monografi är *Humanister i offentligheten* (2022, med Johan Östling och Ragni Svensson Stringberg).

Katarina Leppänen är professor i idé- och lärdomshistoria vid Göteborgs universitet. Hon arbetar främst inom två forskningsområden med fokus dels på kvinnorörelser i relation till internationella organisationer, dels ekokritik och ekofeminism. Hennes pågående bokprojekt handlar om kvinnor och kulturell diplomati i mellankrigstidens Europa.

Oscar Nygren är doktorand i historia vid Södertörns högskola. Hans forskningsintressen kretsar kring politisk historia, utrikespolitik, samt geopolitik. Nygren har bland annat författat boken *Kampen om stoltheten: Torsten Nilsson, känslorna och utrikespolitiken* (2022)

Anders Pedersson är fil.dr i idé- och lärdomshistoria och verksam som forskare vid Göteborgs universitet. I sin forskning intresserar han sig på olika sätt för hur kunskap och politik samverkar, bland annat genom studier av samhällsvetenskapernas historia under 1900-talet. För närvarande arbetar han på ett projekt rörande utbildningen av fångvårdens personal i Sverige under perioden 1905–1965.

Hannes Rolf är forskarassistent och postdoktor vid Institutet för stads- och kommunhistoria, Historiska institutionen, Stockholms universitet. Hans forskningsintressen är urban- och arbetarhistoria, med särskilt fokus på bostäder och bostadspolitik, folkrörelser och partsorganisationer. Rolfs senaste monografi är *Kris i bostadsfrågan* (2023, med Timothy Blackwell, Ståle Holgersen, Dominika Polanska, Åse Richard och Maria Wallstam).

Bildkällor

Kapitel 2.

Fotograf: August Friedrich Sjöberg. Källa: Stadsmuseet i Stockholm.
CC-BY: <https://stockholmskallan.stockholm.se/post/24736>.

Kapitel 3

Okänd fotograf, okänt ursprung. Källa: SBL/Riksarkivet. Public domain.

Kapitel 4.

Okänd fotograf, okänt ursprung. Källa: SBL/Riksarkivet. Public domain.

Kapitel 5.

Okända fotografer. Källa: Privat ägo. Används med tillstånd av ägarna.

Kapitel 6.

Fotograf okänd. Källa: Privat ägo (från Thürings egen ateljé). Används med tillstånd av ägarna.

Kapitel 7.

Källa: Alvin, Göteborgs universitets samlingar. Public domain.

Kapitel 8.

Källa: Alvin, Göteborgs universitets samlingar. Public domain.

Kapitel 9.

Okänd fotograf. Källa: Martin Anderssons personarkiv, ARAB.
Publiceras med tillstånd från Hyresgästföreningen.

Kapitel 10.

Fotograf: Paul Sandberg. Källa: Upplandsmuseet, Digitalt museum.
Public domain.

Register

- Adamson, Einar 210
Adamsson, Nils 18, 111–131, 245, 248,
250–251, 254
Adelswärd, Theodor 161–162, 168
Alin, Oscar 89
Ambjörnsson, Ronny 213–214
Andersson, Agneta 205
Andersson, Anna 123
Andersson, Carl 205
Andersson, Martin 20, 40, 203–224,
245, 247, 251–256
Andersson, Wilma 206
Arrhenius, Svante 214
Arvidsson, Malin 19, 30, 133, 247, 263
- Backlund, Sven 192, 215,
Bacon, Roger 34
Bagge, Gösta 86
Balch, Emily 168
Bengtsson, Erik 7, 205, 245, 263
Bengtsson, Oskar 218–219
Berg, Annika 97
Berg, Fridtjuv 86
Bergegren, Hinke 114, 116–117, 120
Bergen, Carl von 40
Berger, Margareta 186
Berggren, Henrik 208, 216
Bergman, Anna Inez 122
Bergman, Evald 44–45
Bergstrand, Erik 214
Besant, Annie 137–138, 140–142, 145,
150
Björk, Gunnela 18–19, 111, 248, 250,
263
- Björklund, C.J. 207
Blavatsky, H.P. 136, 140
Blomqvist, Ture 217
Boheman, Erik 169
Bonnieve, Kristine 167
Borg, F.T. 231
Boström, C.J. 33
Boström, Erik Gustaf 90
Brandell, Elin 186–187
Branting, Hjalmar 38, 40, 44, 162,
164–165, 168, 170, 176, 189, 220, 232
Broomé, Emilia 162
Bugge Wicksell, Anna 8–9, 19, 40,
157–181, 185, 245, 248–249, 252,
254–255
- Carlberg, Frigga 141
Carlsson Bonde, Carl 161
Carlsson Wetterberg, Christina 15, 19,
115, 157, 249, 254
Chamberlain, Austen 171
Comte, Auguste 17, 31–33, 35, 37–38, 44
Copernicus, Nicolaus 34
Cronvall, Eric 145
Crowdy, Rachel 167–168
- Dahlström, Alma 210
Dahlström, Axel 210
Dalström, Kata 116, 122, 134
Danielsson, Axel 138
Darwin, Charles 68–69
Dehlgren, Sten 191
Despard, Charlotte 142
Dickson White, Andrew 34

REGISTER

- Dixon, Joy 142
 Draper, John William 34
 Drummond, Eric 166
 Duggan, Colin 140
- Ebert, Friedrich 187
 Edén, Nils 86, 165, 176, 227, 241
 Edling, Nils 93
 Edquist, Samuel 135
 Eley, Geoff 205
 Elgán, Elisabeth 118
 Eliot, George 31–32
 Elvander, Nils 86, 89, 97
 Engberg, Arthur 124
 Engels, Friedrich 72
 Ericsson, Martin 97
 Eriksen, Richard 140
 Ervast, Pekka 140
 Eschelsson, Elsa 160
 Eskilsson, Lena 242
- Fahlbeck, Pontus 7–8, 18, 53–78, 85, 93,
 115, 245–247, 249–250, 254–255
 Falk, Hjalmar 136
 Fetz, Bernhard 14
 Forchhammer, Henni 167
 Forssell, Hans 39
 Forsås-Scott, Helena 190
 Fox, Marion 189
 Franzén, Mats 204
 Freud, Sigmund 193
 Friberg, Anna 229
 Frängsmyr, Tore 32, 38–39
 Fröding, Cecilia 160
- Galilei, Galileo 34
 Geijer, Erik Gustaf 85
 Grimlund, Otto 217
 Göransson, Johan 139
- Hage, Ernst 240
- Hall, Patrik 92
 Hallberg, fröken 139
 Hammar, Inger 136
 Hansson, Per Albin 29, 83, 208
 Haralds, Hjalmar 85, 91
 Harris, John 171
 Hayek, Friedrich von 16
 Heckscher, Eli 86
 Hedin, Sven 209
 Hedlund, Edit 141
 Hegel, G.W.F. 33
 Heidegren, Carl-Göran 102
 Heidenstam, Verner von 91
 Henningsson, Bertil 212
 Herf, Jeffrey 93, 103
 Hermelin, Honorine 138
 Hesselgren, Kerstin 174, 185
 Hill, Helena 208
 Hirdman, Yvonne 12
 Hjärne, Harald 84, 97, 103
 Hollman-Adamsson, Karin 18, 111–131,
 245, 248, 250–251, 254
 Horgby, Björn 203
 Hägglund, Josefina 7, 20, 227, 245, 252,
 263
 Höglund, Hugo 219
 Höglund, Zeth 116, 122, 193, 208
- Jansson, Anton 7, 17, 29, 136–137,
 245–246, 253, 264
 Johansson, Ragnar 220
 Jäderin, Edward 38
- Karlgren, Anton 42
 Karlsson, Sten O 205
 Katznelson, Ira 13
 Key, Ellen 38, 44, 46, 174
 Kihlberg, Leif 186
 Kilbom, Karl 216
 Kjellén, Rudolf 84–85, 89, 91–96,
 98–100, 103

REGISTER

- Kleens, Emil A.G. 85
 Kock, Karin 174–175
 Krebs, Fredrik 139
 Krey-Lange, Elisabeth 188, 191
- Lagerlöf, Selma 173
 Landquist, John 183
 Langbehn, Julius 91
 Langlet, Abraham 214
 Larsson, Carl 209
 Lenin, Vladimir 240
 Lennstrand, Viktor 38, 44, 137
 Leppänen, Katarina 19, 183, 249–250, 264
 Levin, Hjärdis 113
 Liedman, Sven-Eric 35
 Lindberg, Mats 207
 Linde, Ebbe 217, 219
 Lindhagen (d ä), Albert 229
 Lindhagen (d γ), Albert 229
 Lindhagen (d ä), Anna 229
 Lindhagen (d γ), Anna 229, 231
 Lindhagen, Arthur 229
 Lindhagen, Carl 20, 118, 162, 174, 227–244, 245, 247–252, 254, 256
 Lindman, Arvid 83, 94, 97, 99, 101, 232, 233
 Lindström, Ulla 174
 Ljungberg, Einar ”Texas” 211, 216, 218
 Lo-Johansson, Ivar 256
 Luther, Martin 145–146
 Luxemburg, Rosa 121
 Löfgren, Eliel 166, 168
 Löwenthal Rebecka 194
- Maistre, Joseph de 103
 Malthus, Thomas Robert 113
 Manns, Ulla 229
 Marcus, Gerda 188, 191
 Marks von Würtemberg, Erik 168
 Martineau, Harriet 31
- Martinson, Moa 256
 Marx, Karl 65, 72, 121
 Mayreder, Rosa 193
 Meyer, Johanna 140
 Mill, John Stuart 31–32, 159
 Mithander, Conny 83, 89
 Molin, Adrian 18, 81–108, 245–247, 250, 252–253, 256
 Mouffe, Chantal 208
 Müller, Jan-Werner 16–17, 46, 196, 245, 249–250, 253–256
 Müller, Max 144
 Myrdal, Alva 127, 175
 Myrdal, Gunnar 127
 Månsson, Fabian 216
 Möller, Gustav 208
- Nansen, Fridtjof 171
 Nerman, Ture 208, 217–218
 Nilsson, Torbjörn 81, 88
 Norström, Vitalis 85, 91, 95, 100
 Nowotny, Helga 57–58
 Nygren, Oscar 18, 81, 246–247, 256, 264
 Nyström, Anton 7–9, 17, 29–50, 114, 118, 137, 245–246, 248, 250, 252–254, 256
- Olcott, H.S. 136, 140
 Olofson, Eric 214
 Olsson, Åke 211
 O’Sullivan, Noël 82
 Ottesen-Jensen, Elise 111, 126, 208
- Palm, August 46, 250
 Palmstierna, Erik 162
 Pedersen, Susan 10–13, 245, 249, 256
 Pedersson, Anders 18, 53, 246, 250, 264
 Petersson, Albert 117–118
 Possing, Birgitte 14–15

REGISTER

- Ramstedt, Johan 90
 Rappard, William 170–171
 Rolf, Hannes 20, 37, 203, 247, 252, 254,
 256, 264
 Rydberg, Viktor 40, 137
 Rydén, Värner 145
 Rönnbäck, Josefin 233
 Rössel, Agda 175
 Reuterskiöld, Carl Axel 85
- Sacco, Nicola 216
 Sanner, Inga 134, 137,
 Schelling, Friedrich 33
 Schnitzler, Arthur 197
 Shepard, Michael D. 85
 Sillén, Hugo 216
 Sjöstedt, Helen 141,
 Sjöström, Gustav 220
 Sjöström, Henrik 139
 Smith, Adam 63
 Staaff, Karl 86, 164, 232
 Stéenhoff, Frida 115
 Steffen, Gustaf 86, 234–235
 Ström, Albin 205
 Strömer, Hjalmar 38
 Sturfelt, Lina 187, 191
 Stål, Margareta 190–191
 Sundberg, Anton Niklas 45
 Sundell, Åke 92
 Svensén, Emil 86
 Svensson, Sofia 209–210
 Svensson, Viktor 209, 220
 Swartz, Carl 83
 Söderblom, Nathan 189
- Tamm, Hugo 97
 Tegnér, Esaias 218
 Thidevall, Sven 42
 Thullberg, Per 85
 Thüring, Nelly 19, 133–155, 245,
 247–251, 254
- Thüring, Nils 135–136, 140
 Tingley, Katherine 138–139
 Torstendahl, Rolf 83, 92, 97–98
 Trygger, Ernst 97, 164, 168
- Vall, Gunnar 188
 Vanzetti, Bartolomeo 216
 Vivekananda, Swami 144–145
 Walberg, Clara 139
 Wallander, Sven 217, 219
 Wallström, Margot 175
 Weber, Max 11–13, 245, 252, 256
 Welinder, P.J. 211
 Westerholm, Sam 220
 Westerlund, Betty 141
 Whitlock, Anna 38
 Wickman, Johannes 191
 Wicksell, Knut 40, 114, 158–160, 175,
 248
 Wigforss, Ernst 163, 207
 Wiklund, Selma 209
 Wistrand, Birgitta 190, 192, 197
 Wittrock Ulf 46
 Wollstonecraft, Mary 176
 Wägner, Elin 19–20, 164, 173–174,
 183–201, 245, 249–250, 252, 254, 256
 Wästberg, Erik 103
- Yousafzai, Malala 176
- Zweigbergk, Otto von 162
- Åkerberg, A.F. 40, 137
 Åmark, Klas 10
- Öhrvall, Hjalmar 114, 162
 Österberg, Eva 10, 254
 Östlund, Agda 133